

CONTENTS

ECONOMICS, FINANCE, INVESTMENT, ACCOUNTING

STRATEGY OF DEVELOPMENT THE UKRAINIAN BUDGETARY-TAX POLICY IN THE CONDITIONS OF GLOBAL CALLS Tetyana Calinescu	7
POPULATION AGING AS A FACTOR FOR GENERATING DEFLATION IN THE BULGARIAN ECONOMY Georgi Georgiev	13
AN ANALYSIS OF UNEMPLOYMENT IN BULGARIA BEFORE THE COVID-19 PANDEMIC Rumyana Stoyanova	20
RISK OF POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION IN BULGARIA: SOCIO-DEMOGRAPHIC DETERMINANTS Rumyana Stoyanova, Siyana Kokova, Todor Stoev	25
MODELS FOR CONSTRUCTION AND STRUCTURING OF EUROPE'S CLUSTERS Nikola Tanakov	30
THEORETICAL AND EMPIRICAL ASPECTS OF RELATIONS BETWEEN RETAILERS AND CON- SUMER DECISIONS Simeonka Petrova	39
COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ACTIVITIES OF HOSPITALS IN BULGARIA Rumyana Yaneva, Tsvetelina Petrova-Gotova	46
BULGARIA IN THE CONDITIONS OF COVID-19 Rumyana Stoyanova, Kristina Kilova, Snezhana Etova-Ivanova	56
PRECOTIONARY PRINCIPLE, ENVIRONMENTAL POLICY AND APPLRCATION IN BULGARIA Velika Bineva	63
METHODOLOGY FOR DEVELOPING A PROGLEM-BASED LEARNING CASE ON OPENING, KEEPING, AND CLOSING ACCOUNTS Velika Bineva	70
CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND ITS IMPLEMENTATION IN THE EUROPEAN UNION AND KAZAKHSTAN Olga Vikhristyuk, Ivan Dimitrov	76
THE ROLE OF PUBLIC OPINION IN THE ECONOMIC PROCESS Olga Vikhristyuk, Ivan Dimitrov	84
OPPORTUNITIES AND BARRIERS ABOUT THE APPLICATION OF THE BLOCKCHAIN TECH- NOLOGY IN THE ECONOMICS AND SOCIAL LIFE IN NOWADAYS Rusen Gigov, Ivan Dimitrov	92
REGULATIONS AFFECTING BLOCKCHAIN TECHNOLOGY ON A GLOBAL SCOPE, PROSPECTS FOR TECHNOLOGY DEVELOPMENT IN EUROPE AND IN BULGARIA Rusen Gigov, Ivan Dimitrov	99
OBJECT-ORIENTED ANALYSIS AS A TOOL FOR EVALUATION THE SUPPLY CHAIN SYSTEM PERFORMANCE FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES Emanuila Antonova	107
CREATIVE BUSINESS– A COMPARATIVE ANALYSIS IN LINE OF THE YOUTH ENTREPRENEURSHIP BETWEEN BULGARIA AND SLOVAKIA IN THE CONTEXT OF EU Miglena Angelova	115

ONLINE TRAINING AS NEW OPPORTUNITY TO THE BUSINESS FOR EMPLOYEES QUALIFICATION Miglena Angelova	122
CRITICAL INFRASTRUCTURE AND SECURITY Vladislav Lazarov	128
THEORETICAL MODELS OF ENTREPRENEURSHIP INTENTIONS Adile Dimitrova	133
THEORETICAL ANALYSIS OF THE MAIN BEHAVIORAL FACTORS FOR STUDYING STUDENTS' INTENTIONS FOR ENTREPRENEURSHIP Adile Dimitrova	138

СЪДЪРЖАНИЕ

ИКОНОМИКА, ФИНАНСИ, ИНВЕСТИЦИИ, СЧЕТОВОДСТВО

СТРАТЕГИЯ ЗА РАЗВИТИЕТО НА УКРАИНСКАТА БЮДЖЕТНО ДАНЪЧНА ПОЛИТИКА В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА Татяна Калинеску	7
ЗАСТАРЯВАНЕТО НА НАСЕЛЕНИЕТО КАТО ФАКТОР ЗА ГЕНЕРИРАНЕ НА ДЕФЛАЦИЯ В БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСТВО Георги Георгиев	13
АНАЛИЗ НА БЕЗРАБОТИЦАТА ПРЕДИ ПАНДЕМИЯТА ОТ КОВИД 19 В БЪЛГАРИЯ Румяна Стоянова	20
РИСК ОТ БЕДНОСТ И СОЦИАЛНО ИЗКЛЮЧВАНЕ В БЪЛГАРИЯ: СОЦИАЛНО-ДЕМОГРАФСКИ ДЕТЕРМИНАНТИ Румяна Стоянова, Сияна Кокова, Тодор Стоев	25
МОДЕЛИ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ И СТРУКТУРИРАНЕ НА КЛЪСТЕРИТЕ В ЕВРОПА Никола Танаков	30
ТЕОРЕТИКО-ЕМПИРИЧНИ АСПЕКТИ НА РЕЛАЦИЯТА МЕЖДУ АСОРТИМЕНТА НА РИТЕЙЛЪРИТЕ И ПОТРЕБИТЕЛСКИТЕ РЕШЕНИЯ Симеонка Петрова	39
СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ДЕЙНОСТТА НА БОЛНИЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ Румяна Янева, Цветелина Петрова-Готова	46
БЪЛГАРИЯ В УСЛОВИЯТА НА COVID-19 Румяна Стоянова, Кристина Килова, Снежана Етова-Иванова	56
ПРИНЦИП ПРЕДАСТОРОЖНОСТИ В ЕКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ В БОЛГАРИИ Велика Бинева	63
МЕТОДИКА ЗА РАЗРАБОТКА НА ОБОБЩАВАЩ ПРИМЕР ВЪРХУ ОТКРИВАНЕ, ВОДЕНЕ И ПРИКЛЮЧВАНЕ НА СЧЕТОВОДНИ СМЕТКИ Велика Бинева	70
КОРПОРАТИВНА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ И НЕЙНОТО ПРИЛАГАНЕ В ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ И КАЗАХСТАН Олга Вихристюк, Иван Димитров	76
РОЛЯТА НА ОБЩЕСТВЕННОТО МНЕНИЕ В ИКОНОМИЧЕСКИЯ ПРОЦЕС Олга Вихристюк, Иван Димитров	84
ВЪЗМОЖНОСТИ И БАРИЕРИ ПРЕД ПРИЛОЖЕНИЕТО НА БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯТА В СТОПАНСКИЯ И ОБЩЕСТВЕН ЖИВОТ НА НОВОТО ВРЕМЕ Русен Гигов, Иван Димитров	92
РЕГУЛАЦИИ ЗАСЯГАЩИ БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯТА В ГЛОБАЛЕН МАЩАБ, ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ТЕХНОЛОГИЯТА В ЕВРОПА И В БЪЛГАРИЯ Русен Гигов, Иван Димитров	99
АНАЛИЗЪТ ПО ОБЕКТИ КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ОЦЕНКА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ВЕРИГАТА НА ДОСТАВКИТЕ НА МАЛКИТЕ И СРЕДНИ ПРИДПРИЯТИЯ Еманиула Антонова	107
КРЕАТИВНИЯТ БИЗНЕС – СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СЛОВАКИЯ ПО ЛИНИЯ НА МЛАДЕЖКОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В КОНТЕКСТА НА ЕС Миглена Ангелова	115

ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕТО КАТО НОВА ВЪЗМОЖНОСТ НА БИЗНЕСА ЗА КВАЛИФИКАЦИЯ НА РАБОТЕЩИТЕ Миглена Ангелова	122
КРИТИЧНА ИНФРАСТРУКТУРА И СИГУРНОСТ Владислав Лазаров	128
ТЕОРЕТИЧНИ МОДЕЛИ НА НАМЕРЕНИЯТА ЗА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО Адиле Димитрова	133
ТЕОРЕТИЧЕН АНАЛИЗ НА ОСНОВНИТЕ ПОВЕДЕНЧЕСКИ ФАКТОРИ ЗА ПРОУЧВАНЕ НА НАМЕРЕНИЯТА НА СТУДЕНТИТЕ ЗА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО Адиле Димитрова	138

STRATEGY OF DEVELOPMENT THE UKRAINIAN BUDGETARY-TAX POLICY IN THE CONDITIONS OF GLOBAL CALLS

Tetyana Calinescu

СТРАТЕГИЯ ЗА РАЗВИТИЕТО НА УКРАИНСКАТА БЮДЖЕТНО ДАНЪЧНА ПОЛИТИКА В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Татяна Калинеску

ABSTRACT: *In the article are brought authorial approaches over in relation to development of budgetary-tax policy of Ukraine and strategy of necessary changes in the conditions of global calls. The purpose of the article are a search of new and modernization of existent mechanisms of forming the strategic directions of state budgetary-tax policy on principles of the balanced innovative increase, stimulation and assistance of the effective use all present resources and creative human potential. Methods and principles of scientific cognition, general and special methods became methodological basis of research, receptions that used for the evaluation of factors of influence on forming of budgetary-tax policy. The basic hypothesis of research became supposition in relation to certain positive changes in development of budgetary-tax policy due to account and tuning to the existent terms of development the national and global economy. In basic investigation is underline that by the main motive power of development and realization of creative potential of country there are human. Therefore the offered measures socio-economic to development are base on knowledge, innovations, most effective use of labor resources, stimulation of high employment of population with the purpose of territorial, socio-economic and political solidarity. Theoretical and methodological and applied approaches are used to forming of modern strategy of development of budgetary-tax policy is original, from the point of view their using in the conditions of unstable internal and external socio-economic environment. The offered package of proposition against crisis in relation to development of budgetary-tax policy includes aspects, that is related to warning of influence the global risks, that is related to the critical loss of human capital, inaccessibility of financial and investment resources, disparity of state administration expectation of society; by consolidation of society for protection of national interests, cultural and scientific exceptionality in accordance to new global calls; implementation budgetary-tax system to the existent world trends, level of socio-economic development and world human values. Further researches will be direct to the search and realization of ecological measures in a budgetary-tax policy.*

Key words: budgetary-tax policy, global calls, strategy of development.

Introduction

The modern state of budgetary-tax policy of Ukraine is characterized as such, that does not provide steady development of the state and requires the input of approaches of the systems to reformation of the budgetary system, effective procedures of inter budgetary relations and taking into attention global progress and world experience trends. Therefore, it is not happen that most scientists and practical workers for development of further economic country development are offered different proposition against crisis, like [1, p. 321 - 327]; [2]; [3, p. 13]:

- a) strengthening of national monetary item;
- b) stabilizing of the banking system;
- c) optimization of the state budget, that foresees reduction of expense part, decline of the tax

loading and increase of profitable part by using of tax base expansion, norms of taxation and bringing of state loans;

d) steady observance of social payments;

e) minimization of unemployment by adjusting of internal and external migration of population [4, p. 180 - 194].

Exactly a human is the main motive power of development and realization of creative potential of country, that is why the new offered models socio-economic of development [3, p. 72 - 158] are base on their knowledge and innovations, most effective use of labor resources, stimulation of high employment of population for the sake of territorial, socio-economic and political solidarity. Therefore there is a necessity for the search of the most harmonious directions of providing the growth of national economy in the context of its

accordance to the world tendencies of balancing and high rates of increase of gross domestic product, which are affected strategic directions of development of budgetary-tax policy. Especially, the interest to the new world trends of increase and exit on the new level of development arises up in the conditions of stay almost all world economy on a quarantine in conditions of COVID - 19 and orientation on new structural changes in a world economy, trade and stimulus of development the new kinds of world production (scientifically-innovative, informative, medical, social, ecological and others like that), coming from the necessities of national and world markets its calls.

Analysis of the last investigation and publications

Analysis of the last researches [3, p. 104, 105] proves that the basic tax instruments of stimulation of socio-economic development in the conditions of Ukraine are lowering of the tax pressure on small and middle business and input of tax deductions [5, p. 26], that in the conditions of world flash and quarantine on COVID - 19 - is even the basic proposition of a reanimation the whole Ukrainian business. And all other tax propositions - are the mechanisms of adaptation the budgetary-tax policy to the existent requirements of development the global economy, like as:

stimulation of transition the subjects of manage from the simple system of taxation on general;

legalization of business activity the structures and its profits for granting of valid for one occasion amnesty in form of the using a zero declaration with further application of indirect control methods, that already widespread in Ukraine on civil servants and workers of the law-enforcement and judicial system;

input of the modified model of tax on the shown out capital with simultaneous freeing from taxation of the reinvested income;

diminishing of only social payment with the purpose of lowering of the tax pressure on the fund of payment of labor;

optimization of taxation a tax value-added in relation to the electronic watching, administration and control of mechanisms its compensation and return as the most criminal tax in Ukraine. Exactly on this occasion must be increase criminal responsibility for the use of shadow tax charts.

Features and problems of development of budgetary-tax policy have the reflection in labors that is investigated as the framework of research subjects in 2018 - 2020 on a department «Finances» in the National aerospace university «Kharkiv aviation institute» for a theme “Modern determinates of development of finances and account in the conditions of system crisis» and in other works [6],[7], [8], candidate's and doctoral researches [9], [10], [11], conferences, congresses [12], [13], [14], that annually take place in Ukraine.

It is having a wide consideration of most questions in direction of modernization the budgetary-tax policy. It is exists a permanent requirement in creative approach to forming of budgetary-tax policy and taking into attention the world and Euro integration tendencies.

Therefore **the purpose** of the article are a search of new and modernization of existent mechanisms of forming the strategic directions of budgetary-tax policy of the state on principles of the innovative increase stimulation and assistance of the effective use of all present resources and creative human potential balanced.

Basic material of investigation

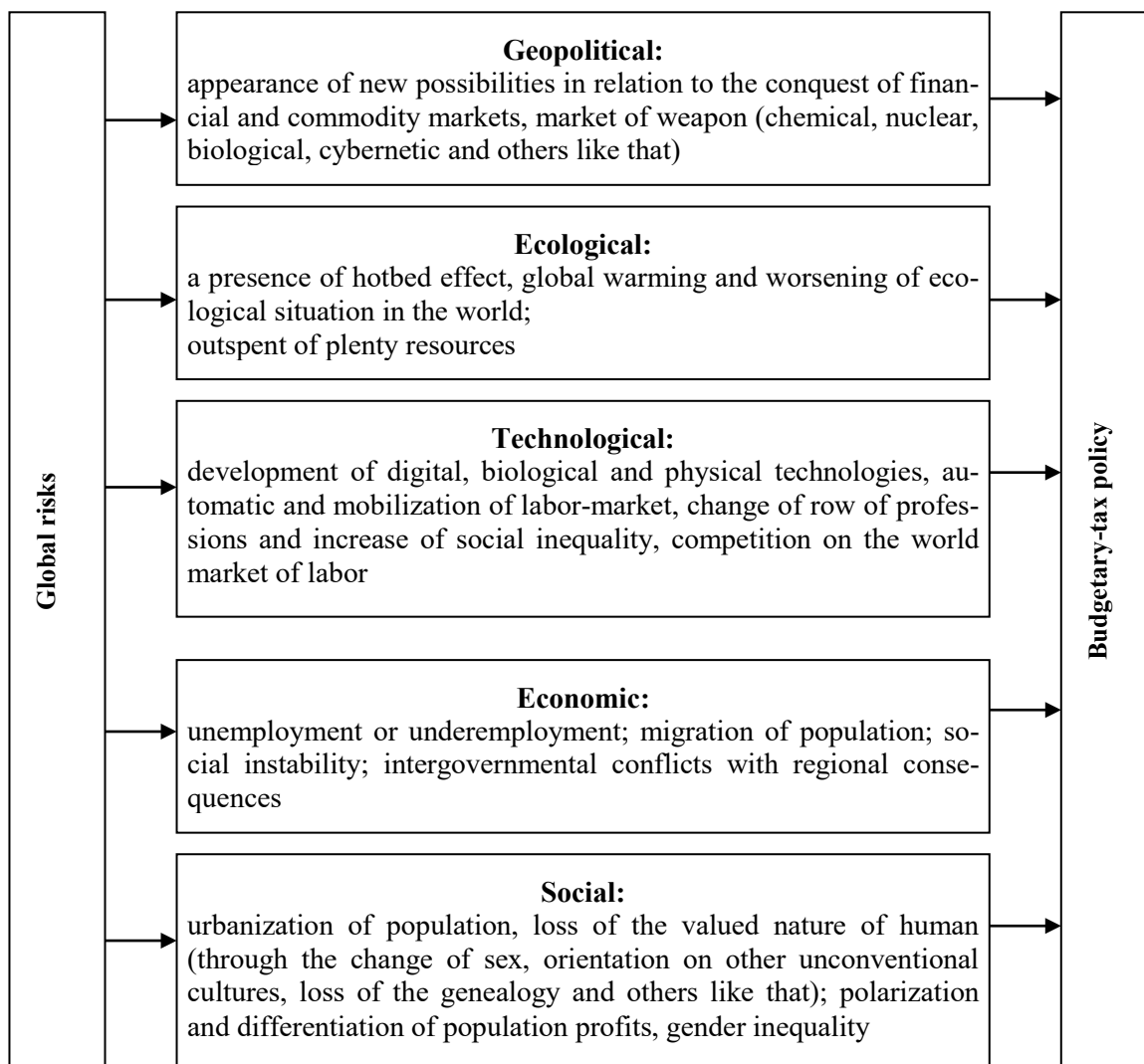
Socio-economic development of Ukraine is based now on a short-term budgetary-tax policy, that results in degradation of the real sector of economy, decline of level of competitiveness of its industries and use of «debt connective model» of economy [3, p. 19], oriented to the permanent eating away of the adopted international credit funds and non-system valid for one occasion acceptance of ambiguous strategic solutions, that results in intensifying of row the crisis phenomena in Ukraine, that and without that accumulated in the state through the presence of military operations on its territories and stays of its economy on a quarantine of COVID - 19. Such policy already a long ago exhausted itself and requires a certain change and reforming in accordance with agreements about an association with European Union and observance of all world values in relation to safety of human life, development of national economy of country rights.

For the report of experts the World economic forums [3, p. 24, 25]; [15, c. 29 - 141] in the nearest decade an international economy will be under act of a few global calls that influence on world society and force to accept unprecedented propositions and react on its national economies to its overcoming or diminishing of integral in-

fluence, like: geopolitical, ecological, technological, economic, and social (see fig. 1).

Therefore recommendations must become the main task of budgetary-tax policy, that given UNO and the Roman club to Ukraine [3, p. 41,

109]; [15, c. 156, 157], which coming from global calls that stand today before the most world countries. Among that the special attention is caused today (in the conditions of quarantine of COVID - 19) by suggestions like as:

Fig 1. Global risks that influence on a budgetary-tax policy

Source: it is made on author recognition [3, p. 25]

1. An increase of payments on unemployment for reduction of level of poverty, inequalities, defenses of existent workplaces;

2. Increase of taxes on a corporation and riches and also «green taxes» for a help to the governments more substantially to react on the changes of climate, necessity of redistribution of profits in the conditions of digitalization, automatic (mobilization) and stimulations of economic activity;

3. Taxation of the use of energy from the fossil types of fuel and moving of taxes from the sphere of labor to extracts and uses of useful re-

sources with the purpose of diminishing the ecological loading and increase of losses on an environment, reduction of the use of similar raw material and also reason of passing to the rational models of consumption and production;

4. To promote inheritance taxes for diminishing of inequality and increase of charity;

5. Introduction of the assured acceptable profit for those, who requires its, and to create necessary terms for the receipt of satisfaction every citizen;

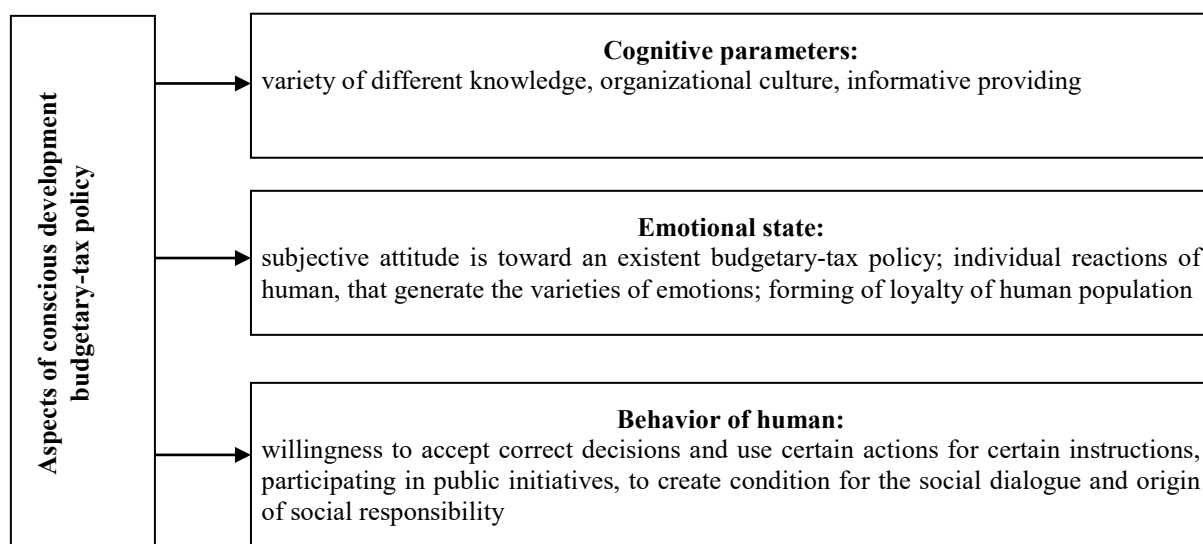
6. Realization and activation of work in the framework of global partnership. Just the same

joint work in relation to research and exposure of global mega trends and its synergy will allow to create the reliable, balanced, strategically directed budgetary-tax policy that will answer not only the economic strengthening of countries and to the collaboration in the globalized world, but also providing of high quality and deserving standard of living to every citizen of countries-partners. In the framework of global partnership it is possible to create any joint innovative ventures from development and input of any innovative technologies, that requires society now, because Ukraine now occupies priority positions in development of information and programmatic technologies, mobile additions, air and rocket production of military technique, medical education and applied achievements in this sphere and such other. For these reasons it is possible to create the networks of general partner venture funds, inculcate the interest-free crediting and providing of tax vacations a term is not less than 5 years for support of hi-tech business like: creation of artificial intelligence, biotechnologies, renew energy sources, on-line education, cyber protection, cloudy services, construction of airplanes, drones, clever houses and others like that.

It is follow to take attention that the state never is find in the stable state, therefore on a budgetary-tax policy are influence constantly the row of external and internal factors, which cause as falling and halt of socio-economic development, decline the standard of population living, worsening of quality the availability of state and social services. From these reasons it is necessary to apply the occurring is not once a minute settlement of nascent problems, but give a perspective look to the real volumes of budgetary profits and charges together with the strategic proposition that fixed in a fiscal policy. Experience of European Union (EU) countries proves [2, p. 64 - 74] efficiency of application of scope long-term (average annual) plans that execute a few important moments like: a) inform on a few nearest years and determine approximate volumes, that accessible in a nearest period; b) gives an opportunity to maneuver money to the end of certain period, coming from the put aims and tasks; c) does not give an opportunity to arise up to the conflict situations between the participants of budgetary process, because any changes in financing of priority budgetary measures and programs must be a point at a public issue and collective decision-making.

Such strategic approach is attractive enough for Ukraine, however requires changes in Budgetary Codex of country and predetermines the presence of financial control is not for observance of budget constraints, but for the achievement of having a special purpose reference-points that assist the economy, effective, clever, legal and transparent use of public resources of the state. However the created institutes of control (parliamentary, state, department and so on) at the level of implementation of the separate programs (like the elucidative programs) already showed the pro-engagement, subjectivism approach and short-sightedness in relation to the clever use of present scientifically-pedagogical potential of country.

Taxes - is the basic source of filling of the state budget, and exactly on the volume of its profits are influence success of implementation the strategic development of the state and socio-economic relations depends between different subjects (by physical and legal persons). To these taxes in Ukraine belong to: tax value-added (VAT), custom tax, excise tax, income tax, income tax physical persons (ITPP), ecological tax and rent pay. Thus only VAT and custom tax are fully set off in the state budget, all other are distributed between the state and local budgets in certain proportions. However 83% of tax profits are provided mainly by VAT (38%), ITPP (22%), excises (14%) and income tax (9%) [16, p. 21]. Such situation and structure of profits are traced until now, but complete quarantine of COVID - 19 brings in the changes to the future budgetary-tax policy. And in this plan, even, orientation on tax reforms that is conducted now in the countries of EU [17, p. 129 - 136] will not have such success as a systematic and reflexive view on taxation [18, p. 214 - 227], but with accenting on consciousness of taxation subjects. The self forming of conscious taxation due to the observance of high tax discipline, level of tax culture of manage subjects is predetermined specificity of realization of modern budgetary-tax policy in the conditions of quarantine, stop of production, falling of gross domestic product (GDP), decline of population welfare and increase of financing on a health protection. Therefore modern strategy of development of budgetary-tax policy can influence three basic components that are related to human development: cognitive, emotional and behavior (see fig. 2).

Fig. 2. Factors that influence on conscious development budgetary-tax policy

Source: it is worked out on author recognition [18, p. 217]

Exactly, components, which marked on fig. 2 can become the object of strategic development, by acquisition of conscious measures in relation to the increase of level of socio-economic efficiency, clever, critical evaluation of role every citizen in further viability of country. Depending on that influence of that from a component will prevail is it possible to conduct correction of strategic measures of budgetary-tax policy development in obedience to the change of consciousness of population. Watching these changes is possible on the indexes of level of population profits, social help and providing, increase of volumes of tax profits in a budget, decline of sizes of shadow economy and avoiding taxation and others like that by helps of cross-correlation-regressive methods and analysis.

Conclusions

Summary the result of researches need to conducted that for forming of strategy of budgetary-tax policy development of Ukraine in the conditions of global calls it follows now to have a priority package of anti crisis proposes, where the included aspects that is connected with:

warning of influence of global risks, especially those, that is related to the critical loss of human capital, inaccessibility of financial and investment resources, disparity of state administration expectation of society;

creation, development and innovative modernization of strategic potential of priority (com-

petitive) productions, increase of its efficiency and productivity;

consolidation of society around to defense of national interests, cultural and scientific exceptional nature that will give an opportunity to conduct structures of economy in accordance with new global calls;

by adaptation to the changes of demand in a global economy, implementation of the budgetary-tax system to the existent world trends, level of socio-economic development and existent world human values.

Further researches will be direct to the search and realization of ecological measures in a budgetary-tax policy in relation to the decline of temperature condition of the global warming.

References

1. Novak, A. 2015. *How to heave up the Ukrainian economy*. Kyiv: LTD «Inpres», 432.
2. Karlin, M.I., Shulik, Y.V., Kulai, A.V. and other. 2014. *Problems of development the financial system of Ukraine and ways of their decision*. Lutsk: Tower printing, 364.
3. *Ukraine 2030: Doctrine of the balanced development*. 2017. Lviv: Kalvaria, 168.
4. Calinescu, T., Zelenko, O. and Nikonova, D. 2017. *Transformation of society: adjusting of socio-economic relations and migrations of population*. Severodonetsk: Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, 240.
5. Zamaslo, O.T. 2018. *Tax system of Ukraine in the conditions of European Integration*. The

- thesis of doctor degree for specialty 08.00.08 - Money, Finance and Credit. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 41.
6. Lukianenko, A. and Sidorovich M. 2014. *Budgetary-tax policy of Ukraine: new calls*. Kyiv: NaUKMA, 229
  7. Pakhmurko, O.O. and Arekhireiska, N.V. 2016. Tax-Budget Policy Implementation In a Globalizing World. *Young Scientist*, #2(29), February, pp. 74 – 79.
  8. Shibaeva, N.V. and Baban, T.O. 2019. Budgetary-tax policy: theory and practice of application in Ukraine. In: *Collection of scientific works: Financial and credit activity: problems of theory and practice*. Vol.1, #20, pp. 147-156.
  9. Valuiskyi, I. 2018. *Transformation of the Budget Polycy in Ukraine in a crisis period*. Manuscript of candidate degree for specialty 08.00.08 - Money, Finance and Credit. Dnipro: Oles Gonchar National University, 251
  10. Pasichnyi, M.D. 2019. *Fiscal and monetary Policy for economic development*. The thesis of doctor degree for specialty 08.00.08 - Money, Finance and Credit. Kyiv: Kyiv National Trade and Economics University, 37.
  11. Slatvinska, M.O. 2019. *Fiscal policy in the conditions of modernizing the financial system*. The thesis of doctor degree for specialty 08.00.08 - Money, Finance and Credit. Odesa: Odesa National Economic University, 41.
  12. *Public financial management and problems of providing the national economic security*. 2019. Thesis of tax congress (Irpın, December, 12). - Irpin: University of SFS of Ukraine, 713.
  13. *Economic strategy and policy of realization the European vector of Ukraine development: conceptual principles, calls and contradictions*. 2018. Materials of Ukrainian scientific and practical conference, May, 25. - Kyiv: Printed Service, 267.
  14. *Management economic processes: modern realities and calls*. 2017. Thesis of the International scientific and practical conference, Mukachevo, March, 22 – 23. Mukachevo: Mukachevo State University, 407.
  15. Maxton, Graeme and Randers, Jorgen. 2017. *Reinventing Prosperity. Managing Economic Growth to Reduce Unemployment, Inequality and Climate Change*. A report to the Club of Rome. Kyiv: Pabulum, 320.
  16. Vdovichenko, A.M., Kozoriz, L.O. and Paskalova, A.G. 2019. *Taxation and payments: modern tendencies and prospects*. Kyiv: «PPB Lopatina O.O.»», 392.
  17. Kurnosov, O. 2018. *Improvement of the mechanisms of state tax policy in Ukraine*. Manuscript of doctorate degree for specialty 25.00.02 - Mechanisms of public administration. Mykolaiv: Petro Mohyla the Black Sea National University, 262.
  18. Kucherova, G.Y. 2016. *Strategy of forming the conscious taxation as factor of steady development of national economy*. Zaporizhzhya: KPU, 416.
-
- Tetyana Calinescu
 Organisation: National Aerospace University
 “Kharkiv Aviation Institute”
 Department: Finance department
 Address: Ukraine, 61070, Kharkiv, Chkalov
 Street, 17
 e-mail: tetyana.calinescu@gmail.com

ЗАСТАРЯВАНЕТО НА НАСЕЛЕНИЕТО КАТО ФАКТОР ЗА ГЕНЕРИРАНЕ НА ДЕФЛАЦИЯ В БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСТВО

Георги Георгиев

POPULATION AGING AS A FACTOR FOR GENERATING DEFLATION IN THE BULGARIAN ECONOMY

Georgi Georgiev

ABSTRACT: *This paper tries to provide both theoretical and empirical explanation of why population aging is often associated with deflationary processes nowadays. After a regression and correlation analysis of a data set for Bulgaria, it was found a correlation between some of the demography factors and low-frequency inflation which can easily transform into deflation. In particular, both the share of people at and over 65 ages to the total number of people and the average median age of the population are correlated with low inflation and even deflation. On the other hand, the number of live births is basically related with higher inflation rates. This can be explained by the effects of an increase in longevity and declined fertility rates. The two factors are a major premise for demographic shifts and thus decline in prices. The developed model covers 18 observations which mean that it could be said to be realistic, because it includes almost all available information for the specific period from the beginning of the new century up to nowadays, to be more accurate – from 2001 to 2018. Currently deflation seems to be one of the most dangerous threats for the economy generally and understanding what can cause it is a fundamental topic for the modern economists and politicians. The core challenge is to succeed managing it and thus to even prevent it. However, this could happen only if we know how deflation is created. Exactly, one of the ways deflation could occur in most of the developed countries including Bulgaria is by the above mentioned processes of increasing of longevity and decreasing of fertility rates.*

Key words: population aging, deflation, regression and correlation analysis, Bulgaria

Въведение

Дефлацията е сред сравнително рядко анализираните въпроси в научната литература, поради това че в исторически план тя не е често проявявало се явление, а дори напроотив – подобни епизоди в световното стопанство до края на 20-ти век са по-скоро рядко срещани икономически процеси. Изключение правят Великата депресия от 1929 – 1933 година, както и някои икономики, които продължително страдат от по-ниски нива на инфлация спрямо поставените си цели и съответно изпадат в дефлация – например Япония. Въпреки това през последните няколко години особено след Световната финансова криза от 2007 – 2008 година, както и непосредствено по време на предходните няколко месеца поради породените негативни шокове както върху съвкупното предлагане, така и върху съвкупното търсене от страна на пандемията от COVID-19, опасността от прояв-

ление на процеса на дефлация става все по-голяма.

Известни са множество фактори, които могат да причинят дефлация в дадена икономика, но основните виждания освен със стихийното действие на пазарните сили се свързват и с резултатите от провежданата монетарна и фискална политика. Все по-често срещано е схващането, че причинител за евентуална дефлация би могла да бъде и демографската структура на населението, изразяваща се в неговото застаряване. Именно това е тезата, която се отстоява в настоящата статия, че застаряването на населението е сред възможните фактори за възникване на дефлация в България. Целта на настоящото изследване е да се разгледат възможните детерминанти на процеса дефлация от страна на демографските променливи и по-скоро очертаващите се негативни тенденции там, а също така да се проследи и анализира до колко съществуват

рискове за родната икономика да навлезе в опасната дефлационна спирала.

Изложение

Най-общо дефлацията може да бъде определена като постоянно и продължително намаляване на цените в една икономика, но този процес не трябва да бъде бъркан с намаляването на цените на отделните стоки или за кратковременно, предизвикано от различни конюнктурни фактори. Така на пръв поглед дефлацията не изглежда като заплаха пред икономическото развитие, тъй като тя е предпоставка за повишаване реалната стойност на парите, което позволява на стопанските субекти след определен период от време да купуват повече стоки и услуги, отколкото днес със същата сума пари. Точно тук е същинския проблем – дефлацията води до забавяне темповете на икономическата активност, защото икономическите агенти нямат стимул да похарчат парите, с които разполагат в момента, тъй като техните очаквания са за спад в цените, което означава, че с наличните пари ще могат да закупят повече стоки и услуги не сега, а примерно утре.

Казано по друг начин дефлацията би могла да бъде провокирана както от намаляване стойностния израз на стоковото предлагане, така и от намаляване интензивността на паричното предлагане, но резултатът винаги се очаква да бъде един и същ [1]. Най-често става дума за намаляване на общото равнище на цените на стоките и услугите, което настъпва поради намаленото пазарно търсене; увеличаване на покупателната сила на парите, което е резултат от намаленото равнище на цените и относителното съкращаване на циркулиращите парични знаци в стопанството; покачване на лихвения процент, заради повишеното кредитно търсене, което от своя страна се налага, за да може производството да се разширява в условията на намалена печалба, както и намаляването на валутния курс на националната парична единица, предизвикано от спада на цените и увеличената покупателна сила на парите [2].

Независимо от разграничаването в научната литература между т.нар. „добра” и „лоша” дефлация, то тя може да се приеме като основна предпоставка за пораждаване на съществени икономически дисбаланси, поради намаляването на търсенето, заетостта, ангажираността на капитала, печалбата на стопанс-

ките субекти, темповете на производството и като цяло благосъстоянието на населението и задвижването на т.нар. трансфери на богатството от заемателите в полза на кредиторите и спестителите. Най-съществената обаче опасност е този процес да просъществува продължително и икономиката да навлезе в т.нар. дефлационна спирала, която от своя страна допълнително ще изостри силата на негативните последици и дори би била предпоставка за зараждане на икономическа криза.

От друга страна периоди на „добра” дефлация са рядкост в икономическата практика, тъй като по-скоро те са свързани с нарастване на производителността, породена от нови открития. Типични примери в тази област са наблюдаваните дефлационни процеси в резултат от технологичния прогрес, който от своя страна е свързан най-често с индустриалните революции или откриването на нови златни находища по време на функционирането на системата на златния стандарт [3].

Все пак описаното като „добра” дефлация е по-скоро изключение в икономическата реалност, породено от рядко срещани обстоятелства. За повечето икономисти и различните икономически школи дефлацията се приема като пречка пред нормалното икономическо развитие. Не е случаен и фактът, че повечето централни банки се стремят към постигане на инфлация в рамките на 2 – 3%, като очакванията са в такива темпове тя да бъде гарант за ценовата стабилност. Дефлацията е вредна за стопанството като цяло, защото посредством различни механизми се достига до спад в икономическата активност.

Съществуват различни теории, чрез които се прави опит да бъде дадено обяснение на процеса дефлация. Водещите виждания са свързани както с пазарния механизъм, така и с провежданата правителствена политика – като тук фокусът е върху фискалната и монетарната политика. Все по-често част от икономистите се опитват да докажат връзка между демографските променливи – най-вече старяването на населението и това до какви макроикономически ефекти би се сигнализидали до инфлация, или дефлация. Традиционното икономическо схващане е базирано на хипотезата на Модилиани за жизнения цикъл на дохода. Според нея разходите за потребление през всеки период от живота са пряко отразение на получаваните доходи и съответно очакваните разходи на лицето през жизнения му цикъл. Според Модилиани разходите за

потребление са по-високи през ниските и високи възрастови периоди и са по-малки в средна възраст. Посоченото означава, че най-често младите хора са в положение на недоспестяване, а хората в средната възраст погасяват своите задължения и спестяват за периода, когато ще бъдат в пенсия, а възрастните отново са в етап на недоспестяване, което означава, че им се налага да добавят към разходите за потребление от натрупани преди това активи.

Независимо от това все повече теоретични и емпирични разработки подкрепят виждането, че застаряването на населението би предизвикало дефлация вместо инфлация. Повечето от анализите са базирани на данни за Япония, където според водещите икономически виждания хората над 60 години не са склонни да извършват по-сериозни покупки, тъй като това са го направили между 40-та и 50-та си годишнина и все по-голямо значение за тях има това, което притежават. Такава зависимост е търсена и при различни кохорти от населението в част от страните-членки на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие. И там могат да бъдат открити подобни тенденции, като дори според Павел Гаевски 1% увеличение на населението на възраст на 80 и повече години би довело до 1% спад на инфлацията, измервана чрез индекса на потребителските цени [4]. Този резултат е базиран на изследване на данните за 34 държави, членуващи в Организацията за икономическо сътрудничество и развитие за периода от 1970-та до 2013-та година.

Похватите, които се използват при подобен тип анализ са разнообразни, но най-вече са базирани на различни статистически и приложно-математически техники, каквито са разработването и решаването на модели със застъпващи се поколения или извършването на регресионен и корелационен анализ например, т.е. по какъв начин промените в стойностите на едната величина (независимата променлива) съответстват на промените в стойностите на другата величина, т.нар. резултативна.

От демографска гледна точка средната възраст на населението може да нарасне посредством два основни канала, в случаи на намалена раждаемост или при повишена очаквана продължителност на живота. Един евентуален спад в процента на раждаемостта би довел и до по-малък брой на лицата, които след определен период от време ще влязат в

графата на работната сила, докато увеличената продължителност на живота ще доведе до нарастване относителния дял на по-възрастните хора в активната работна сила. Освен това по-ниският процент на раждаемост ще доведе до това, че в последствие по-малко на брой икономически субекти ще се възползват от възможността да вземат кредит, което ще рефлектира в по-ниска депозитна мултипликация, а от там и по-малко ендегенно създадени пари посредством системата на търговските банки. Крайният резултат е намаляване на паричното предлагане. Не по-малко внимание трябва да се отдаде и на факта, че при по-ниска раждаемост по-малко деца ще потребяват определени стоки и услуги, което ще даде възможност на техните родители да спестяват повече и респективно да изразходват по-малка част от дохода си за потребление. Всичко това оказва въздействие върху цените в посока надолу. От друга страна, когато икономическите субекти знаят, че очакваната продължителност на живота е по-висока, то те са склонни да спестяват повече средства за бъдещи разходи и да не извършат поне част от покупките за момента, което отново би предизвикало дефлация [5].

Според други автори застаряването на населението е дефлационно само тогава, когато е породено от очаквана повишена продължителност на живота, а инфлационно в случай, че е причинено от спад в раждаемостта. По-ниският процент на раждаемост предполага в бъдеще и по-ниска данъчна база, което е сред възможните предпоставки при вземане на решение от страна на правителството, за да стимулира инфлацията с цел намаляване на държавния дълг [6].

Разпространено е и виждането, че по-младите по принцип предпочитат инфлацията поради това че техният основен източник на финансиране на разходите е получаваният доход най-вече от реализирането на труда като производствен фактор, а не от някакви предварително натрупани активи, т.е. при необходимост освен на работната си заплата те биха разчитали и на вземането на кредит, за да могат да поддържат същото ниво или да разширят степента на потребление. Обратно, за по-възрастните е по-добре наличието на дефлация, тъй като в този етап от жизнения си цикъл те работят по-малко, а същевременно разчитат повече на спестявания и на доходи, реализирани от някои от другите производствени фактори. Това би могло да се обяс-

ни по следния начин, а именно че инфлацията унищожавя дълга, докато дефлацията валоризира спестяванията, заради покачващата се покупателна способност на парите. Така при дефлация се наблюдава опасност длъжниците да бъдат разорени, поради увеличеното дългово бреме, докато при инфлацията – кредиторите [7].

Интересно е да се анализира как разглежданата ситуация се вписва в българското стопанство. Всеизвестен факт е, че повечето развити страни в света са изправени пред тежка демографска криза, изразяваща се във все по-ниска степен на раждаемост и бързо застаряване на населението. Според някои очаквания се допуска, че в обозримо бъдеще при част от европейските държави ще се наблюдава коефициент на детност под 1, а средната продължителност на живота може да достигне почти 90 години.

Демографската криза в България е многопластна и за нейното решение със сигурност е необходим задълбочен анализ чрез който да се достигне до същинските предпоставки за възникването на проблемите, но е безспорно, че България е сред страните с най-висок отрицателен естествен прираст не само в Европа, но и в света, а също така има и ясно изразен вертикален дисбаланс, изразяващ се в драстично застаряване на населението [8].

В таблица 1 са представени следните данни: средногодишния индекс на потребителските цени за България за периода от 2001 година до 2018 година, при база предходна година = 100; процентното отношение на населението на 65 и повече години към общия брой на населението в страната; средната възраст на населението, както и броят на живородените деца.

Таблица 1:

период	ИПЦ (%)	население на 65 и повече години (%)	средна възраст на населението	брой живородени
2001	7.4	16.92	40.4	68180
2002	5.8	17.03	40.6	66499
2003	2.3	17.1	40.8	67359
2004	6.1	17.15	41	69886
2005	5	17.21	41.2	71075
2006	7.3	17.25	41.4	73978
2007	8.4	17.32	41.5	75349

2008	12.3	17.4	41.7	77712
2009	2.8	17.53	41.8	80956
2010	2.4	17.74	41.9	75513
2011	4.2	18.85	42.7	70846
2012	3	19.16	42.8	69121
2013	0.9	19.57	43	66578
2014	-1.4	20	43.2	67575
2015	-0.1	20.43	43.3	65950
2016	-0.8	20.73	43.5	64984
2017	2.1	21.02	43.6	63955
2018	2.8	21.33	43.8	62197

Данни: НСИ и собствени изчисления

По принцип за анализ на стойността на дефлацията или съответно инфлацията може да се използва както индекса на потребителските цени, така и дефлатора на БВП. Инфлацията или дефлацията от двата източника по правило следва сходна тенденция, като различията отчитат най-вече различният обхват на стоките и услугите, чийто цени се измерват. Дефлаторът на БВП измерва цените на всички крайни стоки и услуги, произведени в страната през дадена година, докато индексът на потребителските цени показва изменението на ценовото равнище на стоките и услугите, включени в потребителската кошница. В последващия анализ ще бъде използван само индексът на потребителските цени, като по-точно свързан с базовото потребление в дадена страна.

За изследване на връзката между застаряването на населението и индекса на потребителските цени в България се използва два вида анализа корелационен и регресионен. Изчислен е коефициентът на корелация на Пирсън, както и коефициент на детерминация. Построен е линеен регресионен модел, като за фактор е взето застаряването на населението. Така отчитаме ефекта на застаряването на населението върху промяната при индекса на потребителските цени. Направена е статистическа проверка за значимост на коефициентите в модела по критерии на Стюдънт, а също и статистическа проверка за адекватност на модела чрез критерия на Пирсън, т.е. доказана е статистическата значимост на коефициента на детерминация.

Статистическата за значимост на даден коефициент може да бъде доказана по два начина. При първият от тях се издига основна статистическа хипотеза (H_0), която изказва твър-

дението за статистическа незначимост на коефициента, срещу алтернативна H_1 / H_a , която отхвърля основната хипотеза H_0 , т.е. е на лице статистическа значимост на изследвания параметър. Проверката на подобен род хипотези се осъществява при определено ниво на значимост α , известно още като α грешка от първи род. α грешката варира в диапазона от 0.01 до 0.1, като най-често тя се избира да е 0.05. Другият еквивалентен подход е да се построи доверителен интервал на изследвания параметър и да се провери дали нулата е вътре в интервала. Ако нулата се намира в доверителния интервал това означава, че коефициентът е статистически незначим. В противен случай е обратното. Доверителните интервали се конструират при определена доверителна вероятност γ . Доверителната вероятност варира от 0.9 до 0.99, като най-често в литературата тя се приема да бъде 0.95.

За целите на настоящото изследване се разглежда линеен регресионен модел от следния вид:

$$Y = \alpha_1 x + \alpha_0 \quad (1)$$

В конкретния случай в уравнение (1) независимата величина x е застаряването на населението, а резултативната е Y . С помощта на MATLAB R2010a по метод на най-малките квадрати са изчислени оценките на коефициентите α_1 и α_0

$$a_1 = -1.51 \quad (2)$$

$$a_2 = 31.90 \quad (3)$$

За двата коефициента в модела са построени техните доверителни интервали, гарантирани с вероятност $\gamma = 0.95$ при $n = 18$ опитни данни:

$$I_{0.95;18}^{\alpha_1} = (-2.37; -0.64) \quad (4)$$

$$I_{0.95;18}^{\alpha_0} = (15.83; 47.96) \quad (5)$$

Доверителните интервали и на двата коефициента в модела не съдържат 0, което означава, че са статистически значими. Тази проверка е еквивалентна на проверката на следните статистически хипотези при ниво на значимост $\alpha = 0.05$:

$$H_0 : \alpha_1 = 0 \quad (6)$$

$$H_0 : \alpha_1 \neq 0 \quad (7)$$

$$H_0 : \alpha_0 = 0 \quad (8)$$

$$H_0 : \alpha_0 \neq 0 \quad (9)$$

Отхвърлени са и двете хипотези, което отново доказва статистическата значимост и на двата коефициента.

Коефициентът на детерминация (R^2) между застаряването на населението като фактор и индекса на потребителските цени е равен на 0.46. Чрез него се проверява адекватността на модела. Отново се издига хипотезата H_0 – моделът е неадекватен, т.е. коефициентът на детерминация е статистически незначим срещу алтернативна H_1 – моделът е адекватен, т.е. коефициент на детерминация е статистически значим.

$$H_0 : \rho^2 = 0 \quad (10)$$

$$H_0 : \rho^2 \neq 0 \quad (11)$$

След изчисляване на т.нар. P-value стойност се установява, че коефициентът на детерминация е статистически значим и моделът е адекватен при ниво на значимост $\alpha = 0.05$. Стойността на P-value е равна на 0.0019.

От направения линеен регресионен и корелационен анализ следва да бъдат отбелязани няколко основни момента. Коефициентът на детерминация е 0.46, което означава, че 46% от общата дисперсия на резултативния признак, а именно индексът на потребителските цени може да се обясни с дисперсията на фактора. Останалите 54% се дължат на невключени в модела фактори. Дори с не много висок коефициент на детерминация, той е статистически значим, което означава, че изследваните променливи са в статистически непренебрежима връзка. Коефициентът на корелация $R = -0.68$. Неговата отрицателна стойност кореспондира за умерена негативна връзка между фактора и резултативната променлива, което в случая означава, че увеличаването на фактора, т.е. населението на 65 и повече години води до намаляване на резултативната променлива, т.е. индекса на потребителските цени и обратно. Двата коефициента в разглеждания модел са статистически значими. От интерес представлява старшия коефициент в модела a_1 , който е равен на -1,5, което може да се тълкува по следния начин. 1% увеличение в нарастването на дела на населението на 65 и повече години води до 1.5% намаляване на индекса на потребителските цени на годишна база.

Посоченото становище, че 1% увеличение в нарастването на дела на населението на 65 и повече години води до 1.5% намаляване на индекса на потребителските цени на годишна база е най-вероятно да се случи, вероятността за това е 95%. Останалите 5 % са разпределени между т.нар. оптимистичен и песимистичен вариант, което означава, че в най-лошият

случай 1% увеличение в нарастването на дела на населението на 65 и повече години води до 2.37% намаляване на индекса на потребителските цени, а обратно при най-добри предпоставки ще 1% увеличение в нарастването на дела на населението на 65 и повече години би довело до 0.64% намаляване на индекса на потребителските цени на годишна база.

По аналогичен начин е съставен и модел за взаимовръзката между средната възраст на населението и индекса на потребителските цени в България. От него става ясно, че коефициентът на детерминация е 0.41, което означава, че 41% от общата дисперсия на индекса на потребителските цени може да се обясни с дисперсията на фактора. Дори с не-много висок коефициент на детерминация, той е статистически значим, което означава, че изследваните променливи са в статистическа връзка, която не може да бъде пренебрегната. Коефициентът на корелация е R и той е равен на -0.64 . Неговата отрицателна стойност означава умерена негативна връзка между двете изследвани величини. Двата коефициента в разглеждания модел са статистически значими. От интерес представлява старшият коефициент в модела a_1 , който е равен на -2.0 , което може да се тълкува по следния начин. 1% увеличение в средната възраст на населението води до 2% намаляване на индекса на потребителските цени на годишна база. Това е най-вероятният сценарий, който би се случил с 95% вероятност. В най-песимистичният случай 1% увеличение в средната възраст на населението би било предпоставка за 3.28% намаляване на индекса на потребителските цени, а обратно в най-добрият случай 1% увеличение в средната възраст на населението ще доведе до 0.72% намаляване на индекса на потребителските цени.

Не на последно място е направен линеен регресионен и корелационен анализ между броя на живородените деца и индекса на потребителските цени в България. От него става ясно, че коефициентът на детерминация е 0,27, което означава, че 27% от общата дисперсия на резултативния признак може да се обясни с дисперсията на фактора. Дори с не-много висок коефициент на детерминация, той е статистически значим, което означава, че изследваните променливи са в статистически непренебрежима връзка. Коефициентът на корелация $R = 0.52$. Неговата положителна стойност може да бъде тълкувана като умерена

на положителна връзка между фактора и резултативната променлива, което в случая означава, че увеличаването на фактора, т.е. броят на живородените деца ще доведе по покачване в стойността на резултативната величина, която в случая е индексът на потребителските цени на годишна база. От анализа става ясно, че двата коефициента в разглеждания модел са статистически значими. Старшият коефициент в модела a_1 е равен на 0.00036, което дава основание да се смята, че в случая на 1000 живородени деца повече индексът на потребителските цени ще се увеличи с 0.36%. Разбира се в двете крайности са т.нар. оптимистичен и песимистичен сценарии. В един случай при увеличаване броя на живородените деца с 1000 инфлацията ще се повиши с 0.7%, а в другия с 0.05.

От направения анализ за страната е видна категоричната отрицателна връзка между нарастването на дела на населението на 65 и повече и години, както и увеличението в средната възраст на населението от една страна, а от друга индекса на потребителските цени, който е сред макроикономически измерители за това дали икономиката се намира в състояние на инфлация или дефлация. От друга страна увеличената раждаемост би довела по-скоро до инфлация.

Заклучение

В настоящото изследване бяха разгледани част от факторите, които биха предизвикали дефлация в дадено национално стопанство, като акцент беше поставен върху демографията. След направения теоретичен обзор с помощта на статистически апарат, изразяващ се в извършването на корелационен и регресионен анализ беше направен опит за емпирично доказване на зависимост между негативните демографски тенденции като застаряването на населението и спада в раждаемостта от една страна и от друга страна индекса на потребителските цени на годишна база в качеството си на измерител на темпа на инфлация, респективно дефлация. Разгледани бяха няколко сценария, като сред най-достоверните са следните. При увеличаване с 1% на средната възраст на населението, то индексът на потребителските цени най-вероятно ще отбележи спад с цели 2%. Ако се наблюдава 1% увеличение в нарастването на дела на населението на 65 и повече години, то ще се очаква

спад с 1.5% на индекса на потребителските цени.

Последната двойка данни, която е тествана е броят на живородените и индексът на потребителските цени. Там коефициентът на корелация е положителна величина, което дава основание да се смята, че при увеличение на раждаемостта, то и нивото на инфлация ще се повиши.

Може да се твърди, че направените емпирични изследвания за България доказват вижданията на някои съвременни автори, че негативните демографски тенденции биха били сред основните фактори за пораждаване на дефлация, която от своя страна е в състояние да застраши нормалното икономическо развитие. Сред бъдещите разработки в тази насока биха могли да бъдат съставянето и съответно аналитичното и/или числено решение на по-сложни модели, показващи същинските връзки между демографските и икономическите променливи и съответно тяхното влияние върху националното стопанство.

Бележки

[1] Пенчев, П. 2015. Дефлационни рискове. Научни трудове. Русенски университет „Ангел Кънчев“, с. 39-41.

[2] Аройо, Ж. 1998. Възможна и целесъобразна ли е дефлация в българското стопанство. Финанси, N 7, с. 7-11.

[3] Касабов, М., Д. Касабов. 2016. Фактори за дефлацията в България през 2013 - средата на 2015 г. и ефекти за икономиката. Сборник с доклади от VI международна научна конференция, 21-24 май 2015, Равда. - София с. 158 – 167.

[4] Gajewski, P. 2014. Is aging deflationary? Some evidence from OECD countries. Applied Economic Letters, Taylor & Francis Journals, Vol. 22(11), p. 916-919

[5] Federal reserve bank of St. Louis. 2015. Aging and the Economy: The Japanese Experience. [http:
 https://www.stlouisfed.org/publications/regional-economist/october-2015/aging-and-the-economy-the-japanese-experience.](http://www.stlouisfed.org/publications/regional-economist/october-2015/aging-and-the-economy-the-japanese-experience)

[6] Katagari, M.; K. Hideki; and U. Kozo. 2014. Aging and deflation from a fiscal perspective. Federal Reserve Bank of Dallas Working paper № 218.

[7] Bullard, J.; G. Carlos; and W. Christopher J. 2012. Demographics, Redistribution, and Op-

timal Inflation. Federal Reserve Bank of St. Louis Review, Vol.94, № 6, p. 419 – 440.

[8] Бърдаров, Г., Н. Илиева. 2018. Хоризонт 2030 Демографски тенденции в България. Публикация на фондация Фридрих Еберт.

Литература

1. Аройо, Ж. 1998. Възможна и целесъобразна ли е дефлация в българското стопанство. Финанси, N 7, с. 7-11.

2. Бърдаров, Г., Н. Илиева. 2018. Хоризонт 2030 Демографски тенденции в България. Публикация на фондация Фридрих Еберт.

3. Касабов, М., Д. Касабов. 2016. Фактори за дефлацията в България през 2013 - средата на 2015 г. и ефекти за икономиката. Сборник с доклади от VI международна научна конференция, 21-24 май 2015, Равда. - София с. 158 – 167.

4. Пенчев, П. 2015. Дефлационни рискове. Научни трудове. Русенски университет „Ангел Кънчев“, с. 39-41.

5. Bullard, J.; G. Carlos; and W. Christopher J. 2012. Demographics, Redistribution, and Optimal Inflation. Federal Reserve Bank of St. Louis Review, Vol.94, № 6, p. 419 – 440.

6. Gajewski, P. 2014. Is aging deflationary? Some evidence from OECD countries. Applied Economic Letters, Taylor & Francis Journals, Vol. 22(11), p. 916-919

7. Katagari, M.; K. Hideki; and U. Kozo. 2014. Aging and deflation from a fiscal perspective. Federal Reserve Bank of Dallas Working paper № 218.

8. Federal reserve bank of St. Louis. 2015. Aging and the Economy: The Japanese Experience.

[http:
 https://www.stlouisfed.org/publications/regional-economist/october-2015/aging-and-the-economy-the-japanese-experience.](http://www.stlouisfed.org/publications/regional-economist/october-2015/aging-and-the-economy-the-japanese-experience)

Georgi Georgiev, PhD student
“Angel Kanchev” University of Ruse
Faculty of Business and Management, Department of Economics.
8 Studentska str., POB 7017, Ruse, Bulgaria
e-mail: gmgeorgiev@uni-ruse.bg;
georgeweb93@gmail.com.

АНАЛИЗ НА БЕЗРАБОТИЦАТА ПРЕДИ ПАНДЕМИЯТА ОТ КОВИД 19 В БЪЛГАРИЯ

Румяна Стоянова

AN ANALYSIS OF UNEMPLOYMENT IN BULGARIA BEFORE THE COVID-19 PANDEMIC

Rumyana Stoyanova

ABSTRACT: *The purpose of this study was to analyze the unemployment in Bulgaria in the last quarter of 2019, in the context of the spread of the massive pandemic by Covid-19. The study design was descriptive-analytical. Statistical data from the National Statistical Institute was used. The results showed that the unemployment rate in Bulgaria prior to the Covid-19 pandemic was very low (4.1%). The share of unemployed persons with low education and qualification was highest (33.6%). In conclusion, the economic crisis is occurring in Bulgaria at very low levels of unemployment, which can mitigate its negative effects.*

Key words: unemployment, economic crisis, Covid-19.

Увод

Безработицата е характерно социално-икономическо явление за страни с пазарно стопанство. При нея част от активната работна сила желае да работи, но не може да намери работа.

Последиците от безработицата се разглеждат както в индивидуален, така и в обществен аспект.

В индивидуален аспект, безработицата оказва негативно влияние върху личността, поради липсата на стабилни и ритмични доходи, загубата на умения и пропуснати възможности за тяхното придобиване, както и попадане в „капана на безработицата“ – проявяващ се в съзнателните предпочитания да се запази правото на получаване на социална помощ, вместо активно да се търси заетост [1]-[2].

Не трябва да се пренебрегват последиците от икономическата нестабилност и финансова несигурност на индивидите върху тяхното психическо и физическо здраве. Този тип стресогенни фактори, могат да доведат до сериозни здравословни проблеми, които значително да намалят работоспособността и производителността на засегнатите лица. В дългосрочен план, това би довело да трайна невъзможност за намиране на работа и безвъзвратно намаляване на доходите им [3].

От обществена гледна точка неблагоприятните последици са: увеличаване на средствата от държавните и общински бюджети за социално подпомагане под формата на обезщетения и помощи, непълното използване на трудовия и икономическия потенциал на човешките ресурси в страната, намаляване на данъчните постъпления във фиска, разширяване на емиграцията, ограничаване на раждаемостта до едно дете, водещи до влошаване на демографското възпроизводство, повишаване нивата на престъпност вследствие от безработицата и др. [2].

Целта на настоящото проучване е да се анализира безработицата през последното тримесечие на 2019 година в контекста на разпространение на масовата пандемия от Ковид-19.

Основание за провеждане на това проучване е вероятността от възникване на световна икономическа криза, вследствие на превантивните мерки, които се прилагат във всички засегнати страни за ограничаване разпространението на заразата [4].

В условията на глобализация, световната икономическа криза ще засегне и България. Това би се отразило върху спад в производството, намаляване на заетостта и повишаване на безработицата, така че е много важно да се установи при какви нива на безработица и

характеристики на безработните лица България би могла да влезе в икономическа криза.

Данните са обработени с помощта на Microsoft Excel 2010.

Материал и методи

Дизайна на проучването е дескриптивно-аналитичен. Данните са взети от сайта на Националния статистически институт на РБългария. Включените в анализа променливи са безработни лица и коефициенти на безработица на населението на 15-64 навършени години през четвъртото тримесечие на 2019 година по пол, местоживеене, степен на образование и статистически райони, както и по продължителност на безработица [5].

Основните изследователски методи използвани в това проучване са анализ на съотношения.

Резултати

В България за безработни се смятат всички лица от 15 годишна до пенсионна възраст, които са регистрирани в бюрата по труда. На таблица 1 са виждат броя на безработните лица и коефициентите на безработица за четвъртото тримесечие на 2019 година по пол, местоживеене и степен на образование. Прави впечатление, че през последните месеци на миналата година общото ниво на безработни лица у нас е много ниско (4.1%), което се дължи на продължителното развитие на икономиката ни през последните 10 години.

Таблица 1. Брой безработни лица и коефициенти на безработица на населението на 15-64 навършени години през четвъртото тримесечие на 2019 година по пол, местоживеене и степен на образование.

Демографски характеристики	Безработни лица - хил.	Коефициенти на безработица - %
По пол		
Мъже	80.6	4.4
Жени	57.9	3.8
По местоживеене		
В градовете	78.1	3.0
В селата	60.4	8.1
По степени на образование		
Висше	13.1	1.3
Средно	63.5	3.3
в т.ч. с придобита професионална квалификация	37.0	3.3
Основно	43.3	12.0
Начално и по-ниско	18.6	21.6
Общо	138.5	4.1

Въпреки това, данните показват, че мъжете са в по-голяма степен засегнати от безработица в сравнение с жените (с 0.6% повече). Това може да се дължи на факта, че анализирани данни обхващат зимен период, какъвто е четвъртото тримесечие на 2019 г., през който се наблюдава засилено регистриране в Бюрата по труда на лица работещи сезонна работа, предимно от сектори като селско стопанство, преработваща промишленост и строителния бранш, в които работят предимно мъже.

Съпоставяйки данните по местоживеене град/село прави впечатление, че безработица-

та в малките населени места е много по-голяма в сравнение с градовете (с 5.1% повече). Това има логично обяснение, тъй като основните икономически центрове и индустриални зони, са съсредоточени вътре или в близост до големите градове, където има повече и по-млада работна ръка. През последните години тенденциите показват, че застаряването и демографските проблеми в малките населени места ще се задълбочават и ще стават все по-голяма пречка за тяхното развитие и растеж.

Данните показват, че значителен дял от безработните лица (33.6%) са с основно, на-

чално и по-ниско образование. Най-малък е процента на безработни лица сред висшистите – 1,3%.

В научната литература е отбелязано, че нискообразованите, неквалифицирани хора са специфична група, чието успешно активиране изисква значителен кадрови и финансов ресурс. Тя е разнородна по отношение на възраст, етнос, мотивация, степен на социална маргинализация и това налага подходът към хората в нея да бъде строго индивидуален, т.е. дейностите по идентифициране, регистриране в бюрата по труда, мотивиране, включване, проследяване на процесите по активиране, са по-трудоемки в сравнение с тези за други групи, поради което често остават извън кръгзора на отговорните органи [6].

Друго проучване доказва връзка между достигнатото образователно равнище, равнището на безработица и нивото на престъп-

ност. Според изводите от това проучване с нарастване на образователното ниво безработицата намалява, а от там и престъпността, поради което е необходимо въпреки трудностите съпътстващи активирането на тази група да се полагат усилия за нейното реинтегриране [2].

На таблица 2 са показани общият брой на безработните лица и коефициентите на безработица за четвъртото тримесечие на 2019 година по статистически райони. Както е видно от данните нивото на безработица варира в доста широки граници на територията на страната ни от 2.4% до 10.8% и е тясно свързано с нивото на икономическо развитие в съответните райони.

На таблица 3 е показан броя на безработните лица по продължителност на безработица.

Таблица 2. Брой безработни лица и коефициенти на безработица на населението на 15-64 навършени години през четвъртото тримесечие на 2019 година по статистически райони.

Статистически райони	Безработни лица - хил.			Коефициенти на безработица - %		
	общо	мъже	жени	общо	мъже	жени
Северозападен	33.4	20.4	13.0	10.8	12.1	9.2
Северен централен	14.5	6.8	7.6	3.9	3.4	4.6
Североизточен	27.2	12.8	14.3	5.9	5.0	7.2
Югоизточен	18.8	12.7	6.1	4.0	5.0	2.9
Югозападен	26.6	16.1	10.6	2.4	2.8	2.1
Южен централен	18.1	11.8	6.3	2.7	3.3	2.1
Общо	138.5	80.6	57.9	4.1	4.4	3.8

Таблица 3. Брой безработни лица в хил. по продължителност на безработица и пол през четвъртото тримесечие на 2019 година.

Продължителност на безработицата	Общо	Мъже	Жени
До 5 месеца	48.7	29.9	18.8
6 - 11 месеца	16.2	8.7	7.5
12 - 23 месеца	18.7	9.2	9.5
2 и повече години	54.8	32.7	22.1
Общо	138.5	80.6	57.9

Резултатите показват, че 57.0% от трайно безработните лица (над 1 година) са мъже, което предполага, че жените са по-гъвкави по отношение на търсенето и намирането на работа. Най-голям е относителният дял на безработните до 5 месеца – 35.2% от всички безработни, както и този на ненамерилите работа повече от 2 години – 39,6%. Извода, който можем да направим, е че риска от

трайна безработица нараства с нарастване на времето, през което лицата са останали без работа.

Някои автори смятат, че продължително безработните са „трудна“ за активиране група най-вече от гледна точка на професионалната им преквалификация. Според тях възможностите за получаване на нови умения или професии от трайно безработни лица е свързано с

достъп до обучение, успешно завършване на обучението и преход в заетостта [6], което е един дълъг, труден и бавен за извървяване път.

Безработицата в условия на извънредно положение, в следствие на пандемия от Ковид-19.

Пандемията Ковид 19 промени трудовите дейности в много сектори на икономиката на България. Първите сигнали за нарастващи нива на безработица след обявеното извънредно положение в страната ни през месец април са тревожни.

По данни на Агенцията по заетостта за един месец от обявяване на извънредното положение в страната (13 март 2020 г.) безработицата се е повишила до 6,7%. През месеца са регистрирани 26 286 безработни, като 14 466 от тях са посочили причина за освобождаването им кризата с коронавируса. Сред новорегистрираните безработни най-голям дял заемат тези, освободени от сектор хотелиерство и ресторантьорство (46.4%), следвани от търговия (18.8%) и преработваща промишленост (11.3%) [7].

Към настоящия момент кризата се проявява и в някои експортни производства, като предизвиква рязко свиване на обемите им, поради спиране или намаляване на износа, а това от своя страна неминуемо рефлектира в намаляване на заетостта.

Всяка криза оказва негативно въздействие върху активността на работната сила. Единственото позитивно нещо, което можем да кажем за ситуацията в България, е че кризата ни връхлита при едни много ниски нива на безработица, което донякъде може да смекчи негативните от нея ефекти.

Най-съществено намаляване на заетостта и увеличаване на безработицата се очаква сред неравнопоставените групи, като тези с ниско образователно и квалификационно равнище, както и младежите. Данните от четвъртото тримесечие на 2019 година показват, че дори и в период на подем това е най-засегнатата група.

Забавеното излизане от кризата и ограниченото разкриване на нови работни места ще постави в риск голяма част от неконкурентноспособното население. От друга страна намаленото търсене на работна ръка, вследствие на закрити работни места и ограничените възможности за подкрепа на безработ-

ните ще ускори отлива на работната сила от пазара на труда. За част от тези хора процеса ще е необратим, а именно за лицата, които са в предпензионна възраст и трудовата им реинтеграция ще е доста проблемна. При младите хора, излизането от пазара на труда може да доведе до демотивиращ ефект и последваща емиграция [6].

Несъответствията в предлагането и търсенето на труд ще поставят в неизгодна позиция работната сила. Възможно е да се премине към нерегламентирана заетост и нарушения на трудовото законодателство, изразяващи се в едностранно намаляване на заплащането от страна на работодателите, преминаване към намален работен ден и всяка друга форма на редукция на себестойността на работната сила, като превантивна мярка за запазване на бизнеса. По принцип тези мерки дават краткосрочни резултати и катализират ефекта на бумеранга, защото по-ниското заплащане води до по-малко потребление и от там до трайно влошаване на общата икономическа среда, т.е. те единствено биха подпомогнали задълбочаване на кризата [8].

Безработицата е една от най-честите причини за рисковото поведение. Тя е фактор, който влияе на устойчивото обществено развитие. Именно поради това за да се избегнат негативните последици от икономическата нестабилност и несигурност на индивидите, по отношение на техните доходи, в период на икономическа криза, правителството в България предприе редица мерки за запазване на работните места и доходите на наетите лица, една от които е мярката 60/40. Тя предвижда държавата да плаща в продължение на 3 месеца 60% от осигурителния доход на работниците и служителите във фирми от най-тежко засегнатите сектори на икономика за да се смекчи риска от увеличаваща се безработица. Мярката намери, както привърженици така и опоненти, но какъв ще е ефекта от нея ще се види през следващите месеци.

Заклучение

Нивото на безработица в България преди пандемията от Ковид 19 е на едни изключително ниски нива. Продължителния подем в редица сектори на икономиката през последните 10 години осигуриха почти пълна заетост сред трудоспособното население в страната ни, дори се заговори за недостиг на кад-

ри. Икономическата криза, която се очаква да се разрастне в страната ще охладя прегряването на икономиката, но дали ще се превърне в продължителна рецесия (дори депресия) е все още трудно да бъде прогнозирано.

Литература

1. Gregg, P., E. Tominey. 2005. The wage scar from youth unemployment. *Labour Economics*, 12, 4: 487-509.
2. Стаматов, С. 2019. *Младежката безработица на трудовия пазар в България: тенденции, проблеми и перспективи*. Дисертация, София-УНСС.
3. Стоянова, Р. 2010. Подобряване здравето на индивидите – условие за постигане на устойчиво развитие. *Управление и устойчиво развитие*, 27, 3-4: 318-322.
4. OECD Interim Economic Assessment. 2020. Coronavirus: The world economy at risk. <https://www.oecd.org/berlin/publikationen/Interim-Economic-Assessment-2-March-2020.pdf>
5. <https://www.nsi.bg>
6. Белева, И. 2017. Пазарът на труда в България в средносрочна перспектива: оценки и рискове за неговото развитие. *Икономически изследвания*, 1: 3-40
7. Агенция по заетостта. <https://www.az.government.bg/bg/news/view/6-7-e-registriranata-bezrobotica-v-meseца-na-vyvejdane-na-izvynrednoto-polojenie-3438/>
8. Андреева, А. 2011. Безработицата в България – статистически профил и законодателни решения. *Известия*, 3: 95-106.

Румяна Стоянова, ди – главен асистент
Медицински университет – Пловдив
Катедра Здравен мениджмънт и икономика на
здравеопазването
Бул. Васил Априлов 15а
Гр. Пловдив – 4002
e-mail: rumi_stoqnova@abv.bg

РИСК ОТ БЕДНОСТ И СОЦИАЛНО ИЗКЛЮЧВАНЕ В БЪЛГАРИЯ: СОЦИАЛНО-ДЕМОГРАФСКИ ДЕТЕРМИНАНТИ

Румяна Стоянова, Сияна Кокова, Тодор Стоев

RISK OF POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION IN BULGARIA: SOCIO-DEMOGRAPHIC DETERMINANTS

Rumyana Stoyanova, Siyana Kokova, Todor Stoev

ABSTRACT: *The purpose of this study was to analyze the demographic characteristics of the population at risk of poverty or social exclusion in Bulgaria. The study design was descriptive-analytical. Statistical data from the National Statistical Institute was used. The results showed that women were at greater risk of poverty or social exclusion than men ($\chi^2=11575.48$; $P<0.00001$). The risk of poverty was highest among people over 65. In order to reduce the risk of poverty and social exclusion, it is imperative to diversify the measures and to implement effective and timely cooperation between the institutions.*

Key words: poverty, risk of poverty, social exclusion.

Увод

Борбата с бедността и социалното изключване са сред най-актуалните проблеми на съвременното обществено развитие и приоритет на социалната политика в национален и европейски мащаб.

Те са заложили и сред приоритетите на Европейската комисия, залегнали в Стратегията „Европа 2020“, в която се предвижда намаление на дела на населението, което живее под прага на бедността в Европа с 20 млн. души или с 25% спрямо 2008 г. [1].

България, като равноправен член на ЕС, дефинира и реализира мерки за борба с бедността и подкрепя на рискови групи от населението. Разработената през 2011 г. Национална програма за реформи има за цел да опише конкретните стъпки за постигане на основната цел на Стратегията „Европа 2020“, а именно намаляване на броя на населението живеещо под прага на бедността до 260 хил. души през 2020 г. или с 16% по-малко спрямо 2008 г. [2].

Бедността е социален проблем, който оказва негативно влияние, както върху доходите и материалното благосъстояние на населението, така и върху качеството на човешкия капитал и възможността за активно включване в обществото. Освен това тя създава основните предпоставки за дисбаланси на тру-

довия пазар, забавяне на икономическият ръст и увеличаване на социалните диспропорции в обществото, което от своя страна води до ниска покупателна способност на засегнатите лица.

Бедността се среща във всяко едно общество, независимо от степента на неговото икономическо развитие, като единствено предпоставките, обхватът и последствията за обществото се изменят във времето [3]. Бедността може да бъде обективна (абсолютна и относителна) и субективна бедност [4].

Абсолютната бедност се свързва с невъзможността да бъдат покрити основни потребности от стоки и услуги (като храна, жилище, облекло и др.), които осигуряват минимално жизнено равнище.

Относителната бедност се свързва с невъзможността да се покрият някои общоприети и постигнати от преобладаващата част от обществото нужди, като недостиг на някои по-висши материални блага, в т.ч. ограничен достъп до образователни, социални и здравни услуги, културни блага и пр.

Субективната бедност се основава на субективната преценка на домакинствата за тяхното индивидуално благосъстояние и положение в обществото. Домакинствата сами определят размера на дохода, който им е необходим, за да си осигурят добри условия на живот.

При изучаване на бедността централно място заема линията на бедност, която се дефинира като количествена граница, разделяща домакинствата на две отделни подсъвкупности – бедни и небедни. Тя е променлива величина и се изменя в зависимост от икономическото развитие на обществото [3].

В научната литература бедността се определя най-вече като липса на възможности за задоволяване на определени потребности [3], [5]. Тези потребности могат да бъдат:

- ✓ липса на необходими доходи за покриване на основни жизнени потребности като храна, облекло и др.;
- ✓ липса на достъп до производствени ресурси като земя, кредити и др.;
- ✓ невъзможност за намиране на работа;
- ✓ невъзможност за ползване на основни социални услуги, като образование, здравеопазване и др.;

- ✓ липсата на социална защита.

През 2000 година, Европейският комитет по социална защита утвърждава показатели за измерване на бедността и социалната изолация, наречени „индикатори за бедност и социално включване“ [6], като от 2012 г. НСИ в България започва да провежда регулярно наблюдение на индикаторите, чрез които се оценява изпълнението на националните цели, заложи в Старегия „Европа 2020“ по отношение на бедността и социалното изключване.

База за разработване на конкретни политики за ограничаване на бедността в рисковите групи, дефинирани по пол, възраст и образование са именно тенденциите в индикаторите за оценка на бедност, както и коефициента за неравенство в доходите на населението (коефициент на Джини) в България. Регионалните различия в равнището и факторната обусловеност на бедността също подпомогнат обществените институции за преодоляване на неравномерността в разпределението на средствата за социално подпомагане, като една от формите за намаляване на бедността [3].

Целта на настоящото проучване е да се анализират демографските характеристики на населението в риск от бедност или социално изключване в България през 2018 година, като е използвана 2017 година, като референтна за дохода и да се предложат мерки за справяне с произтичащите от това проблеми.

Материал и методи

Дизайна на проучването е дескриптивно-аналитичен. Данните са взети от сайта на Националния статистически институт на Р България. Включените в анализа променливи са линия на бедност по статистически райони и население в риск от бедност и социално изключване през 2018 година.

Всички данни са обработени с помощта на програмите SPSS 17.0 и MS Excel за Windows. Основните изследователски методи използвани в това проучване са анализ на съотношения. Резултатите са показани като числа, процент и средни стойности и представени под формата на таблици. За да се изследва връзка между наблюдаваните променливи, се прилага χ^2 анализ при ниво на значимост от 5% ($P < 0.05$).

Резултати

Съпоставяйки линията на бедност по статистически райони, може да кажем че тя варира в доста широки граници на територията на страната ни от 20÷25% и в двете посоки (виж таблица 1). Линията на бедност ни показва критичната точка на годишният доход, под която едно лице или група лица се считат за бедни. Колкото доходите на лицата или домакинствата се доближават до тази критична стойност, толкова по-голяма става вероятността те да изпаднат в бедност или казано по-друг начин риска от бедност нараства.

На таблица 2 са показани общия брой, както и % от съвкупността на лицата в риск от бедност или социално изключване по пол и възраст.

Резултатите от анализа установиха, че риска от бедност или социално изключване при жените е по-голям в сравнение с мъжете общо за всички групи ($\chi^2=11575.48$; $P < 0.00001$). Причините за това могат да бъдат свързани със специфики при наемането, заплащането и формата на заетост между половете, като [7], [8]:

1. По-ниски трудови възнаграждения и работа на непълно работно време.

Голяма част от жените в много от случаите получават по-ниски трудови възнаграждения от колегите си мъже. Много често те работят на непълно работно време, предвид ангажираността им със семейни задължения. Готови са да сключват договори за намалено работно време, временна или междинна заетост, почасова заетост и др, които са неизгодни и несигурни форми на трудови отношения и водят

до по-ниски възнаграждения, като цяло.

Таблица 1: Линия на бедност по статистически райони у нас през 2018 година (референтна година на дохода 2017).

Статистически район	Едно лице	Двама възрастни с две деца под 14 години	% съотношение спрямо средния размер за страната
северозападен	3 297	6 924	80.2
северен централен	3 982	8 362	96.9
североизточен	4 140	8 693	100.8
югоизточен	4 344	9 122	105.7
югозападен	5 153	10 822	125.4
южен централен	3 735	7 843	90.9
Среден размер за страната	4109	8628	

Таблица 2: Население в риск от бедност или социално изключване по пол и възраст през 2018 година (референтна година на дохода 2017).

Възрастови групи	общо		мъже		жени	
	брой лица в хиляди	% от съвкупността	брой лица в хиляди	% от съвкупността	брой лица в хиляди	% от съвкупността
0-17 години	410.2	33.7	-	-	-	-
18-64 години	1 236.1	28.3	640.1	29.0	596.0	27.6
65 и повече години	668.9	45.1	212.8	35.7	456.1	51.5
Общо за всички групи	2 315.2	32.8	1 057.7	30.8	1 257.4	34.6

2. Полагане на грижи вътре в семейството, водещи до лишаването от доходи.

По-често жените, отколкото мъжете, поемат отговорност за полагане на грижи за отглеждане и възпитаване на деца, обгрижване на възрастни или болни членове на семейството, както и деца с увреждания, поради което временно или дългосрочно преустановят своята кариера, а това от своя страна води до ограниченото им участие на пазара на труда и дълги периоди на неактивност, характеризиращи се с ниски или никакви доходи.

3. Практикуване на нискоквалифицирани и непристижни заетости.

Често жените биват наемани като домашни помощници, като в много случаи, тези трудови взаимоотношения остават извън обхвата на националното законодателство. Полагането на труд без договор е съпроводено от риска работещите да бъдат принуждавани да полагат труд при значително по-ниски възнаграждения, отколкото при законово уредени взаимоотношения.

4. Слаби възможности за развитие на собствен бизнес.

Много често жени, които възнамеряват да

започнат стопанска дейност, изпитват затруднения при получаването на кредит, поради недоверие от страна на финансовите компании да им предоставят заеми. Смята се, че жените-предприемачи са изложени в по-голяма степен на риск от фалит или свиване на дейността, поради прекомерната им предпазливост да инвестират в доходоносни, но рискови начинания. Този факт безусловно доказва наличието на дискриминационно отношение към представителките на женския пол.

5. Модела на семейството.

Все по-често срещан модел на семейство в българското общество е т. нар. самотни майки. Те са определяни като една от основните рискови групи по отношение на бедността, тъй като трябва самостоятелно със своите доходи да се грижат и да издържат своите непълнолетни деца.

6. Психологически фактори, водещи до загубата на доходи.

Жените понякога биват подлагани на сексуален тормоз от мъже: висшестоящи колеги, партньори или съпрузи, като това има последиствия за кариерата им, включително на-

пускане на работа поради стрес от случващото се.

7. Религиозни стереотипи и традиции.

Съществуват религиозни стереотипи сред някои общности, които ограничават представителите на женския пол да се образуват и да се реализират на пазара на труда и по този начин стимулират феминизирането на бедността.

При анализиране на риска от изпадане в бедност или социално изключване по възрастови групи прави впечатление, че процентното съотношение между мъжете и жените е почти изравнено във възрастовата граница 18÷65 г. (виж таблица 2). Това дава основание да се предположи, че факторите, водещи до обедняване, както при жените, така и при мъжете са идентични. На първо място това са безработицата, обхващаща най-вече рискови групи като:

- ✓ Младежи с или без увреждания;
- ✓ Лица с или без увреждания, които са неграмотни или с основно и по-ниско образование, без професионална квалификация или недостиг на ключови компетентности;
- ✓ Икономически неактивни лица, желаещи да работят при всякакви условия (формиращи групата на т. нар. работещи бедни);
- ✓ Лица, живеещи при лоши жилищни условия;

На второ място това са семействата с един родител, които са с ограничени средства и трудно задоволяват своите потребности, както и многодетните семейства (главно тези с ромски произход).

Анализът на данните сочи, че най-висок е рискът от изпадане в бедност сред лицата на 65г. и над 65г. Причините за това биха могли да се дължат на факта, че представителите на тази възрастова група в голямата си част са с ниски доходи (предимно пенсии) под прага на бедност, самотно живеещи и далеч от близките си. Също така, значителен дял от възрастните хора са с физически и/или психически увреждания, което ги прави негодни да се самообслужват и поради това често са принудени да наемат лица, които да се грижат за тях срещу заплащане. Това заплащане в повечето от случаи е в размер близък или надвишава размера на пенсията им. Тук правят изключение лицата с увреждане, притежаващи ТЕЛК - 95% с чужда помощ, на които при тяхно желание, се назначава личен асистент по Закона за личната помощ.

По отношение на признака мъже-жени във

възрастовата група ≥ 65 г., жените отново са с по-висок риск от изпадане в бедност, вероятно поради по-ниските пенсии, които получават в следствие на по-ниския осигурителен доход през активния им живот ($\chi^2=35915.51$; $P<0.00001$). Причините за това вече бяха упоменати по-горе.

Някои от мерките, които биха могли да се предприемат за намаляване на бедността и риска от изпадане в бедност или социално изключване, са свързани с [1], [7]-[11]:

- Инвестиране от страна на държавните и местните власти в политики за подкрепа на жените с цел подобряване условията на живот на семействата им, и по-специално тези на техните деца;
- Провеждане на политики, насочени към равенство между половете, като инструмент за борба с бедността сред жените, които ще доведат до по-голямо им участие на пазара на труда и ще окажат положително въздействие върху производителността и икономическия растеж на страната, като цяло;
- Осъществяване на политики за насърчаване на заетостта на жените и на интегриране на пазара на труда на маргинализирани в социално отношение групи в контекста на постигането на целите на стратегия „Европа 2020“;
- Подобряване на контрола от страна на държавните институции, по отношение на правата на работещите жени, които все по-често работят на нископлатени работни места и са жертви на дискриминация;
- Провеждане на социална политика насочена към балансиране съвместяването на личния и професионалния живот чрез въвеждане на гъвкаво работно време и възможност за дистанционна работа, съобразно нуждите на семействата;
- Предоставяне на социални услуги, съобразно индивидуалните потребности на лица в риск и развитие на услугите в домашна среда и подкрепа на семейства с повишена отговорност към грижите за зависими членове на семейството;
- Провеждане на информационно-образователни кампании на национално и местно ниво, относно възможностите за повишаване на квалификацията и с акцент върху ученето през целия живот, като условие за последващо интегриране на пазара на труда в условията на постоянно променящи се условия;

- Активна работа по проекти, финансирани по национални, европейски и международни програми, както на местно, така и на национално ниво, насочени към подобряване на образованието на определени рискови обществени групи с оглед улесняване на достъпа им до пазара на труда, намаляне на безработицата, а оттам и на бедността и социално-то изключване;

- Разкриване на социални предприятия за приобщаването на лица от рискови групи, изправени пред бедност, социално изключване и многостранна дискриминация;

- Провеждане на политики, насочени към намаляване равнището на преждевременно напускане на училище;

- Поддържане на ефективно сътрудничество от страна на държавната и местната власт с неправителствения сектор в районите, засегнати от крайна бедност и подобряване на качеството на живот в селските райони;

- Прилагане на политики, които защитават, подобряват и насърчават безплатни и висококачествени обществени услуги, най-вече в областта на здравеопазването, образованието, социалната сигурност и правосъдието;

- Насърчаване на взаимодействието между социалните и здравните услуги, включително и развитието на иновативни междусекторни услуги, както и прилагане на интегриран подход при изграждане на услугите.

Заклучение

Резултатите от анализа установиха, че жените са с по-висок риск от изпадане в бедност или социално изключване в сравнение с мъжете. За успешна борба с намалянето на бедността, риска от бедност и социалното изключване е задължително да се приложи диверсификация на мерките, както и да се осъществява ефективно и навременно сътрудничество между институциите: Министерството на труда и социалната политика, Агенцията за социално подпомагане, Агенцията по заетостта, Министерството на здравеопазването, Министерството на финансите, органите на областно и местно самоуправление, неправителствените организации, обществените съвети и други.

Литература

1. Европа 2020: Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. 2010. <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=124>.

2. Национална програма за реформи Република България (2011-2015 г.). 2011. <https://www.minfin.bg/bg/573>.

3. Ангелова, П., М. Шопова, Т. Върбанов и др. 2019. Измерения на бедността в България – статистически аспекти. *Алманах научни изследвания*, 27:157-186.

4. Институт за пазарна икономика. Бедност и неравенство в България. <https://bednostbg.info/news/bednost-i-neravenstvo-v-bilgariya/>.

5. Ангелова, П. 2009. Социална статистика. Свищов: АИ Ценов. с. 76.

6. European Commission. 2000. Communication from the Commission Structural Indicators. Brussels 27 September 2000 COM (2000) 594 final.

7. Глобална практика „Социална закрила и работни места“ Регион Европа и Централна Азия. 2019. Хармонизиране на услугите за включващ растеж. Подобряване на достъпа до основни услуги за уязвими групи в България. <http://documents.worldbank.org/curated/en/737001574184061764/pdf/Harmonizing-Services-for-Inclusive-Growth-Improving-Access-to-Essential-Services-for-Vulnerable-Groups-in-Bulgaria-Technical-Report.pdf>.

8. Доклад относно бедността през призмата на равенството между половете. 2016. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0153_BG.html.

9. Доклад за равнопоставеността на жените и мъжете в България за 2018 г. <https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/doklad-ravnopostavenost-2018.pdf>

10. Национална стратегия за насърчаване на равнопоставеността на жените и мъжете 2016-2020 г. <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1218>.

11. Институт за пазарна икономика. 2016. Бедността в България. Образованието и заетостта като фактори за доходите и неравенството. София И.П.И.

Румяна Стоянова, ди – главен асистент
Медицински университет – Пловдив
Катедра Здравен мениджмънт и икономика на здравеопазването
Бул. Васил Априлов 15а
Гр. Пловдив – 4002
e-mail: rumi_stoqnova@abv.bg

МОДЕЛИ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ И СТРУКТУРИРАНЕ НА КЛЪСТЕРИТЕ В ЕВРОПА

Никола Танаков

MODELS FOR CONSTRUCTION AND STRUCTURING OF EUROPE'S CLUSTERS

Nikola Tanakov

ABSTRACT: *In this article, the author will look at the concept of industrial clusters, which have become the subject of intensive research and economic analysis. This concept is an economic phenomenon that is placed in a competitive context in which many companies simultaneously compete and collaborate to receive various economic benefits. The economic advantages of successful industrial clusters prove to be an important role for the scientific community and government structures. The article also highlights the typologies of industrial clusters, models of determining factors and their characteristics through the studied scientific literature. The study will begin by examining the analysis of the concept of an industrial cluster, which is based on various accepted definitions. The aim of the article is to emphasize the importance and advantages of industrial clusters, but also the complexity of the cluster model and its determining factors.*

Key words: cluster, model, regional development, business growth, economic environment

Въведение

Концепцията за индустриалните клъстери задава сравнително широка платформа за осъществяване на различни икономически, социални и културни цели. Идеята за създаването и развитието на клъстерни инициативи се заражда в средата на 80-те години на миналия век, а в средата на 90-те години придобива изключителна популярност.

Терминът „клъстер“ е представен пред академичните среди от Майкъл Портьър, който през 1990 г. го въвежда за първи път системно в литературата. Според него то е подобно на „конгломерат“, но „клъстер“ е по-широко понятие и се съотнася с международната конкуренция, при която вложенията могат лесно да се набавят от много места, а намаляването на транспортните разходи елиминира необходимостта производството да се разполага близо до доставчиците или до големите пазари (Портьер 1998).

Реалното състояние на научните изследвания по отношение на концепцията за индустриални клъстери се развива въз основа на проучвания, проведени върху агломерации на фирми.

Затова Маршал (Marshall, 1890) използва термина „индустриални райони“, за да опише предимствата, генерирани от локализирането

на бизнеса в същите географски райони. Тази форма на клъстер е различна от концепцията за градски агломерации, която включва компании от различни области, разположени в една и съща градска зона, тъй като компаниите извършват подобни или взаимосвързани дейности (Malmberg, Solvell, Zander, 1996).

Според изследванията, проведени от Портьър (Портьър, 1990) и Кругман (Кругман, 1991), които подчертаха и добавиха нови измерения към наблюденията на Маршал. Те добавят към икономическите отношения и потоци от стоки процесът на иновации, който се осъществява вътре в клъстера чрез пренос на информация, ноу-хау и опит. Въпреки критиките по отношение на общия подход, широко приетите описания относно индустриални клъстерите са:

„Географски концентрации на взаимосвързани компании и институции в конкретната област“ (Porter, 1998)

„Клъстерите не се разглеждат като фиксиран поток от стоки и услуги, а по-скоро като динамични договорености, основани на създаване на знания, увеличаване на възвръщаемостта и иновациите в широк смисъл“, (Кругман, 1991).

Друг учен Робърт Брео дефинира клъстера като „концентрация на фирми, която пресича

няколко индустрии, създава качествени работни места, осъществява износ на стоки и услуги, споделяща общи основни икономически нужди и обединяваща публични сектори за икономическо развитие, законодателната власт на всички нива, университети, държавни колежи, образователна общност, подкрепящи фондации и всички обществени и икономически стейкхолдери“ (Breo, 2001).

Според Филип Кук клъстерът се представя от „географски близо“ разположени фирми с хоризонтални и вертикални връзки между тях, включващи локализирано предприятие, поддържащо инфраструктурата; споделена еволюционна визия за бизнес растежа, базирана на конкуренция, и сътрудничество в специфична пазарна област (Cooke, 2002).

Затова Портър предефинира концепцията на клъстера в нов анализ, като се съсредоточи върху типа отношения, които съществуват между членовете на клъстера - географски близо група от взаимосвързани компании и асоциирани институции в определена област, свързани с общности и взаимно допълване (Porter, 2004) и определяне на нейните граници, които могат да „се различават от един град или държава до държава или дори група съседни страни“ (Porter, 2004). Последното описание разширява концепцията извън ограничен регион и отчита ефекта от глобалните пазари.

Според Морозини, който дава друго определение, описвайки клъстера като „социално-икономическо образувание, характеризиращо се с социална общност от хора и популация от икономически агенти, локализирани в непосредствена близост до конкретен географски регион (Morosini, 2004).

Въз основа на тези описания понятието индустриален клъстер може да се характеризира с:

- регионална икономическа дейност, разположена на всички нива: общност, географски район и глобално ниво;
- тя е ограничена до конкретна индустрия;
- включва двете вертикални връзки като верига доставчик-производство-дилър-клиент или хоризонтални производствени връзки, както в сектори на същата индустрия;
- компаниите имат идентични или взаимосвързани бизнес области;
- фирмите са в конкуренция, но чрез специализация допринасят за развитието на клъстерите;

- Прок близостта на фирмите поражда социални и доверителни отношения;
- обща инфраструктура, използвана в иновациите чрез бърз трансфер на знания, както и подкрепата от университетите и изследователските центрове.

Въпреки теоретичния или практическия анализ на клъстерите все още не е дефиниран общ модел, който може да обясни успеха и спада на някои индустриални клъстери. Предимствата на това явление се признават и е една от основните причини за сегашния фокус върху клъстерите (Porter, 1990), (Porter, 1998), (Etzkowitz, 2002), (Morosini 2004), (Carlino, 2001), (Baptista and Swann, 1998), (Sölvell et al, 2003), (Krugman, 1991), (Malmberg и Maskell, 2001):

- -значителен местен пазар на продукти и услуги; висока концентрация на фирми генерират увеличен пазар и следователно повече възможности за достигане до повече клиенти;
- намалени транспортни разходи и вериги за доставки;
- по-лесен достъп до ресурси;
- -възможности за нови компании, които виждат нови сценарии за разширяване в тази среда;
- предлага по-висока степен на специализация в продуктите и услугите;
- по-конкурентна среда, която осигурява по-добра мотивация;
- по-голямо сътрудничество между членовете на клъстера, защото близостта повишава доверието между фирмите и улеснява комуникацията;

В този ред на мисли концентрация на компаниите с дейности в същата област ще създаде пул от работна сила, която ще има опит и ще е специализирана в тяхната област:

- по-добър достъп до квалифицирани служители;
- близостта на фирмите в една и съща индустрия позволява обмен на знания и идеи чрез директен контакт и свободно движение на работна ръка, играчка Marshall-Arrow-Romer (MAR);
- също така налагат на фирмите висок темп на иновации и по-висока производителност (Baptista и Swann, 1998), това предимство се определя от наличието на хомогенна среда по отношение на знанието;
- близостта с други компании и директният контакт с хора в същата област намаляват

рисковете и продължителността на иновационния процес поради директен или неформален трансфер на информация между партньори, компании и техните клиенти или между фирми и изследователски институции (Malmberg, Solvell, Zander, 1996).

Изложение

Индустриалните кълстери се превърнаха в една от най-популярните концепции в изследванията и практиката на местно, реинално и национално равнище. Затова кълстеризирането е основна концепция за създаването на конкурентни предимства на отделни страни, което е „най-ефективният мащаб, при който се създава конкурентно предимство на „ниво регионални кълстери“ (Green & O'Neill, 2000). Опитът на успешните световни икономики показва, че те могат да са конкурентоспособни не само чрез големи международни корпорации, но и чрез по-малки фирми, които си съдействат и конкурират чрез отраслови кълстери на ниво регион. Основната причина за развитието на индустриален кълстер е появата на гъвкава специализация, която дава на фирмите и организациите способността да се комбинират преимуществата на по-малкия размер, по-гъвкавото производство с глобални икономии, които са свързани с вътрешнофирмените връзки.

Такива динамични региони има в САЩ, Европа и Япония като там „кълстерите от различни отрасли са движещата сила при икономическото развитие. Техният взаимно подсилващ характер стимулира иновациите, насърчава подобренията, създава нови компании и нови отрасли и стимулира търсене на продукцията на местните индустрии“ (Poerter, 2004). Тези кълстери могат да бъдат локално базирани или вградени в глобални вериги за снабдяване, при условие че регионът е „разгледан като платформа за глобална стратегия, а не мястото, където всички дейности на фирмата трябва да се случат“ (Green & O'Neill, 2000).

Затова в известния си труд „Конкурентното предимство на нациите“ Портьър (Porter, 2004) задълбочено анализира защо дадена страна постига международен успех в определена (кълстеризирана) индустрия. Според него отговорът се крие в четири мащабни характеристики, оформящи националната среда (наредени от него „диамант“ или „ромб“), където

местните фирми се конкурират, и подпомагачи или пречещи на създаването на конкурентно предимство.

За целта са необходими ясни правила на територията както на Европейския съюз така и в другите икономически съюзи по света, които да уреждат възлагането на договори за концесия, които да предотвратят правната несигурност и пречки пред свободното предоставяне на услуги. Така част от икономическите субекти са лишени от правата си на вътрешния пазар и пропускат стопански възможности. Докато публичните органи невинаги успяват да се възползват по най-добрия начин от публичните средства, за да могат гражданите на дадения регион да ползват качествени услуги на най-добри цени. Договорите за концесии представляват важни инструменти за дългосрочното структурно развитие на инфраструктурата и стратегическите услуги, като допринасят за нарастването на конкуренцията на вътрешния пазар, дават възможност за използването на опита на частния сектор и съдействат за постигането на ефикасност и иновации.

Затова авторът ще разгледа в настоящата статия различни модели за създаване на ефективни индустриални кълстери, които ще засилят конкурентоспособността в региона.

Първият модел, който изследователя ще разгледа е Диамантът на Портьър (фигурата 1), който се появява като завършена модел през 1990 г. и представлява емпирично обобщение на успешния опит на дадени държави и региони в изграждането на конкурентоспособни икономики, т.е. такива, чиито предприятия са конкурентоспособни и успешно доминират световния износ. В основата на обобщението му стои търговски модел, който в началото на 90-те години постепенно е изместен от нарастващата глобализация и създаването на нова структура на световната икономика, която е напълно различна от познатата международна търговия. Основното предположение е, че вътрешното развитие на условията, в които оперира националната икономика, водят до възникването на конкурентни предимства (т.е. налице е своеобразно привързване на предприятията към средата и ресурсите, които използва). Обективните процеси правят модела лесно приложим към други единици на анализ с географски характер, като региони, градове и др.

Source: (Porter, 1990)

Фиг. 1. Porter's Diamond

Особеност на диаманта е, че отчита като ресурси специфичните условия, които са част от общата инфраструктура на региона. По този начин се изгражда взаимовръзка между:

- Факторни условия - позицията на страната по отношение на факторите на производство, пример за това са квалифицираната работна ръка или инфраструктурата, необходими за конкуриране в дадена индустрия;
- Условия на търсенето - природата на вътрешното търсене на продукта или услугата на индустрията;
- Свързани и подкрепящи индустрии - наличието или липсата в страната на индустрии, доставчици и свързани индустрии конкурентоспособни в глобален план;
- Фирмена стратегия, структура и съперничество - условията в страната, които предоставят начина, по който компаниите се създават, организират и управляват, както и природата на вътрешното съперничество.

Source: (Etzkowitz, 2002)

Фиг. 2. The Triple-Helix Model

Вторият модел е Triple Helix (Etzkowitz, 2002), фигура 2, в който капитализацията и трансферът на знания се определя от връзките между три важни фактора за развитието на клъстерите: образование, управление и бизнес. Сред тези компоненти има връзка от тип

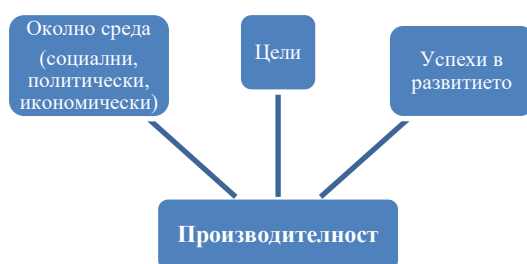
академично-браншово-държавно управление (Etzkowitz, 2002), при която всеки компонент е независим от другия, но се припокрива по отношение на иновациите и трансфера на знания. Освен това всеки компонент има равна роля, която също така поема водещата роля

като генератор на иновации. Този модел се различава от моделите, в които всеки фактор е независим от останалите три, без ясна връзка между тях, или от модели, при които образованието и изследванията са част от по-голяма публична система, която е управлявана от държавата.

Моделът Triple-Helix се основава на тясно сътрудничество между трите фактора:

- университети и изследователски центрове участват в проекти, финансирани от частния сектор, за да предоставят технологии, знания и иновации; също така нов бизнес може да бъде създаден с помощта на spin-off технология и финансова подкрепа от частни компании;

- бизнес средата включва висше образование в изследователски проекти и подкрепя частното предприемачество;
- правителство финансира научните изследвания, както в Съединените щати където университетските изследвания улесняват създаването на икономически клъстери чрез възлагане на различни услуги на частни компании; също така инициативите и проектите за регионално развитие, които подкрепят развитието на технологични паркове, могат да представляват отправна точка за бъдещи агломерации, които могат да доведат до клъстер.

Source: (Sölvell et al, 2003)

Фиг. 3. The Cluster Initiative Performance Model (CIPM)

Третият модел е за ефективност на клъстерната инициатива (CIPM) (Sölvell et al, 2003), описан на фигура 3, който се използва за подробно описание на влияещите фактори за развитието на клъстерни инициативи, които поддържат клъстери или могат да доведат до разрабтането на нов. Въпреки че инициативата за клъстери представлява проекти, които подкрепят компании от клъстера (Sölvell et al, 2003) и компании пресъединяващи се към клъстера, следователно се считат за важни в този анализ. В този модел има четири фактора, които имат зависимост или причинно-следствена връзка. Фактори, влияещи върху изпълнението или успеха на инициативата за клъстери са:

- социална, политическа и икономическа среда - тъй като клъстерите са признати за национални или регионални инструменти за развитие. Също така много от инициативите се лансират от правителствени проекти, които са финансирани от публични

фондове или публично-частни партньорства, както и социалните, културните и икономическите условия описващи региона, следват да позволят стартирането на подобни инициативи;

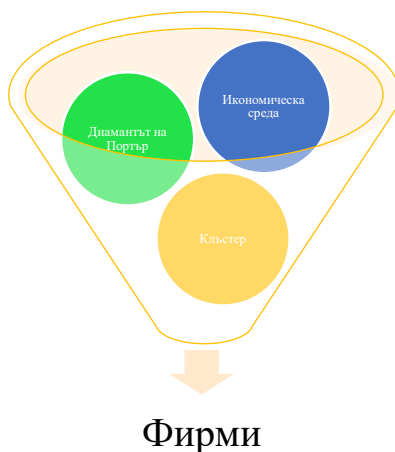
- целите на инициативата могат да бъдат поставени в шест общи категории (Sölvell et al, 2003): изследвания и развитие на изследователски мрежи, частно лоби и комуникация с политическия сектор, търговско сътрудничество, развитие на образователната инфраструктура, иновации и развитие на нови технологии, шестото е развитие и разширение на съществуващия клъстер.
- процесът на развитие се описват в етапите на жизнения цикъл на клъстерната инициатива, а именно те са: инициране и планиране, управление и финансиране на инициативата, управление на членовете на клъстера и политики за привличане на фирми, създаване на административно звено за насърчаване на инициативата, консолидация

на вътрешните ресурси и процеси, които ще позволят на инициативата да се развива по-нататък по независим начин.

Въз основа на модела на инициатива СІРМ, ефективността на инициативата за клъстерите се оценява по следния начин:

- броят и сложността на връзките между индустрията и научните изследвания;

- повишаване на нивото на конкурентоспособност в международен мащаб;
- степен на иновации, постигната чрез разработване на нови технологии;
- развитие на клъстера чрез привличане на нов бизнес, чрез увеличаване на производството и неговия пазар;
- степен на постигане на целите.

Source: (Sölvell, 2008)

Фиг. 4. Funnel model of cluster determinants

Четвъртият модел, който авторът ще разгледа е клъстерът като икономическо явление, което е засегнато на всички икономически нива (Sölvell, 2008), фигура 4:

- на местно ниво чрез регионални и микроикономически политики за развитие; фактори, определени от Portes Diamond, присъстват главно на микроикономическо ниво
- макроикономически от световната и икономическата среда в страната;
- на твърдо ниво от икономическите отношения вътре в клъстера.

Този модел характеризира (поотделно и като система) очертава контекста, в който националните фирми се раждат и конкурират в наличието на ресурси и умения, необходими за спечелването на конкретно предимство в дадена индустрия. Информацията е определяща за възможностите, които ще се възприемат, както и посоките, в които ресурсите и уменията ще се възприемат. Целите на собствениците и мениджърите осъществяващи конкуренцията е да прилагат натискът върху фирмите, също така и да инвестират и да правят нововъведения.

Начинът, по който фирмите биват управлявани и избират да се конкурират, е повлиян от националните обстоятелства. Макар че никога

страна не показва еднаквост на правилата във всички фирми, националният контекст създава тенденции, достатъчно силни, за да се забелязват лесно от всеки наблюдател. В рамките на държавите и между тях съществуват резки различия в целите, към които фирмите се стремят, както и в мотивацията на служителите и мениджърите (Tzolov, 2019). Най-общо казано, държавите успяват в индустрии, където се наблюдават необичайна ангажираност и усилия. Мотивацията на лицата, които ръководят и работят във фирмите, може да засилва или да възпрепятства успеха в дадени индустрии. Ролята на националния престиж за стимулиране на националното конкурентно предимство може да се разшири, за да се направи един по-обобщаващ извод: страните обикновено са конкурентоспособни в дейности, на които се възхищават или от които зависят, т.е. там, откъдето идват героите. Напримет в Италия това са най-вече модата и обзавеждането, в Швейцария - банките и фармацевтичните продукти, в САЩ - финансите и всичко, което има нещо общо със забавленията, включително кино, попмузика, професионални спортове и свързани области. Конкурентното предимство често е резултат от това, че уважавани професии и ин-

дустрини привличат най-талантливите личности и се радват на постоянни попълнения от нови таланти.

Конкурентоспособните отрасли не са равномерно разпределени в икономиката. Това подпомага групирането (кълстеризирането) на конкурентните индустрии в страната. Успешните индустрии обикновено са свързани чрез вертикални (купувач/доставчик) или хоризонтални (общи клиенти, технология, канали и т.н.) взаимоотношения. В основата на явлението „кълстеризация“ са размяната и потокът информация за нужди, техники и технологии между купувачите, доставчиците и свързаните индустрии. Механизмите улесняващи размяната между кълстерите, са условията, които способстват информацията да тече по-лесно или я деблокират и подпомагат координацията чрез създаването на доверие и смекчаването на възприеманите различия в икономическите интереси между вертикално и хоризонтално свързани фирми.

Факторите, подпомагащи потока на информацията са връзката чрез научната общност или професионалната асоциация; общностните връзки благодарение на географската близост; търговските асоциации обхващащи кълстерите; нормите на поведение, например вярата в приемствеността и дългосрочните взаимоотношения.

Държавите се различават по начина, по който се създава кълстерът, а това до голяма степен е функция на типовете фирми в икономиката. Формирането на кълстери стимулира прогреса в отделните индустрии. Взаимното подкрепяне в кълстерите също води до бум на иновациите (и до международна конкурентна позиция) в цели сектори на националната икономика. Устойчивостта на страната в определени индустрии на даден кълстер ще варира, защото тяхното конкурентно предимство е основано на различни детерминанти. Тези отрасли, в които ресурсите се използват най-непродуктивно, понеже технологията е най-неразвита или продуктите са най-недиференцирани, ще загубят конкурентното си предимство. Дейностите от веригата на стойността, които са най-непродуктивни в сравнение с чуждестранните фирми, ще се прехвърлят в чужбина.

Загубата на национално конкурентно предимство дори в един важен отрасъл създава сили, които могат да накърнят преимуществото на другите индустрии в националната икономика. Липсата на конкурентното предимство в една индустрия намалява размера и

компетентността на търсенето в индустриите които я снабдяват. Респективно загубата на конкурентно предимство в местните индустрии ограничава потока на най-новите технологии, информация и стимули към индустриите, които те подкрепят. Макар да не е неизбежна, трябва да признаем, че съществува тенденция кълстерът да се разпада, ако един или два отрасли в него, които са важни за иновациите, загубят конкурентното си предимство. При увеличаване случаите на кълстерен разпад, националната икономика достига до декълстеризация (Porter, 2004).

Кълстерите са по-уязвими, когато много фирми не разполагат с глобални стратегии и съществени дейности, разположени в други страни. Ако повечето компании са предимно доставчици или по друг начин свързани с една или две индустрии в кълстера, загубата на една от тези индустрии може да окаже сериозно въздействие върху целия кълстер. Онези индустрии в кълстера, в които е налице най-енергично съперничество и най-глобална база от клиенти, ще имат и най-голям шанс да избегнат ефекта на доминото, защото контактите им с чуждестранните купувачи и доставчици са в състояние частично, което се използва за да компенсира влошената национална среда.

Създаването на кълстери не бива да се тълкува единствено и само като акт на изграждане на кълстерни организации, а по-скоро на кълстерна среда. Тук се включват дейности, насочени към определен жизнен цикъл, в който се намира индустрията в съответния регион, както и продуктите, които се произвеждат. Именно тези основни елементи, които изграждат кълстера, са целта на политическата интервенция. Успешните интервенции се основават не само на оказването на въздействие върху отделните елементи, но и на разбирането на тяхната взаимовръзка, т.е. създаването на кълстери всъщност е създаването на кълстерна среда. (Nikolov, 2019)

Устойчивостта на резултатите на кълстерните инициативи е свързана с намирането на баланс между ресурсната база, фирмите и взаимовръзката между тях, която всъщност е продуктът, произвеждан от кълстера. Той, както бе отбелязано, представлява сцеплението на ефектите на локацията, агломерацията и външните отношения. Това предполага разглеждането на кълстерната политика и произтичащите от нея дейности като еднократен проект, с който се цели отстраняването на дисбаланса,

изграждането на определен ресурс или продължително въздействие (продукт) и нейното превръщане в част от нормалния процес на функциониране на региона (клъстера). По-голямата част от клъстерните инициативи залагат на създаването на клъстерни организации, на които се вменява изпълнението на заложените задачи, които най-често са:

- увеличаване динамиката на иновациите;
- нарастване на производителността чрез привличането на специализирани доставчици и работна сила;
- създаване на инфраструктура, която да позволява изграждане на мрежи между участниците в клъстера;
- преминаване от клъстери, водени от политически решения и визии, към частно управлявани и финансирани.

Авторът на статията разглежда идеята за институционализиране на клъстерните политики чрез изграждането на специфични организации няма съществени успехи и голяма част от участниците в клъстерите се разглеждат като представители на локалния или държавен участник в клъстера и не виждат функционирането на тези организации без държавната или локална подкрепа. Така клъстерните инициативи често са насочени към оптимизиране на съществуващата инфраструктура (дори при необходимост и нейното изграждане). Този своеобразен ефект на Портър представлява фокусиране на политиките в сферата на производството, почиващо върху разбирането, че организацията на производство на дадена територия, която има висока производителност, би могла да бъде успешна и без необходимостта от изключително секторно насочване, въпреки че отчита спецификата на секторната среда.

Заклучение

Като изводи изследователя разглежда ползите от клъстерите като форма на икономическа организация повлия на правителствата да прилагат политики (Sölvell et al, 2003), предназначени да стартират инициативи за подкрепа на съществуващите клъстери или да формират нови по отношение на:

- Малки и средни предприятия (МСП);
- регионално индустриално развитие;
- привличане на външни средства и чуждестранни инвеститори;
- изследвания и иновации на национално или местно ниво.

Авторът поддържа тезата, че икономическото развитие е базирано на клъстерни модели, които представляват политики приети от световните икономически съюзи, които теоретично могат да донесат множество ползи по отношение на конкурентоспособността в даден отрасъл в конкретен регион. Освен това може да генерира икономическа среда, която ще се адаптира по-лесно към събития като икономическа криза или друга икономическа и социална трансформация. Въпреки настоящия анализ на клъстерите, който изтъква техните предимства, взаимосвързаността на факторите и тяхното влияние върху клъстера. За съжаление икономическата теория все още не е предоставила модел, който да позволява както анализът, така и определянето на процес за прилагане на успешен клъстер. Поради сложността на икономическите отношения и средата, която определя клъстера е необходимо да се продължи изследването както от теоретична, така и от практическа гледна точка, така че теоретичният модел да бъде валидиран на практика, като се припокрива с вече съществуващите клъстери.

Литература

1. Breo, R., (2001), What is a cluster?, <http://photonicsclusters.com/whatisacluster.html>
2. Baptista, R. and Swann, P. (1998), Do firms in clusters innovate more?, *Research Policy* 27 (5), 525–540.
3. Carlino, G. A. (2001), Knowledge Spillovers: Cities' Role in the New Economy, *Business Review*, Q4 2001.
4. Cooke, P., (2002) *Knowledge Economies: Clusters, Learning and Co-operative Advantage* (London, Routledge)
5. Etzkowitz, H. (2002), *The Triple Helix of University-Industry-Government: Implications for Policy and Evaluation*, Working Paper 2002: 11, Science Policy Institute
6. European Cluster Observatory (2006), www.clusterobservatory.eu, Accessed 17/01/11
7. Green, R., O'Neill, Ph. (2000) What makes global regions, <http://www.newcastle.edu.au/>
8. Harvard Business School - Institute for Strategy and Competitiveness (2011), *The International Cluster Competitiveness Project*, <http://www.isc.hbs.edu/econ-clusters.htm>, Accessed 23/01/11
9. He, J., Fallah, M.H. (2011), *The typology of technology clusters and its evolution —*

Evidence from the hi-tech industries, Technol. Forecast. Soc. Change, 2011

10. INNOVA Project, (2008), European Cluster Organisation Directory, www.europe-innova.eu, Accessed 23/01/11

11. Krugman, P. (1991), Geography and trade, London: MIT Press/Leuven UP, p.142.

12. Malmberg, A. and Maskell, P. (2001), The elusive concept of localization economies – Towards a Knowledge-based Theory of Spatial Clustering, AAG Annual Conference, New York, 27 february – 3 March

13. Marshall, A. (1920) Principles of Economics, 8th edition, London: Macmillan

14. Morosini, P. (2004), Industrial Clusters, Knowledge Integration and Performance, World Development, Vol. 32 No. 2 pp. 305-326

15. Nikolo, G. (2019) Innovations as a factor for regional growth, International Conference on Trends in Regional Development and Security Management

16. Porter, M. E. (1990), The Competitive Advantage of Nations, Macmillan, London.

17. Porter, M. E. (1998), Clusters and the new economics of competition, Harvard Business Review, 76(6), pp. 77–90.

18. Porter, M. E. (2000), Location, competition, and economic development: Local

clusters in a global economy, Economic Development Quarterly 14 (1): 15-34.

19. Porter, Michael. (1998) On Competition. Boston: Harvard Business Books,

20. Porter, M. (2004) Competitive advantage of definitions. Classics and Style, pp. 76

21. Sölvell, Ö. (2008), Clusters, Balancing Evolutionary and Constructive Forces, Ivory Tower Publishers, Stockholm,

22. Sölvell, Ö., Lindqvist, G. and Ketels, C. (2003), The Cluster Initiative Greenbook, Stockholm;

23. Tzolov, G., Modern concepts for the development of regional management, International Conference on Trends in Regional Development and Security Management

---

Име на автора/авторите: Никола Танаков
Университет : УНСС

Катедра: Регионално развитие

Адрес: София, Студентски град

e-mail: nikolatanakov@gmail.com

ТЕОРЕТИКО-ЕМПИРИЧНИ АСПЕКТИ НА РЕЛАЦИЯТА МЕЖДУ АСОРТИМЕНТА НА РИТЕЙЛЪРИТЕ И ПОТРЕБИТЕЛСКИТЕ РЕШЕНИЯ

Симеонка Петрова

THEORETICAL AND EMPIRICAL ASPECTS OF RELATIONS BETWEEN RETAILERS AND CONSUMER DECISIONS

Simeonka Petrova

ABSTRACT: *In today's retail industry, modern retailers are adopting creative business transformation models, looking for solutions to form and deliver a range of products to meet consumer requirements. These decisions become strategic for the competitive position in the market. The main objective of the present development is to direct the research interest in explaining the basic theoretical and methodological aspects of the relationship between retail assortment and consumer decisions, which, empirically verified and confirmed to a certain extent, facilitate appropriate business transformations. In order to achieve this goal, the following research tasks are set: bringing and organizing fundamental formulations for the determinants of the retail assortment; adopting a methodological framework for exploring the relativity and relative relationship between retailers' assortment and consumer decisions; formulation of more important conclusions from the theoretical and empirical research.*

Key words: Retailers, Retail assortment, Consumer decisions, Relationship between retail assortment and consumer decisions.

Въведение

В съвременната ритейл индустрия модерните търговци прилагат креативни модели за трансформиране на бизнеса, търсейки решения за формиране и предлагане на асортиментен състав, отговарящ на изискванията на потребителите. Тези решения се превръщат в стратегически за заеманата конкурентна позиция на пазара.

Основната цел на настоящата разработка е да се насочи изследователския интерес върху разясняването на базови теоретико-методологични аспекти на релацията между ритейл асортимента и потребителските решения, което, верифицирано и потвърдено в определена степен по емпиричен път, да спомогне за подходящи бизнес преобразования.

За постигане на така очертаната цел се поставят следните изследователски задачи: привеждане и систематизиране на фундаментални постановки за детерминантите на ритейл асортимента; възприемане на методологична рамка за проучване на релативността и относителната зависимост между асортимента, формиран от страна на ритейлърите, и ре-

шенията на потребителите; формулиране на по-важни изводи от направеното теоретико-емпирично изследване.

В откритото тематично поле се провежда проучване в специализираната теория и практика. Представят се резултати, постигнати относно асортиментното предлагане в ритейл сектора на примера на големи търговски вериги, функциониращи на българския пазар – „Billa България“, „Lidl България“, „Т Market“ и „Kaufland България“. В качеството на модерни ритейлъри, приведените четири вериги от магазини се класифицират посредством разнообразие в проявлението на търговския формат – фокусиран върху предлагания асортимент (супермаркети и хипермаркет), с относително силно адаптираща се към пазара ценова политика. Анализирането на съответния набор от емпирични данни, покриващи търговци на дребно на хранителни и нехранителни бързооборотни стоки, спомогне да се охарактеризират основни детерминанти на релативната зависимост между предлагания асортимент и потребителските решения за покупка. Оценяването на спецификите на процесите на формиране и предлагане на

асортимента в ритейл сектора спомага да се диференцират в определена степен постигнатите ефекти върху решенията на потребителите.

В хода на изследването се прилагат следните научни методи на теоретично и емпирично проучване: факторен анализ и синтез, сравняване и съпоставяне, обобщаване, индукция и дедукция, онагледяване посредством фигури и таблици. За постигане целта на изследването обработването на данните се извършва с помощта на софтуерен продукт SPSS. Теоретико-емпиричните аспекти на изучаваната релация в определена степен се представят чрез корелационната зависимост между формирания и предлаган от ритейлърите асортимент, от една страна, и, от друга страна – решенията на потребителите за покупка.

1. Теоретична рамка на релативността между ритейл асортимента и потребителските решения

Една от стратегическите задачи на ритейлърите е да планират и организират създаването на ефективна съвкупност от артикули, формиращи предлагания асортимент, който да генерира конкурентни предимства на пазара и да удовлетворява в най-висока степен потребителските предпочитания. Тази бизнес задача налага щателно прецизиране на икономическите ползи и разходи, възникващи за ритейлърите. На съблюдаване се подлага степента на релативност между величината на асортимента и потребителските решения.

Прегледът на специализираната литература показва, че изучаването на аспектите на проявление на релацията и съпоставянето между формираната от ритейлърите асортиментна съвкупност и потребителските решения представлява изследователски интерес в различни области на познанието, сред които е и икономиката. В многобройни статии и публикации се интерпретират, тълкуват и изясняват отделни аспекти на изучаваната релативност през призмата на размера и състава на асортимента, неговите специфични характеристики по определяне на ширината – броя на асортиментните линии, дълбочината – броя на артикулите в отделните асортиментни линии, вида на предлаганите артикули, привлекателността и релационните свойства на артикулите, атрибутите на асортиментните позиции, ценообразуването, асортиментната

вариантност и пр. Откритите изследователски аспекти несъмнено пораждаат и множество теоретични дискусии, свързани със сложността и типологията на решенията за покупка, вземани от страна на потребителите.

Още в началото на 80-те години *S. Arnold, T. Oom* и *D. Tigert* подчертават необходимостта от по-широка основа на анализиране и изследване на релацията между асортимента на търговците и потребителските решения. Цитираните автори разработват подходяща методика, която способства оценяването на приходите и разходите от увеличаването или намаляването на величината на асортимента, както и неговото влияние върху определени решения на потребителите (*Arnold, Oom, & Tigert, 1983, pp. 149-157*). От своя страна поведението на потребителите обуславя вероятността за реализиране на покупки, а отгук и за приходи от продажби, отчитани от ритейлърите. Проучваната вероятност се подлага на теоретично интерпретиране, аргументиране и разясняване от редица теоретици, сред които *S. Broniarczyk, L. McAlister* и *D. Hoynes*.

В края на двадесетия и началото на двадесет и първи век се утвърждава периодът на изследвания с фокус върху асортимента на ритейлърите и степента на удовлетворяване на потребителските предпочитания. През този период се очертават и фундаментално значимите постановки на група от изследователи – *V. Kahn* и *D. Lehman*, които потвърждават важността на дейността по формирането на асортимента, разглеждан като инструмент за въздействие върху решенията на потребителите, осъществяващи съответен избор на артикули, предлагани в точките на продажби (*Kahn, & Lehman, 1991, pp. 274-299*). Цитираните автори извеждат становището, че в техните разработки не достигат до достатъчна по обем емпирична база от данни, която да представя начина, алтернативите и релативността, по които се осъществяват планирането и определянето на броя на асортиментните позиции, съставлящи съвкупността на асортимента на ритейлърите.

Според постановките на една голяма група от автори, сред които *J. Basso* и *R. Hines*, през последните десетилетия се преобразуват и модифицират поведението на потребителите и начинът на формиране на техните решения за покупка (*Basso, & Hines, 2007, pp. 94-107*). Модерно трансформираната търговска среда осигурява диверсифициран набор от асортиментни позиции, по-пълно обслужване, по-

добра сигурност и надеждност за потребителите.

Проследяването на концептуалните идеи и виждания на *E. Fox*, *L. Lodish* и *A. Montgomery* позволява да се установи и открие влиянието на демографското развитие върху процесите на формиране и разнообразяване на асортиментния състав при отчитане особеностите на потребителските избори и решения на локалните пазари (Fox, Montgomery, & Lodish, 2004, pp. 25-26). В творчеството на такива автори, като *A. Kok* и *M. Fisher*, се извежда твърдението, че ритейл асортиментът следва успешно да се разнообразява и обогатява на основата на по-пълно удовлетворяване динамично изменящите се предпочитания и решения на потребителите (Kok, & Fisher, 2007, pp. 1001-1021).

Върху генезиса на съвременната ритейл практика се налага потребността от концептуално изясняване и тълкуване на алтернативите за формиране на ефективен асортимент, предлаган в точките на продажби. Особена значимост има отговорът на въпроса как разглеждането асортиментно формиране се съгласува с потребителските решения за покупка.

Обзорът на изследователските становища позволява да се проучат подходите на формиране на асортиментния състав и тяхното влияние върху решенията на потребителите. В по-конкретен изследователски план се определя потребителският аспект на асортиментно проучване и се разясняват въпросите, свързани с:

- потребителските способности на избор на асортиментни позиции;
- потребителските избори сред разнообразието от асортиментни позиции, включени в асортиментния състав на търговците;
- възприемането от потребителите на вариативността на асортимента и вземането на съответстващо решение за покупка.

Очертава се теоретично направление, в което се детерминират и разглеждат фактори, оказващи определена сила на влияние върху възприетията на потребителите относно асортиментното предлагане. Търсят се, съпоставят се и се установят зависимости между фактори, като асортиментен размер и състав, организация и мениджмънт на асортимента, степен на вариативност на асортиментните позиции, от една страна, и, от друга страна, решенията за покупка на потребителите. Разграничава се друга група от фактори, оказващи

въздействие върху избора на потребителите относно конкретно определени асортиментни позиции. Към тези фактори се причислява, например, организацията на рафтовото пространство в точките на продажби и нейното влияние върху вероятността за избор и покупка на даден артикул, закупуване на определен брой артикули, избиране на конкретни артикули. Значимост има установяването на силата на влияние на структурата на асортимента върху количеството на направените покупки.

Концептуалното тълкуване на избора на асортиментни позиции и на вземането на съответстващи решения за покупка на артикули следва да се поставя в относителна зависимост от възприетията на потребителите. В допълнение, възприеманата от потребителите асортиментна вариантност може да се разглежда като функция на асортиментния състав и на проектираната структура на асортимента. Проявяващата се сила на влияние на така разграничените фактори се изучава в специализираната литература.

В настоящата разработка се приема базовата постановка, че решенията на потребителите за покупка са функция на размера, структурата и разнообразието на ритейл асортимента. Съществува склонност на изясняване на тази функция посредством идентифициране силата на въздействащите фактори. Определящо условие за потребителския избор и съответстващите решения, според фундаменталните постановки на изследователи, сред които е и *S. Broniarczyk*, е предлагането в определено рафтово пространство на търсения брой артикули, съставляващи привлекателен асортимент, в който да са включени предпочитани търговски марки (Broniarczyk, 2008, pp. 255-279). По-конкретно при изключване на предпочитан артикул съществува релативна вероятност от намаляване възприемането на асортиментното предлагане и редуциране на потребителските решения за покупка, отколкото ако се премахне по-малко предпочитана асортиментна позиция. Сходни паралели се правят, когато се внасят промени в рафтовото пространство и неговата организация в рамките на точките за продажба.

В своите изследвания по проучваните проблеми специалистите *V. Herpen* и *R. Pieters* възприемат постановката, че удвояването на размера на предлагания асортимент спомага решенията за покупка от страна на потребителите (Herpen, & Pieters, 2002, pp.

331-341). Както подчертават приведените автори, при избора на артикули потребителите вземат решения, свързани с: извършване на покупка, брой на закупувани артикули, а също и конкретни артикули, които да изберат.

В анализите на *S. Broniarczyk* се извежда съображението, че асортиментите с по-голяма ширина и дълбочина могат да повлияят на решенията на потребителите посредством създаването на неограниченост на избора (*Broniarczyk*, 2008, pp. 255-279). По правило по-богатите асортименти се детерминират като условие за по-пълна удовлетвореност от избора и от пазаруването. Същевременно, според авторската позиция на *В. Блажева*, следва да се отчита създаването на категории от потребителски сегменти, които изразяват предпочитания към екологично чисти храни, а също и към запазване на биологичното разнообразие (*Блажева*, 2016, с. 89-93), (*Блажева*, 2019, с. 70-75). В разработката на *С. Атанасова* се прицизират подходи за оптимизиране на предлагания ритейл асортимент (*Атанасова*, 2016, с. 273-300).

В концептуален план приведените дотук аспекти характеризират в определена степен проявяващата се релативност между формирования от ритейлърите асортимент и потребителските решения. Публикуваните резултати от проучванията показват, че решението на потребителя за покупка на даден артикул е функция на редица фактори, сред които се открояват величината и структурата на асортимента, предлаганата асортиментна вариантност, организацията на рафтовото пространство в точките на продажби, целта на покупката.

2. Емпирични аспекти на релацията между ритейл асортимента и решенията на потребителите

Наборът от емпирични данни, който се използва за целите на настоящото изследване, включва информация от официалните сайтове на функциониращи и утвърдени на българския пазар търговски вериги – „Billa България“, „Lidl България“, „Т Market“ и „Kaufland България“. В хода на изследването намират приложение публикувани данни от годишни доклади за дейността на проучваните конкурентни вериги от магазини. Една част от данните са анализирани, обобщени и представени на официалния сайт на Националния статистически институт. Тези данни са свързани с търговци на дребно на хранителни и нехра-

нителни бързооборотни стоки. Приведената институция оповестява данни за предприятията, които са класифицирани към сектор G „Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети“ по Класификацията на икономическите дейности.

Изучаваните търговски вериги трансформират и променят своите ритейл формати съобразно поведението и решенията на потребителите. При съблюдаване на критерия за фокусиране на предлагания асортимент три от проучваните вериги магазини изграждат супермаркети, а една – хипермаркети. Според провежданата ценова политика, търсеца относително силно адаптиране към пазара, изследваните търговски вериги следват различни форми на проявление на типа „дискаунтър“ – смарт дискаунтър, софт дискаунтър и пр.

В допълнение, проучването показва, че една от четирите вериги магазини – търговска верига „Lidl България“, част от немската Schwarz-Gruppe, със седалище Некарзулм, Германия, в България се утвърждава като смарт дискаунтър, който фокусира усилията си върху най-важните артикули за потребителите, включително от първа необходимост.

В своята цялост сформиранията съвкупност от емпирични данни за дейността на проучваните вериги от магазини обуславя изследването и представянето на емпирични аспекти на релацията между величината на ритейл асортимента, от една страна, и потребителските решения, от друга страна.

Върху основата на данни от търговската практика на изследваните ритейлъри при детерминиране на по-значими аспекти на проучваната релация „предлаган асортимент – потребителски решения“ със значимост е ранжирането от страна на потребителите на отделни атрибути на закупуваните артикули, например – тип, качество, цена, марка. Така откритите атрибути имат съответна важност за решенията на потребителите за покупка, а оттук аналитична стойност за провеждането на проучване.

Осъществяваният анализ се фокусира върху въздействията на характеристиките на асортимента върху потребителските решения за покупка. Това позволява да се определят съответни потребителски оценки на предлаганите от проучваните ритейлъри артикули, включени във формирования асортимент.

В търсене на ефективно съотношение „качество – цена“ четирите вериги магазини прецизират локацията на точката на продаж-

ба, подбират предлагания асортимент, организират прегледност и подреденост на рафтовото пространство, осигуряват търсеното търговско обслужване и постигат по-пълно удовлетворяване на изискванията на потребителите.

Като обект на изследване в представената разработка корпоративната политика на четирите изследвани вериги магазини – „Billa България“, „Lidl България“, „Т Market“ и „Kaufland България“, включва формиране на богат и разнообразен асортимент от хранителни и нехранителни групи от артикули. Потребителите избират между артикули под известни търговски марки, както и отличени с награди собствени марки или от разнообразни регионални и сезонни асортименти.

По данни от официалния сайт на „Billa България“ през 2019 г. търговската верига е избрана за четвърти пореден път от българските потребители за любима търговска марка в потребителската класация „Любими марки“ (BILLA е любимата търговска верига на българите за четвърта поредна година, 2019). Компанията заема второ място в четири стокони категории – „Млечни продукти“ с кисело мляко „Billa“, „Уеб медии и сайтове“ с „Billa Кулинариум – www.kulinarium.bg“, „Собствени марки“ с „Billa Brand“ и „Собствени марки – храни и напитки“ със свежи български плодове и зеленчуци с марка „Billa градини“.

На база резултати от проучване, проведено от международна компания за маркетингови изследвания IPSOS и по мнение на главния изпълнителен директор на „Lidl България“, през 2018 г. в постоянния асортимент на веригата в България се предлагат 2530 артикула и заедно с аукционните предложения се достигат 5000 артикула, като 76% от тях са под собствени марки (Собствените марки на Lidl са 76% от всички продукти във веригата, 2019).

Същевременно данни от анкета на Сдружението за модерна търговия, проведена в периода 1 ноември 2018 – 30 октомври 2019 г., сочат, че повече от 67% от асортимента в основните хранителни категории в магазините на „Billa България“, „Lidl България“, „Т Market“ и „Kaufland България“ са доставени от български производители – партньори на компаниите. Изследваният относителен дял е най-висок при месните артикули – 76%, следван от хляба – 73%, млечните храни – 64%, плодовете и зеленчуците – 57% (Българските

продукти са над 67% от асортимента в България на Billa, Kaufland, Lidl и Т MARKET, 2019).

Така приведените емпирични данни показват, че проучваните вериги магазини поставят в основата на бизнес модела на своето развитие възможности за увеличаване размера на предлагания асортимент чрез предлагане на артикули под собствени марки със съответно качество и цена, както и артикули, доставени от български производители. Търси се разширяване на асортиментното портфолио с артикули за по-добро удовлетворяване на потребителските изисквания и вкусове.

В своята цялост ранжирането от страна на потребителите на атрибутите на закупуваните артикули – тип, качество, цена, марка, е със значимост за решенията за покупка. Същевременно следва да се отчита, че върху тези решения на потребителите, пазаруващи в магазините на изследваните конкурентни търговски вериги – „Billa България“, „Lidl България“, „Т Market“ и „Kaufland България“, оказват влияние и други фактори, каквито са, например:

- формата на организация на рафтовото пространство в точката на продажба;
- целта на покупката;
- честотата на посещение на търговските обекти;
- социалният статус, доходът, възрастта и полът на потребителите;
- потребителското отношение към величината на разходите за покупка;
- лимитите на семейните бюджети;
- очакванията към качеството на търговското обслужване и други.

В съответствие с поставената в настоящата разработка изследователска цел, се възприема тестване на хипотеза, съобразно която характеристиките на асортиментното предлагане оказват влияние върху решенията за покупка на потребителите. Изучаването на четирите вериги от ритейл сектора създава възможност за проверка на поставеното допускане.

Върху основата на симулационен модел се анализират и оценяват данни от експериментално изследване на участници в потребителски панел и техните решения за покупка на артикули от асортиментна съвкупност, формирана и предлагана от проучваните вериги от магазини. В конкретен план анализът се фокусира върху влиянието на характеристи-

ките на асортимента върху потребителските предпочитания и решения за покупка.

Посредством използване на линеен регресионен модел се изследва зависимостта между месечните разходи на потребителите за избрани хранителни стоки и техните месечни доходи. Базовото допускане тук, е, че потребителските разходи са функция на месечните доходи на потребителите – фундаментална концепция, върху основата на която е конструирана икономическата теория на потребителската функция.

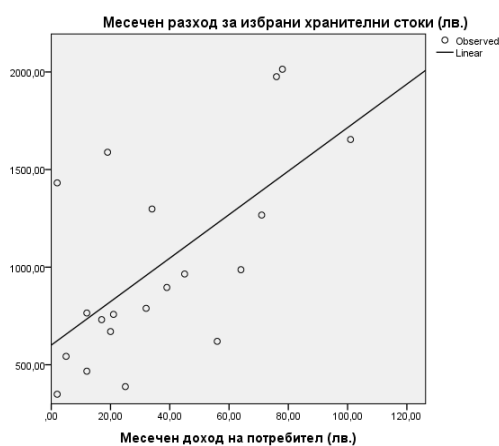
Етапността на провеждане на еднофакторния линеен регресионен анализ изисква осъществяване на съответна проверка на хипотезата за адекватността на модела, както и интерпретиране на измерителите на проучваната зависимост. Познавателно значение за анализа имат базовите измерители на зависимостта, сред които са коефициентите на регресия, детерминация и корелация. При съблюдаване на поставената в настоящата разработка изследователска цел обработката на данните се осъществява чрез възможностите на софтуерен продукт SPSS.

От своя страна коефициентът на регресия спомага за оразмеряване на средното изменение в резултативната променлива при единица нарастване на факторната променлива. На база данните за изследваната група от респонденти се установява средно увеличение на месечния доход с 10,46 лв. Полученият резултат може да се оценява в посока на съответстващо увеличаване на потреблението, включително и на избрани хранителни стоки от страна на включените участници в потребителския панел.

На анализ се подлага и коефициентът на детерминация, позволяващ да се оразмерят различията между проучваните променливи. Този коефициент приема стойността от 0,40. Върху основата на коефициента на детерминация се изчислява коефициентът на корелация, чиято стойност от 0,63 позволява да се установи средна по сила зависимост или умерена степен на корелация: вж. Фиг. 1.

Отчетената стойност на корелационния коефициент попада в интервала $0,3 < R < 0,7$ и позволява да се установи умерена корелация, т.е. умерена степен на зависимост между двете изследвани променливи. Интерпретирането на така получената стойност позволява да се изведе обобщението, че относителният дял на обяснената вариация може да достигне близо половината от общата вариация

на променливата за месечен разход на участниците в проучвания потребителски панел.

Фиг. 1. Корелационна зависимост между месечния доход и месечния разход за избрани хранителни стоки

От аналитична значимост е да се постигне измерване силата на влияние на отделните характеристики на предлагания ритейл асортимент върху решенията на потребителите за покупка. При разясняване на проучваната релация следва да се оценяват проявяващите се както икономически, така и друг тип ефекти.

Заклучение

Приведените съждения за природата на сложност на проявяващата се релация между ритейл асортимента и потребителските решения са основание за формулиране на следните по-важни изводи:

Първо, аспектите на релацията „ритейл асортимент – решения на потребителите“ се анализират и оценяват чрез отчитане на нейните проявления, свързани както с прецизирани решения на ритейлърите за формиране и предлагане на асортиментна съвкупност, така и с фокусиране върху потребителските решения за покупка и търсеното удовлетворяване на поставяните изисквания.

Второ, следването на етапността и систематичността на еднофакторния линеен регресионен анализ обуславя установяване на средна по сила зависимост или умерена степен на корелация между двете изследвани променливи – месечни доходи и месечни разходи, като характеристики на проучвания потребителски панел.

Трето, направените анализи и оценки на база емпирични данни за дейността на функциониращи и утвърдени на българския пазар конкурентни ритейлъри показват, че тези компании поставят в основата на бизнес модела на своето развитие формирането и предлагането на асортиментна съвкупност в зависимост от потребителските очаквания, потребности и решения.

В условията на динамична конкурентна среда съвременните ритейлъри прилагат разнообразие от ефективни инструменти за въздействие върху решенията на потребителите чрез очакваната полезност, като се осигурява търсеното търговско обслужване и се постига по-пълно удовлетворяване на потребителските потребности.

Литература

1. Атанасова, С. 2016. Решения за формирането на оптимален търговски асортимент. *Годишен алманах научни изследвания на докторанти*, книга 12, Академично издателство „Ценов“ – Свищов, с. 273-300.

2. Блажева, В. 2019. Кризите в аграрния сектор. *Международна научнопрактическа конференция „Състояние и проблеми при управлението и развитието на селското стопанство“*. АИ „Ценов“. Свищов. с. 70-75.

3. Блажева, В. 2016. Горската политика – елемент на общата селскостопанска политика на Европейския съюз. *Сборник доклади от Кръгла маса „Общата селскостопанска политика на Европейския съюз и агробизнеса в Република България – икономически и правни проблеми“*, АИ „Ценов“, Свищов, с. 89-93.

4. *VILLA е любимата търговска верига на българите за четвърта поредна година*. (12 07 2019 г.). Изтеглено на 12 април 2020 г. от <http://www.prinbulgaria.com/news.php?nid=14754>

5. *Българските продукти са над 67% от асортимента в България на Billa, Kaufland, Lidl и T MARKET*. (10 12 2019 г.). Изтеглено на 27 април 2020 г. от <https://www.tbmagazine.net/statia/blgarskite->

[produkti-sa-nad-67-ot-asortimenta-v-blgariya-na-billa-kaufland-lidl-i-t-market](https://www.tbmagazine.net/statia/blgarskite-produkti-sa-nad-67-ot-asortimenta-v-blgariya-na-billa-kaufland-lidl-i-t-market)

6. *Собствените марки на Lidl са 76% от всички продукти във веригата*. (13 05 2019 г.). Изтеглено на 27 април 2020 г. от https://www.capital.bg/biznes/kompanii/2019/05/13/3538350_sobstvenite_marki_na_lidl_sa_76_ot_vsichki_produkti/

7. Arnold, S., Oom, T., & Tigert, D. 1983. Determinant Attributes in Retail Patronage: Seasonal, Temporal, Regional and International Comparisons. *Journal of Marketing Research*, 20 (May), pp. 149-157.

8. Basso, J., & Hines, R. 2007. Leading the charge for consumer acceptance. *Corporate Communications*, 12(1), pp. 94-107.

9. Broniarczyk, S. 2008. “Product Assortment” in *Handbook of Consumer Psychology*, C. Haugtvedt, P. Herr, and F. Kardes, eds. New York: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 755-779.

10. Fox, E., Montgomery, A., & Lodish, L. 2004. Consumer Shopping and Spending Across Retail Formats, *Journal of Business*, 77 (2), pp. 25-26.

11. Kahn, B., & Lehman, D. 1991. Modeling Choice Among Assortments, *Journal of Retailing*, 67 (Fall), pp. 274-299.

12. Kok, A., & Fisher, M. 2007. Demand Estimation and Assortment Optimization Under Substitution: Methodology and Application. *Operation Research*, 55 (6), pp. 1001-1021.

13. Van Herpen, Erica and Rik Pieters. 2002. The Variety of an Assortment: An Extension to the Attribute-based Approach. *Marketing Science*, 21 (Summer), pp. 331-341.

Име на автора:

Симеонка Александрова Петрова

Университет:

Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов
Катедра: „Търговски бизнес“

Адрес: гр. Свищов – 5250, ул. „Емануил Чакъров“ №2

e-mail: s.petrova@uni-svishtov.bg

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ДЕЙНОСТТА НА БОЛНИЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Румяна Янева, Цветелина Петрова-Готова

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ACTIVITIES OF HOSPITALS IN BULGARIA

Rumyana Yaneva, Tsvetelina Petrova-Gotova

ABSTRACT: *The hospital system is a major consumer of healthcare resources. Its functions restore health, prevent disability, and in many cases are life-saving. Due to its mission and social position, the hospital is the mainstay of medical care and a factor that determines the public attitude and opinion on health care. Bulgaria spends much of its limited resources on hospital care. Moreover, the hospital care sector is relatively large as a share of total health care costs, while the share of outpatient care costs is the smallest in the EU. The present study aims to carry out a comparative analysis of the activity of the hospitals of the medical establishments in Bulgaria for the period 2014-2018. Overall, the number of hospital beds in Bulgaria is large and increasing over the last 15 years, contrary to the EU-wide trend. This is due to the large expansion of the private sector, both in the number of hospitals and in the capacity respectively. At the same time, the number of public hospitals is decreasing.*

Key words: activity, hospitals, hospital care, comparative analysis

Въведение

Болничната система е основният потребител на ресурсите на здравеопазването. Нейните функции възстановяват здравето, предотвратяват инвалидността, в много случаи са животоспасяващи; поради своята мисия и социална позиция болницата е опората на медицинската помощ и фактор, от който в най-голяма степен се определя обществената нагласа и мнение за здравеопазването.

От важно значение е болницата да се огледа в огледалото на своята организационна диагноза и резултатите от своята дейност. Всяка болница трябва да притежава максимална яснота за своя материално-технически и технологичен, организационен и професионално-медицински капацитет и качеството на оказваната стационарна помощ, както и за перспективите (но не само желани, а и реални) за своето развитие, т.е. за очакваните промени.

Болниците се сблъскват с нарастващи и бързо променящи се предизвикателства, в това число:

- влиянието на промените в населението и в характеристиките на заболяемостта; откроява се намаляване на общата численост на населението (особено на селското), увеличаване на смъртността и намаляване на очакваната продължителност на живота през последното десетилетие;

- повишени възможности на медицинските интервенции, свързани с новите знания и биотехнологиите;

- повишени обществени и политически очаквания.

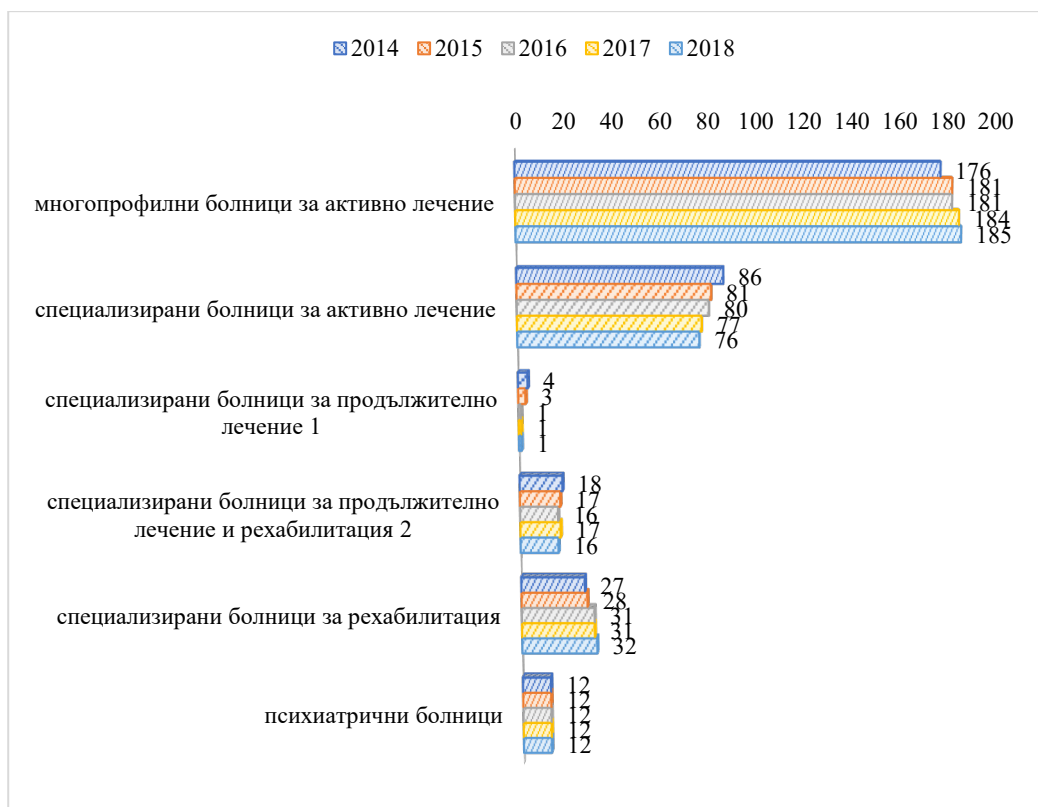
Новите видове здравни услуги изискват нова конфигурация на инфраструктурата, персонал с различни умения и нови подходи на работа.

В Работния документ на службите на Европейската комисия „Доклад за България за 2020 г.“ се отбелязва, че в центъра на българската система за здравеопазване продължават да са болниците. Въпреки че средната продължителност на болничния престой е под средната за ЕС (5,3 дни в сравнение със средно 7,9 дни за ЕС), броят на болничните изписвания на 100 000 души е почти два пъти по-голям от средния за ЕС). Това предполага, че много пациенти биват приемани в болниците само за извършването на изследвания и прегледи, които в България, за разлика от много други държави членки, не могат да бъдат направени в извънболнични условия. Като цяло броят на болничните легла в България е голям (7,5 на 1 000 души от населението спрямо 5,0 за ЕС) и се увеличава от 2005 г. насам, противно на общата за Европейския съюз тенденция. Това се дължи на голямото разрастване на частния

сектор, където броят на болниците се увеличава шесткратно, а легловият капацитет — 36 пъти между 2000 и 2016 г. Същевременно намалява броят на публичните болници. Едва отскоро правителството започна да лицензира болниците чрез Националната здравна карта, независимо от тяхната структура на собствеността (публична или частна). За да се противодейства на разрастването на болничния сектор, Националната здравноосигурителна каса, която използва Националната здравна карта,

може също така да сключва селективно договори с болниците.

България изразходва голяма част от ограничените си ресурси за болнична помощ. Освен това секторът на болничната помощ е сравнително голям като дял от общите разходи за здравеопазване (34 % спрямо 29 % в ЕС), докато дялът на разходите за извънболнична помощ (18 %) е най-малък в ЕС. (State of Health in the EU България Здравен профил за страната 2017)

Фиг. 1. Брой болници

Забележка: ¹ до 2015 г. - специализирана болница за долекуване и продължително лечение;

² до 2015 г. - специализирана болница за долекуване, продължително лечение и рехабилитация

Както е видно от фигура 1 за периода 2014-2018 г. нараства броят на специализираните болници за рехабилитация с 18,52% и на многопрофилните болници за активно лечение с 5,11%. Няма изменение в броя на психиатричните болници. При останалите видове специализирани болници тенденцията е към намаление, като изразено в относителен дял, най-голямо е намалението при специализираните болници за продължително лечение – със 75%, следвани от специализираните болници за активно лечение, чийто брой бележи с 11,63% намаление и специализираните болници за

продължително лечение и рехабилитация – с 11,11%.

В Националната здравна стратегия 2020 се посочва, че за оптимизиране на болничния сектор е необходим широк обхват от интервенции, насочени към оптимизиране на мрежата от болниците за активно лечение и намаляване на броя на леглата в тях при запазване и увеличаване на възможностите им за интензифицирано и високотехнологично лечение на остри заболявания при нарастване на подкрепящата роля на системата за извънболнична помощ, структурите за рехабилитация, продължително лечение и др.

Целта на настоящото проучване е да се извърши сравнителен анализ на дейността на стационарите на лечебните заведения в България за периода 2014-2018 г.

Приложени са **методите**: сравнителен анализ; икономически анализ; системен анализ; документален метод; статистически методи – анализ на динамиката на явленията; графичен и табличен анализ за онагледяване на резултатите.

Анализ на резултатите:

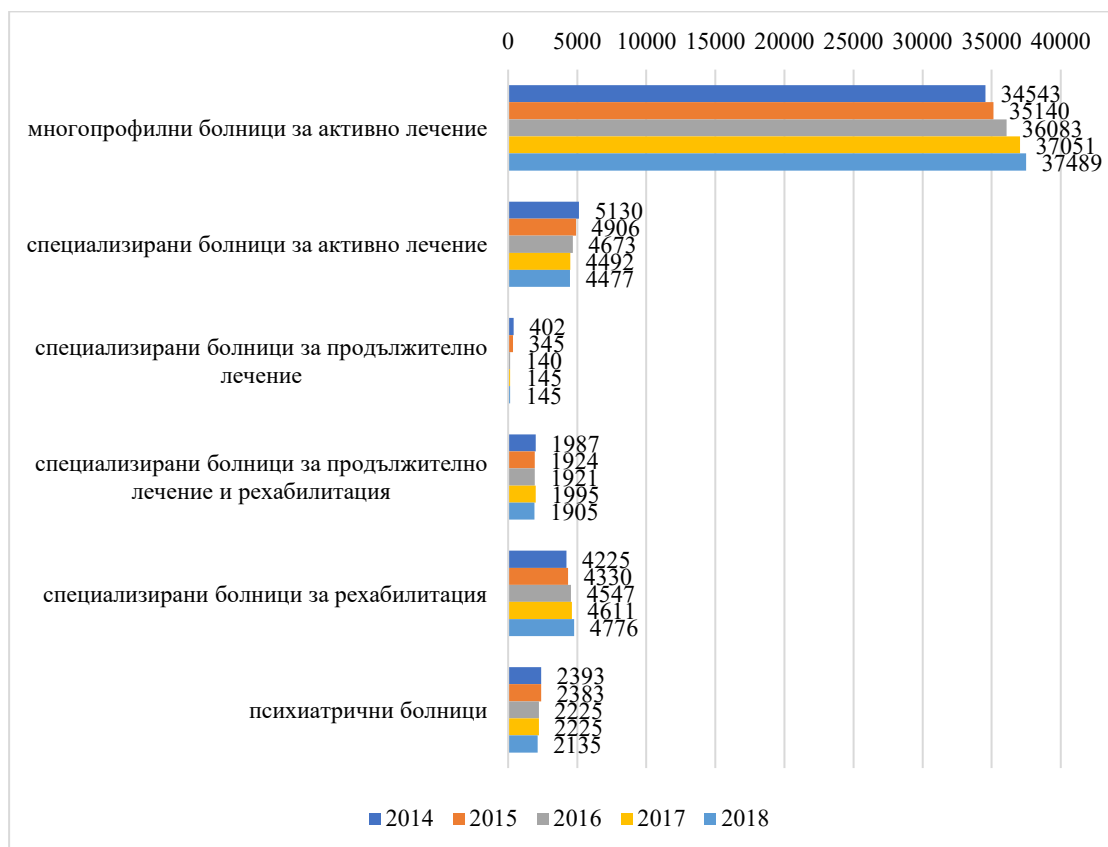
Дейността на лечебните заведения, както и на медицинските и другите специалисти, които работят в тях, се осъществява при:

- спазване на медицинските стандарти за качество на оказваната медицинска помощ и
- осигуряване защита на правата на пациента.

Медицинските стандарти се утвърждават с наредби на министъра на здравеопазването.

Медицинската дейност на всяко лечебно заведение подлежи на контрол.

Промяната на показателите по видове болнични заведения и видове легла се движи в широки граници, което зависи основно от естеството на дейност на лечебното заведение.

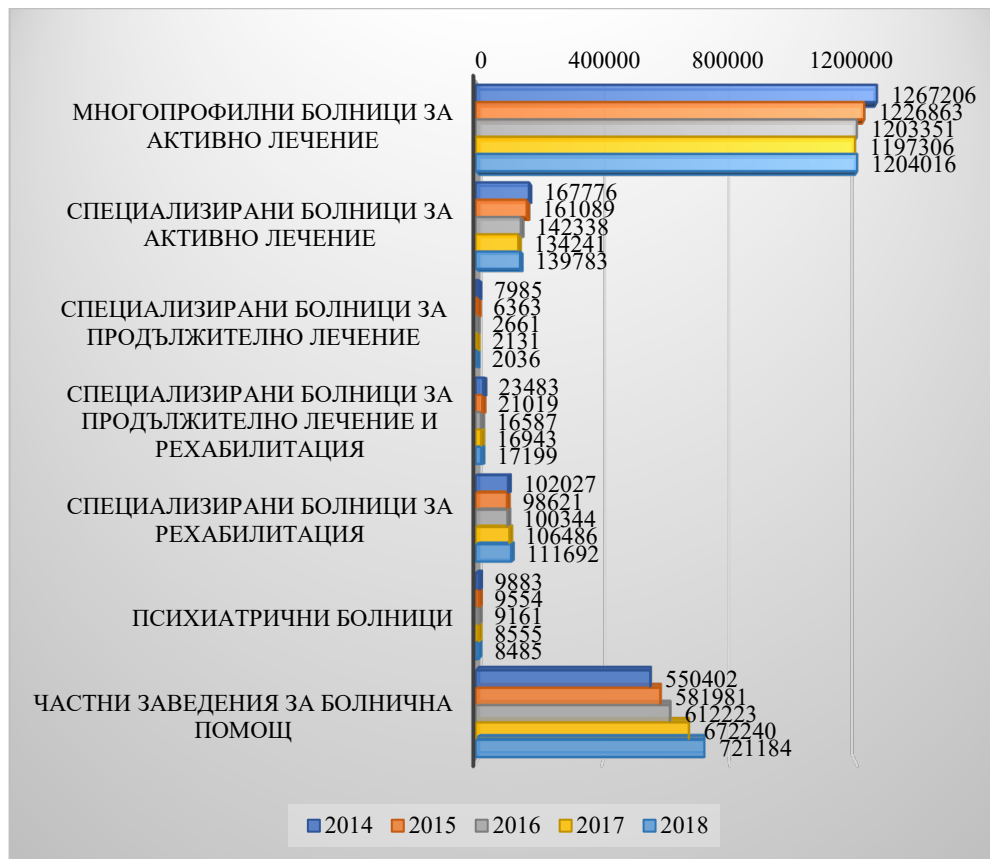

Фиг. 2. Брой болнични легла

Болничното легло е скъпа и освен това недостигаща стока. Тенденцията е все повече да поскъпва и все повече да не достига, поради което управлението му става все по-напрегнато и трудно. Болниците не са вече места, в които пациентите престояват неопределен брой дни.

Тенденцията в изменението на броя на болничните легла е аналогична на тенденцията в изменението на броя на болниците. Броят на

болничните легла нараства с 13,04 на сто при специализираните болници за рехабилитация и с 8,53% при многопрофилните болници за активно лечение. Драматично намалява броят им в болниците за продължително лечение – с 63,93%, следван от специализираните болници за активно лечение, психиатричните болници и специализираните болници за продължително лечение и рехабилитация, респективно с 12,73%, 10,78% и 4,13%.

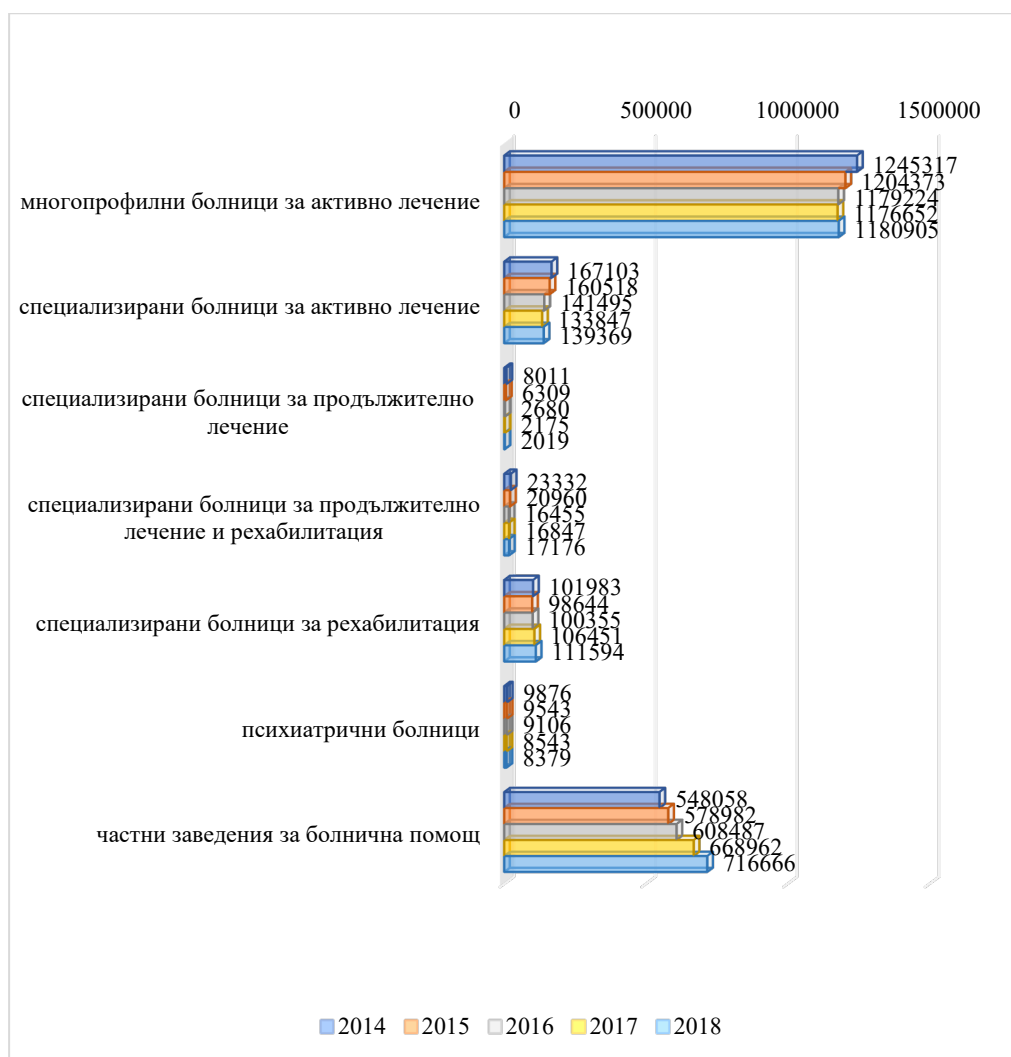

Фиг. 3. Постъпили

Динамиката при броя на постъпилите болни за отделните видове лечебни заведения за болнична помощ е както следва (фиг. 3):

За периода 2014-2018 г. най-висок относителен дял на нарастване се наблюдава при частните заведения за болнична помощ – с 31,03%. Нараства също с 9,47% броят на постъпилите болни в специализираните болници за рехабилитация.

Най-силното намаление на постъпилите, със 74,5 на сто, е при специализираните болници за продължително лечение. Намаление с 26,76% има при специализираните болници за продължително лечение и рехабилитация, с 16,68 при специализираните болници за активно лечение, с 14,15% при психиатричните болници и с 4,99% намалява броя на постъпилите в многопрофилните болници за активно лечение.

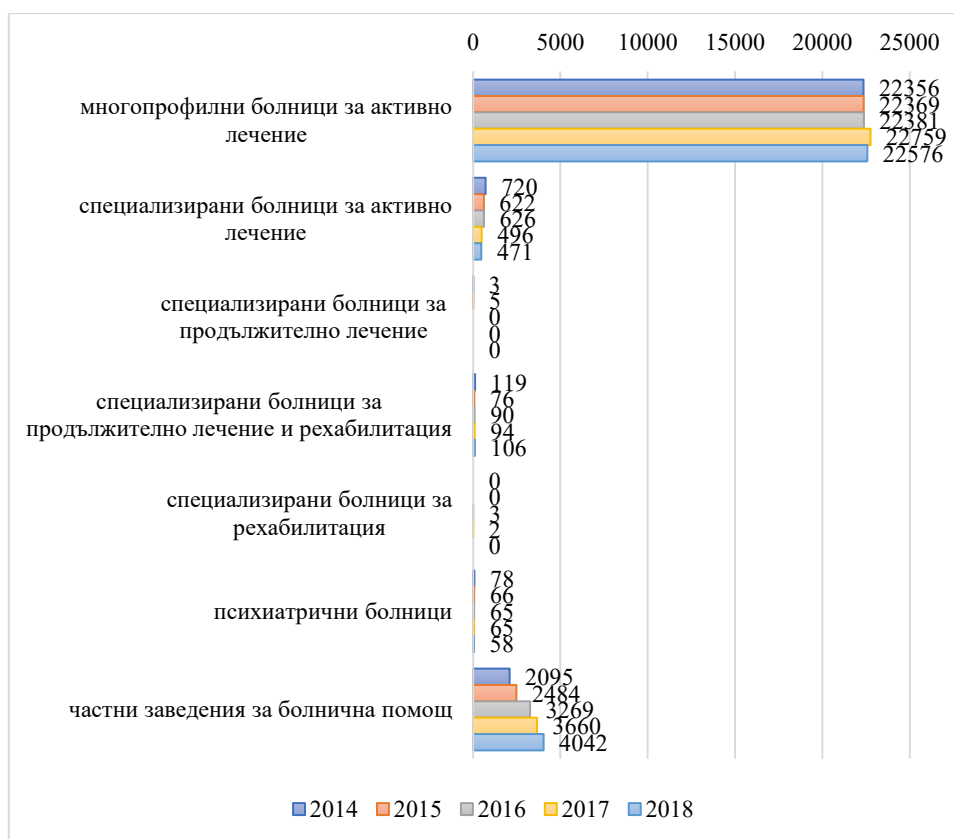
Фиг. 4. Изписани

Аналогична на броя на постъпилите болни е ситуацията с броя на изписаните за разглеждания петгодишен период.

Най-високият процент увеличение се отбелязва при частните заведения за болнична помощ (30,76 на сто) в продължение на установената през последните години тенденция за насочване на потока пациенти към частните болници.

Следва увеличение на броя на изписаните болни в специализираните болници за рехабилитация с 9,42%.

С 3/4 на сто намалява броят на изписаните от специализираните болници за продължително лечение, с 26,38% намалява броят им от специализираните болници за продължително лечение и рехабилитация. Намалява броят на изписаните и от психиатричните болници с 15,16%, и от специализираните болници за активно лечение с 16,6%, а също и от многопрофилните болници за активно лечение – с 5,17%.

Фиг. 5. Умрели

За разглеждания период 2014-2018 г. най-висока абсолютна стойност и най-висок относителен дял на увеличение при умрелите пациенти се наблюдава в частните заведения за болнична помощ. От 2 095 през 2014 г. броят им нараства на 4 042 през 2018 г. , което изразено в проценти е 92,94%.

Слабо е нарастването на техния брой в многопрофилните болници за активно лечение, т.е. 0,98%

Във всички останали видове лечебни заведения за болнична помощ има намаление. В специализираните болници за активно лечение с 34,58%, в психиатричните болници с ¼ на сто, в специализираните болници за продължително лечение намалението е с 10,92%. Без отчитане на умрели пациенти за 2018 година са специализираните болници за продължително лечение и специализираните болници за рехабилитация.

Табл. 1. Проведени леглодни

	2014	2015	2016	2017	2018
многопрофилни болници за активно лечение	6571104	6303764	6034332	6059178	5944438
специализирани болници за активно лечение	905482	813643	787094	737966	731132
специализирани болници за продължително лечение	100653	93430	45323	35733	36075
специализирани болници за продължително лечение и рехабилитация	263008	238908	210706	227808	230167
специализирани болници за рехабилитация	747081	717455	746371	800564	828181
психиатрични болници	662292	621445	604856	600091	608146
частни заведения за болнична помощ	2039769	2172469	2378668	2658942	2923965

Източник: НСИ и НЦОЗА „Здравеопазване“ 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 г.

Най-много проведени леглодни има в многопрофилните болници за активно лечение. През 2014 г., както е видно от табл. 1., има 6 571 104 проведени леглодни. През следващите години броят им започва постепенно да намалява и през 2018 г. достига 5 944 438. За петгодишния период намалението е с 9,54%.

Наблюдава се намаление на горепосочения показател с 64,16% при специализираните болници за продължително лечение, при болници за активно лечение с 19,25%, при специ-

ализираните болници за продължително лечение и рехабилитация с 12,49% и при психиатричните болници с 8,18 на сто.

Коренно противоположна е ситуацията при частните заведения за болнична помощ, при които тенденцията е към непрекъснато нарастване на броя на проведените леглодни. От 2 039 769 през 2014 г. броят им достига до 2 923 965 през 2018 г., т.е. увеличението е с 43,35%.

Нарастване броя на проведените леглодни се наблюдава и при специализираните болници за рехабилитация с 10,86%.

Табл. 2. Използваемост на леглата в дни

	2014	2015	2016	2017	2018
многопрофилни болници за активно лечение	266	256	245	240	236
специализирани болници за активно лечение	273	258	255	251	252
специализирани болници за продължително лечение	260	271	324	247	249
специализирани болници за продължително лечение и рехабилитация	263	268	228	257	260
специализирани болници за рехабилитация	272	262	258	273	280
психиатрични болници	277	261	276	273	274
частни заведения за болнична помощ	223	218	220	226	235

Източник: НСИ и НЦОЗА „Здравеопазване“ 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 г.

Най-висок е относителният дял на нарастване на използваемостта на леглата в дни при частните болници, т.е. 5,38%. От 223 през 2014 г. използваемостта на леглата нараства на 235 дни през 2018 г.. Показателят нараства също при специализираните болници за рехабилитация с 2,94% в края на разглеждания период.

Използваемостта на леглата в дни намалява най-много за многопрофилните болници за активно лечение – с 11,28%, следват специализираните болници за активно лечение – със

7,69%, специализираните болници за продължително лечение с 4,23% и психиатричните болници – със 1,08%.

Използваемостта на леглата в края на разглеждания период общо за сектора *остава ниска* – (66%), което означава, че *1/3 или 33% от общия леглови фонд в страната не се използва*. Това формира над 16 000 свободни болнични легла, за поддръжката на които се разходват ресурси, без да са налице съответни здравни потребности.

Табл. 3. Оборот на леглата

	2014	2015	2016	2017	2018
многопрофилни болници за активно лечение	52	50	49	48	48
специализирани болници за активно лечение	51	51	47	46	49
специализирани болници за продължително лечение	21	19	20	15	14
специализирани болници за продължително лечение и рехабилитация	24	24	18	20	20
специализирани болници за рехабилитация	37	36	35	36	38
психиатрични болници	5	5	5	5	4
частни заведения за болнична помощ	60	59	57	57	58

Източник: НСИ и НЦОЗА „Здравеопазване“ 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 г.

Този важен показател за организация на болничното обслужване като цяло бележи тенденция на намаление. Най-внушителен е размерът на намалението при специализираните болници за продължително лечение с 1/3 на сто, следвано от психиатричните болници с 1/5 на сто (което е през 2018 г., тъй като предишните 4 години от наблюдавания период е поддържана константна величина), от специализираните болници за продължително лече-

ние и рехабилитация с 16,67%. По-малък е относителният дял на намалението на този индикатор при многопрофилните болници за активно лечение, където намалява със 7,69%, специализираните болници за активно лечение – с 3,92% и частните заведения за болнична помощ – с 3,33%.

Стойностите на оборота на леглата бележат слабо повишение при специализираните болници за рехабилитация, т.е. с 2,7%.

Табл. 4. Среден престой на лекуван болен – дни

	2014	2015	2016	2017	2018
многопрофилни болници за активно лечение	5,1	5,1	5,0	5,0	4,9
специализирани болници за активно лечение	5,4	5,0	5,5	5,4	5,2
специализирани болници за продължително лечение	12,4	14,5	16,4	16,2	17,4
специализирани болници за продължително лечение и рехабилитация	11,1	11,2	12,5	13,2	13,1
специализирани болници за рехабилитация	7,3	7,3	7,4	7,5	7,4
психиатрични болници	57,3	55,7	56,7	59,7	61,3
частни заведения за болнична помощ	3,7	3,7	3,9	3,9	4,0

Източник: НСИ и НЦОЗА „Здравеопазване“ 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 г.

Средният болничен престой е обичайно сведение, което се дава когато се представят данните за дейността на дадена болница. Той се използва и при сравняване на дейността на различните болници и при анализиране на динамиката и развитието на една болница през годините.

Следва да отбележим, че оценката на показателя среден престой е сложна задача и не може да се прави опростено. У нас през последните години се установи тенденция всяко намаление на средния престой да се таксува като позитивен показател за болничната дейност. Този едностранчив подход може да крие определени рискове

В настоящото проучване, при средния престой на лекуван болен в дни тенденцията е както следва:

Най-голямо е нарастването при специализираните болници за продължително лечение с 5 дни, или от 12,4 през 2014 г. нарастват на 17,4 през 2018 г., с 4 дни нараства средния престой в психиатричните болници, с 2 дни при специализираните болници за продължително лечение и рехабилитация, с 0,3 дни в частните заведения за болнична помощ и с 0,1 дни в специализираните болници за рехабилитация.

При многопрофилните и специализираните болници за активно лечение има намаление на този показател с 0,2 дни.

Табл. 5. Леталитет

	2014	2015	2016	2017	2018
многопрофилни болници за активно лечение	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9
специализирани болници за активно лечение	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3
специализирани болници за продължително лечение	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
специализирани болници за продължително лечение и рехабилитация	0,5	0,4	0,5	0,6	0,6
специализирани болници за рехабилитация	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
психиатрични болници	0,8	0,7	0,7	0,8	0,7
частни заведения за болнична помощ	0,4	0,4	0,5	0,5	0,6

Източник: НСИ и НЦОЗА „Здравеопазване“ 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 г.

Както е видно от табл. 5 намаление на леталитета се наблюдава при специализираните болници за активно лечение, който от 0,4% през 2014 г. достига до 0,3% през 2018 г. Същата е тенденцията и при психиатрични болници, при които леталитета от 0,8% в началото на изследвания период намалява на 0,7% в края.

Нарастване на този показател има при многопрофилните болници за активно лечение от 1,8% в началото на 1,9% в края на разглеждания период, при специализираните болници за продължително лечение и рехабилитация и частните заведения за болнична помощ.

Заклучение

1. От анализа на посочените данни става ясно, че е налице повече от необходимото нарастване броя на болничните лечебни заведения, основно в частния сектор. Общините притежават по-голямата част от публичните многопрофилни и специализирани болници, чийто брой от 2000 г. насам намалява. Легловата база в публичните болници е намаляла, но броят на леглата в частните болници продължава да се увеличава. Това води до тенденции на нарастване на стойностите на индикаторите за изследване на дейността на стационарите на частните лечебни заведения и специализираните болници за рехабилитация и респективно намаление на изследваните стойности в останалите болнични лечебни заведения.

През 2018 г. от Министерство на здравеопазването бяха разработени нови планове за селективно договаряне, но все още не е постигнат съществен напредък. Въпреки това през 2019 г. с нормативни актове бяха въведени по-строги процедури за лицензиране на нови болници и забрана на НЗОК да сключва договори с тях.

За всеки район на страната нуждата от болнични легла трябва да се определя на базата на европейски нормативи, заболяемост и демографски профил на населението, специфични нужди (инфекциозни болести, неонатология и др.). Броят на леглата трябва да бъде мобилен и да се променя през годините според търсенето на здравна помощ според качеството и резултатите от контрола върху медицинските дейности.

В общите тенденции на Европейския съюз развитието на болничните системи изпъква с

намаляването на броя на болничните легла, което способства за тяхното по-интензивно използване.

2. За периода 2014-2018 г. най-висок относителен дял на нарастване на постъпилите болни се наблюдава при частните заведения за болнична помощ – с 31,03% , в продължение на установената през последните години тенденция за насочване на потока пациенти към частните болници. Нараства също с 9,47% броят на постъпилите болни в специализираните болници за рехабилитация, във всички останали болници намалява.

3. Използваемостта на леглата в края на изследвания период общо за сектора *остава ниска* – (66%), което означава, че *1/3 или 33% от общия леглови фонд в страната не се използва*. Това формира над 16 000 свободни болнични легла, за поддръжката на които се разходват ресурси, без да са налице съответни здравни потребности.

4. В ключов елемент на реформата в организацията и структурната конфигурация на системата на здравеопазване в страната трябва да се превърне рационализирането на предлагането, ефикасността и уместността на болничните услуги и произтичащото от това намаляване броя на ненужните хоспитализации.

5. Крайната цел трябва да бъде оптимизиране на мрежата от болниците за активно лечение и намаляване на броя на леглата в тях. И в същото време запазване и увеличаване на възможностите им за лечение на остри заболявания, развитие на високотехнологични диагностични и лечебни услуги и нарастване на подкрепящата роля на системата за извънболнична помощ, структурите за рехабилитация, продължително лечение, дългосрочни грижи и др.

Литература

1. Борисов, В. 2003 *Здравен мениджмънт с основи на здравната политика*. София Филвест.
2. Гладилов, С., Е. Делчева. 2009 *Икономика на здравеопазването*. София Princesp.
3. Делчева Е. 2011 *Здравна икономика* София Унив. изд. „Стопанство“.
4. Европейска комисия. Работен документ на службите на комисията, Доклад за България за 2020 г. придружаващ съобщение на комисията до Европейския парламент, Европейския съвет, Съвета, Европейската централна банка и Еврогрупата. Европейски семестър 2020 г.:

Оценка на напредъка в структурните реформи, предотвратяването и коригирането на макроикономическите дисбаланси и резултати от задълбочените прегледи в съответствие с Регламент (ЕС) № 1176/2011, Брюксел, 26.2.2020 г.

5. Закон за лечебните заведения (обн. ДВ бр. 62 от 1999 г., изм. и доп. ДВ. бр.84 от 12 Октомври 2018г.)

6. Здравеопазване 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, Национален статистически институт

7. Златанова Т., Цв. Петрова-Готова, Н. Попов, Д. Щерева, Р. Янева. 2017 *Икономика на здравеопазването*. София „ГорексПрес“.

9. Национална здравна стратегия 2020

10. Попов. М., Б. Давидов. 2004 *Управление на болницата*. София „Св. Климент Охридски“

11. Янева Р. 2011 *Микроикономикс на болничното лечебно заведение. Ръководство за упражнения и семинари*, София Симелпрес

12. Figueras, J., McKee, M. & Lessof, S. (2002) Ten years of health sector reform in CEE and NIS: An Overview and Chapter 1, Health systems in transition, Papers from the USAID conference Ten years of health systems transition in Central and Eastern Europe and Eurasia: http://www.eurasiahealthtransitionconference.org/Health_systems-Overview.pdf

13. OECD/European Observatory on Health Systems and Policies (2019), България: Здравен профил на страната 2019 г., State of Health in the EU, OECD Publishing, Paris/European Observatory on Health Systems and Policies, Brussels.

14. Zlatanova T., R. Zlatanova-Velikova, A. Cheshmedzieva, N. Shtereva, 2014 “Planning of Hospital Activity”, Journal of International Scientific Publications: Economy & Business, Volume 8, ISSN 1314-7242, Published at: <http://www.scientific-publications.net>, pp. 308-315

15. www.nsi.bg

Rumyana Yaneva, PhD
Assoc.prof. Department of Health Economics
Tsvetelina Petrova-Gotova
Assoc.prof. Department of Health Economics
Medical University – Sofia
Faculty of Public Health
8 Bialo more str., Sofia 1527,
Bulgaria
yaneva.1968@abv.bg
tsveti_p@abv.bg

БЪЛГАРИЯ В УСЛОВИЯТА НА COVID-19

Румяна Стоянова, Кристина Килова, Снежана Етова-Иванова

BULGARIA IN THE CONDITIONS OF COVID-19

Rumyana Stoyanova, Kristina Kilova, Snezhana Etova-Ivanova

ABSTRACT: *In the context of globalization the global economic crisis, which is expected due to the Covid-19 pandemic, is likely to affect Bulgaria as well. The slowdown in economic development and the negative growth rate of the Gross Domestic Product, which largely depends on the income of individuals, can cause serious problems in the health sector. The purpose of this study is to determine under what economic conditions Bulgaria could enter a future economic crisis related to the spread of the massive Covid-19 pandemic. The study design is descriptive-analytical. The variables included in the analysis are the Gross Domestic Product (production method) and the average annual salary of employees by economic activities and sectors for the period 2018 and 2019. The results found that the most affected sectors of Covid-19 produce close to half of the country's Gross Domestic Product. In these sectors the average salaries are the lowest which linking it to the Gross Domestic Product implies a significant number of people employed there. The increasing unemployment in these sectors will have an impact on the amount and collectability of health care contributions during a period associated with rising health costs. In times of crisis the need to improve the efficiency and effectiveness of the existing healthcare system increases, especially when we are in a pandemic situation. In order to cope with the adverse situation in which the Covid-19 pandemic has put us, it is necessary to develop targeted policies and strategies addressed to all sectors of the economy, not just those that are supposed to be the most affected which will support business and society in general.*

Key words: economic crisis, salary, unemployment, Covid-19, health system

Увод

В началото на 2020 г. пандемията от Коронавирусна инфекция (COVID-19) завладя Китай, а след това се пренесе и в други държави. Проблемите, възникнали в здравния сектор, е твърде вероятно да прераснат в световна икономическа криза, свързана със свиване на значими сектори от реалната икономика [3].

В условията на глобализация световната икономическа криза, която се очаква, вероятно ще засегне и България. Това би се отразило върху спад в производството, намалена заетост и висока безработица, а от там и рязко намаляване на заплащането в редица сектори в страната ни.

Забавянето на икономическото развитие и отрицателният темп на нарастване на брутният вътрешен продукт (БВП), чиято величина в по-голямата си степен зависи от размера на доходите на индивидите, могат да предизвикат сериозни проблеми в здравния сектор. Те най-вече ще се изразят в рязко намаляване на при-

ходите от здравно-осигурителни вноски, в резултат от намалените трудови доходи и увеличаване на дяла на здравно-неосигурените лица [6]. В същото време здравната ни система ще е изправена пред едно непрекъснато нарастване на разходите, произтичащо от влошаване на здравните показатели на обществото по време на пандемия и застаряването на населението като цяло.

Независимо от начините и източниците на финансиране на здравните системи в различните страни, разрастването на кризата ще повлияе негативно върху размера и събираемостта на средствата, необходими за секторите им на здравеопазване. Страните, чиято здравна система се финансира от общите данъчни приходи, намаляването на брутният вътрешен продукт, респективно положителните икономически резултати на стопанските субекти, ще доведат до значително свиване на постъпленията в държавата, а от там и парите за здраве. Аналогично, за страни с фондово набиране на средства за здравния сектор, от доходите на работещите (предимно от заплати),

високите темпове на нарастване на безработицата, свързани със загуба и намаляване на доходи, респективно ще намалят приходите от здравно-осигурителни вноски, т.е. отново парите за здраве. В България по-голямата част от приходите за здравеопазване се набират от здравно-осигурителните вноски на населението, но не малка част се заделят и от данъчните постъпления като процент от БВП [5],[6].

Размерите на работните заплати имат решаващо значение за величината на здравно-осигурителните вноски, т.е. оказват пряко въздействие върху стабилността на здравната система. Намаляването на размера на работните заплати, както и нарастването на броя на безработните, ще доведе до намаляване размера на БВП, а това, от своя страна, до снижаване на средствата, отделяни за здравеопазване.

Целта на настоящото проучване е да се установи при какви икономически условия България би могла да навлезе в бъдеща стопанска криза, свързана с разпространението на масовата пандемия от COVID-19.

За постигане на целта са анализирани официални статистически данни на БВП (производствен метод) и средната годишна работна заплата на наетите лица по икономически дейности през 2018 и 2019 г.

Материал и методи

Дизайнът на проучването е дескриптивно-аналитичен. Данните са взети от сайта на Националния статистически институт на Република България. Включените в анализа променливи са БВП (производствен метод) и средната годишна заплата на наетите лица по трудово служебни правоотношения по икономически дейности и сектори за периода 2018 и 2019 година [2],[4].

Основните изследователски методи, използвани в това проучване, са анализ на съотношения.

Данните са обработени с помощта на Microsoft Excel 2016.

Резултати

В таблица 1 е показан размерът на БВП по икономически сектори в страната ни за периода 2018 и 2019 година, процентното съотношение на БВП по икономически дейности към общия размер на БВП за съответната година и изменението спрямо предходната година.

Таблица 1. Икономически сектори и групировки по икономически дейности

№	Икономически сектори и групировки по икономически дейности	Брутна добавена стойност по съпоставими цени		% от общия БВП		% изменение на БВП, спрямо предходна година
		2018	2019*	2018	2019	2019/2018
1	Селско, горско и рибно стопанство	4 045	3 832	3,84	3,38	-5
2	Добивна промишленост; преработваща промишленост; производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива; доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	20 866	21 090	19,78	18,60	1
3	Строителство	3 692	4 110	3,50	3,62	11
4	Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети; транспорт, складиране и пощи; хотелиерство и ресторантьорство	20 495	22 135	19,43	19,52	8

5	Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	5 966	6 620	5,66	5,84	11
6	Финансови и застрахователни дейности	5 944	6 637	5,64	5,85	12
7	Операции с недвижими имоти	9 839	10 619	9,33	9,36	8
8	Професионални дейности и научни изследвания; административни и спомагателни дейности	5 838	6 333	5,54	5,58	8
9	Държавно управление; образование; хуманно здравеопазване и социална работа	12 641	14 350	11,99	12,65	14
10	Култура, спорт и развлечения; други дейности; дейности на домакинства като работодатели; недиференцирани дейности на домакинства по производство на стоки и услуги за собствено потребление; дейности на екстериториални организации и служби	2 114	2 210	2,00	1,95	5
Общо за икономиката		91 439	97 934	-	-	7
Корективи (Данъци минус субсидии върху продуктите)		14 024	15 459	-	-	10
БРУТЕН ВЪТРЕШЕН ПРОДУКТ		105 463	113 393	100,00	100,00	8

От данните е видно, че най-голям дял върху величината на общия размер на БВП имат секторите под номер 2, 4 и 9. Първите два сектора до голяма степен са в частни ръце, докато „Държавно управление; образование; хуманно здравеопазване и социална работа” са предимно на бюджетна издръжка. Впечатление прави, че сектор № 2 запазва относително постоянен размер на БВП през анализиранияте години, докато сектори № 4 и 9 имат едно значително увеличение през 2019 спрямо 2018 година. Както вече споменахме № 9 е до голяма

степен на бюджетна издръжка, т.е. неговата величина зависи от производителността и в другите сектори, докато подотраслите в № 4 се предполага, че ще са едни от най-засегнатите икономически области в следствие на пандемията от COVID-19.

На таблица 2 е показана средната годишна заплата на наетите лица по трудово служебно правоотношение по икономически дейности и сектори за периода 2018 и 2019 година.

Таблица 2. Средна годишна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение по икономически дейности и сектори през 2018 и 2019 година (левове)

Икономически дейности	2018 година			2019 година		
	Общо	Обществен сектор	Частен сектор	Общо	Обществен сектор	Частен сектор
Общо	13 755	13 884	13 717	15 283	15 547	15 199
Селско, горско и рибно стопанство	10 859	13 710	10 277	11 994	14 388	11 508
Добивна промишленост	20 087	23 780	18 128	21 434	23 753	20 172
Преработваща промишленост	12 274	11 493	12 285	13 523	12 692	13 534

Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	22 703	26 085	19 514	24 524	27 867	21 238
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	11 432	10 692	12 583	12 175	11 496	13 284
Строителство	11 083	11 462	11 076	11 883	11 847	11 884
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	12 415	14 762	12 412	13 527	16 056	13 525
Транспорт, складиране и пощи	12 281	15 226	10 901	14 048	16 717	12 645
Хотелиерство и ресторантьорство	8 226	10 133	8 154	9 206	11 280	9 118
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	33 340	16 180	34 042	36 978	18 516	37 740
Финансови и застрахователни дейности	23 439	31 678	23 228	25 265	36 418	24 992
Операции с недвижими имоти	12 982	10 629	13 275	13 818	11 815	14 100
Професионални дейности и научни изследвания	19 870	12 100	20 978	21 565	14 100	22 723
Административни и спомагателни дейности	11 083	7 125	11 778	12 198	7 794	13 152
Държавно управление	15 149	15 149	x	17 116	17 116	x
Образование	13 336	13 270	14 370	15 589	15 480	17 337
Хуманно здравеопазване и социална работа	13 962	12 978	16 573	15 565	14 385	18 815
Култура, спорт и развлечения	11 635	10 765	12 177	13 552	12 218	14 502
Други дейности	9 104	9 762	9 079	11 271	10 681	11 297

На годишна база средното трудово възнаграждение за 2019 г. като общо трудово възнаграждение на наетите лица по трудово и служебно правоотношение нараства спрямо средната годишна заплата за 2018 г. с 11.1% общо, като в общественния сектор повишаването е с 11.9%, а в частния сектор 10.8%.

Най-високото средно годишно трудово възнаграждение на наетите лица е в икономическите дейности „Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения“, „Финансови и застрахователни дейности“ и „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива“, като ръстът на увеличение на

заплатите в тези дейности е от 7% до 10%. Тези отрасли произвеждат около 20% от БВП и се предполага, че няма да бъдат сериозно засегнати от предстоящата икономическа криза, т.е. възнагражденията в тези сектори би следвало да се запазят относително постоянни.

От друга страна най-нископлатени са били наетите лица в икономическите дейности „Хотелиерство и ресторантьорство“ (средна месечна заплата 766 лева), „Други дейности“ (964 лева) и „Селско, горско и рибно стопанство“ (1009 лева), като увеличението на средната годишна заплата на наетите там лица е между 10-23% през 2019 спрямо 2018 година.

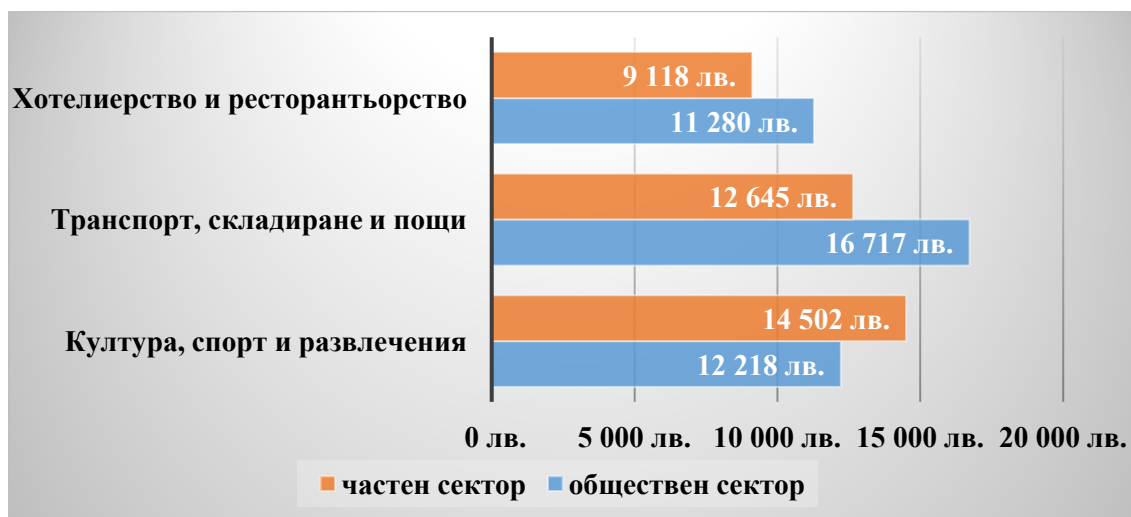
Икономиката и средната работна заплата в условията на COVID-19.

В условията на COVID-19 най-засегнатите сектори към момента са транспортният, хотелиерският, туристическият и ресторантьорският, които попадат в № 4 от групираниите икономически дейности, формиращи значителен % от БВП в страната ни (около 19,5% на годишна база).

Сектор „Култура, спорт и развлечения“ също е сред засегнатите от пандемията

COVID-19, който попада в № 10 от групираниите икономически дейности, формиращи процент от БВП в страната ни (около 5% на годишна база).

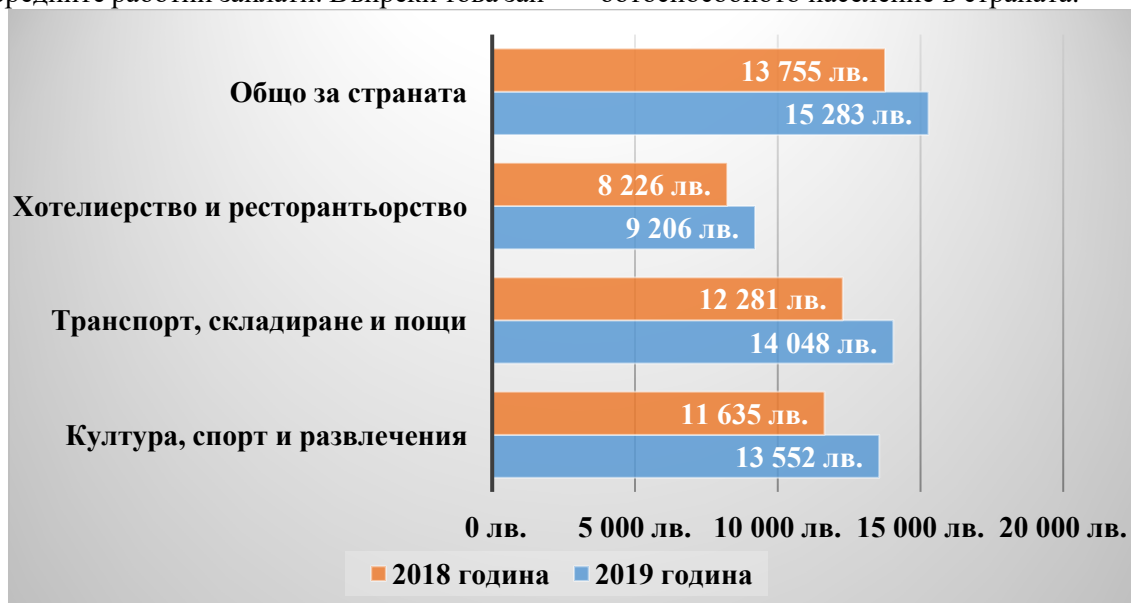
На фигура 1 са съпоставени средните работни заплати през 2019 г. в частния и общественния сектор на най-засегнатите от COVID-19 икономически дейности „Транспорт, складиране и пощи“, „Хотелиерство и ресторантьорство“ и „Култура, спорт и развлечения“.

Фиг. 1. Средна годишна заплата за 2019 в България на засегнатите от COVID-19 сектори

На фигура 2 е показано изменението на средната работна заплата през 2019 спрямо 2018 година на засегнатите от COVID-19 сектори. Както е видно от графиката при всички анализирани сектори се забелязва увеличение в средните работни заплати. Въпреки това зап-

лащането в тях остава далеч под средното равнище на заплатите в страната. Съпоставяйки тези данни с размера на БВП, който те формират – почти ¼, можем да направим извода, че в тези сектори работят значителна част от работоспособното население в страната.

Фиг. 2. Средна годишна заплата за 2018 и 2019 в Българи на засегнатите от COVID-19 сектори

Увеличаване на безработицата именно в тези сектори бяха отчетени от Агенцията по заетостта още в първия месец на обявяване на извънредното положение в страната ни – 26 286 безработни, като 14 466 от тях са посочили като причина кризата възникнала вследствие от COVID-19. Сред новорегистрираните безработни най-голям дял заемат тези, освободени от сектор „Хотелиерство и ресторантьорство“ (46.4%) [1].

Пандемията COVID-19 промени трудовите дейности в много сектори на икономиката на България. Освен увеличаване на ръста на безработните се очаква и намаляване на доходите в редица икономически дейности най-вече в частния сектор. Това ще доведе до намаляване на вноските за здраве, което неминуемо би поставило здравната ни система в риск.

Нарастващите разходи и несигурността в здравната ни система относно източниците на финансиране и събираемостта често принуждават правителствата да предприемат някои драстични мерки като „орязване“ на парите за здраве и предложения за закриване на малки и не дотам ефективни лечебни заведения. В условията на пандемия, когато са нужни повече здравни ресурси, такава мярка е недопустима. Тук възниква въпросът: Как да се справи държавата с финансовия натиск върху здравната система при условията на икономическа криза?

Правителството в България предприе редица мерки за запазване на работните места и доходите на наетите лица, една от които е мярката 60/40, която предвижда държавата да плаща в продължение на 3 месеца 60% от осигурителния доход на работниците и служителите във фирми от най-тежко засегнатите сектори на икономиката. Мярката се предприема с цел да се избегнат негативните последици от икономическата нестабилност и несигурност на индивидите по отношение на техните доходи особено в периоди на икономически и финансови кризи.

В литературата е отбелязано, че такива кризи често се отразяват негативно върху психическото и физическото състояние на хората, в резултат от стресогенни фактори и могат допълнително да доведат до сериозни здравословни последици. Това, от своя страна, ще окаже допълнително намаляване на работоспособността и производителността на засегнатите лица и от там до трайно и безвъзвратно намаляване на техните доходи [7].

Какви ще са резултатите от тази мярка и ще доведат ли до исканите резултати тепърва ще покаже трудовата статистика. Към настоящия момент въпреки притеснителните сигнали, които подава трудовият пазар, свиването на разходите за здравеопазване не трябва да става за сметка на достъпността и качеството на медицинските услуги, а чрез подобряване на тяхната ефективност и ефикасност.

Изводи

В условия на криза необходимостта от подобряване на ефективността и ефикасността на съществуващата здравна система нараства особено когато се намираме и в период на пандемична обстановка. За справяне с неблагоприятната ситуация, в която ни постави пандемията COVID-19, е необходимо разработването на целенасочени политики и стратегии, адресирани към всички сектори от икономиката, а не само към тези, които се предполага, че ще бъдат най-засегнати, което ще подпомогне бизнеса и обществото като цяло.

Благодарности

Тази статия се издава с подкрепата на Национална научна програма „Млади учени и постдокторанти“.

Литература

1. Агенция по заетостта. <https://www.az.government.bg/bg/news/view/6-7-e-registriranata-bezrabotica-v-meseca-navuyejdane-na-izvynrednoto-polojenie-3438/>
2. БВП. Производствен метод - национално ниво. www.nsi.bg.
3. OECD Interim Economic Assessment. 2020. Coronavirus: The world economy at risk. <https://www.oecd.org/berlin/publikationen/Interim-Economic-Assessment-2-March-2020.pdf>
4. Средна годишна заплата на наетите лица по трудово служебни правоотношения по икономически дейности и сектори за периода 2018 и 2019 година. www.nsi.bg.
5. Стоянова, Р. 2009. Предизвикателства пред допълнителното здравно осигуряване за постигане на ефективност и качество на медицинските услуги. Осма национална конференция “Застраховането и осигуряването в условията на глобална финансова и икономическа криза – решения за България и Европейския съюз”. Авангард Прима, София, с. 137-142.

6. Стоянова, Р. 2010. Отражение на икономическата криза върху здравният сектор в България, Световната криза и икономическото развитие, Сборник доклади от юбилейна международна научна конференция на Икономически университет Варна, Наука и икономика, Варна, 2010, 138-146.

7. Стоянова, Р. 2010. Подобряване здравето на индивидите – условие за постигане на устойчиво развитие. *Управление и устойчиво развитие*, 27(3-4):318-322.

Румяна Стоянова, дм
Главен асистент
Медицински университет – Пловдив

Катедра Здравен мениджмънт и икономика на здравеопазването
Бул. „Васил Априлов“ № 15А, Пловдив, 4002
e-mail: rumi_stoqnova@abv.bg

Кристина Килова, дм
Главен асистент
Медицински университет – Пловдив,
Катедра Медицинска информатика, биостатистика и електронно обучение
Бул. „Васил Априлов“ № 15А, Пловдив, 4002
e-mail: kristina.kilova@mu-plovdiv.bg

Снежана Етова-Иванова
Студент
Медицински университет – Пловдив
Специалност "Управление на медико-социалните дейности и общественото здраве"
e-mail: snegi_1968@abv.bg

ПРИНЦИП ПРЕДАСТОРОЖНОСТИ В ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ В БОЛГАРИИ

Велика Бинева

PRECAUTIONARY PRINCIPLE, ENVIRONMENTAL POLICY AND APPLICATION IN BULGARIA

Velika Bineva

ABSTRACT: *In view of the global and long-term nature of the cause of environmental protection, the precautionary principle retains its topicality, despite the fact that it was originally formulated about five decades ago. Like the majority of principles, this one too stands attractive but is also rather general. The article is an attempt at analysing specifically its practical realization following the example of the GMO environmental policy in the EU and Bulgaria, and their built-in aspects of effectiveness and justice.*

Key words: environmental management, precautionary principle, scientific uncertainty, GMO, decision making.

Введение

Окружающая среда и её объекты – воздух, моря, леса, животные и т.д. являются общим достоянием всего человечества. В современных условиях неблагоприятное воздействие на объекты окружающей среды оказывают научно-технический прогресс и нарастающие масштабы деятельности человека. В охране и рациональном использовании этих объектов заинтересовано всё человеческое общество на планете.

Защита окружающей среды и рациональное использование её ресурсов является общечеловеческой, глобальной проблемой современности. Для решения таких проблем необходимо широкое международное сотрудничество, взаимодействие многих держав. Особыми предпосылками охраны окружающей среды являются сохранение мира, снижение международной напряжённости, усиление доверия и взаимопонимания между странами, проведение всеми странами единой политики относительно природы и принятие на их территориях всех мер по её охране и развитию экологической нормативной базы.

В настоящей работе основное внимание уделено Договору функционирования Европейского союза ЕС, закону об охране окружающей среды Республики Болгария, национальным указам по биологической безопас-

ности и разнообразии страны, которые включают в своих регламентах толкования принципа предосторожности и связанной с ним литературой. Кроме интернет источников использованы книги и статьи по этому вопросу. На базе такой широкой информации составлен обзор принципа предосторожности для Болгарии. Критерии применения данного принципа в экологической политике объясняются в рамках анализа приводимых данных.

Концепции развития экологической политики

Ограниченность природных ресурсов и новые глобальные вызовы требуют «когнитивной революции» Необходимо задать конкретную рамку расширенного публичного участия в принятии решений, в которой наука будет иметь своё место, но следует, также, иметь в виду новый контекст *комплексности и неустойчивости природных и социальных систем*, как и релевантность относительно общественных тежнений и ценностей.

Увеличивающийся вклад науки и технологий в ежедневные современного общества имеет, с точки зрения последствий, два противоположных результата- с одной стороны-обещание благоденствия, больших возможностей и всё больших индивидуальных и соци-

альных свобод, а с другой стороны- угроза разрушения окружающей среды, риски для здоровья, социальную дискриминацию и ряд этических дилемм [16]. Понимание и честное оповещение о подобных рисках и неопределённых последствиях имеет огромное значение, как для науки, так и для общества в целом.

В несколько последних десятилетий Европейский Союз предпринимает ряд шагов в направлении более активного привлечения науки в процессы принятия политических решений, создавая ряд независимых организаций, оценивающих риски. Научный комитет по потребительским товарам, Научный комитет по рискам для здоровья и окружающей среде и Научный комитет по возникающим и вновь идентифицированным рискам для здоровья. Области компетенции этих организаций определены так, чтобы не затрагивать компетенции, предоставленные законодательством ЕС другим органам, которые проводят оценки рисков, как, например, Европейская служба безопасности продуктов питания и Европейское агентство по оценке лекарственных средств.

Появляются прецеденты отказов национальных правительств или общественных групп принять заявления о безопасности научных продуктов, созданных другими странами. Например, Европейская комиссия, как представитель стран членов ЕС демонстрирует нежелание импортировать генномодифицированное зерно и американское говяжье мясо с гормонами на европейский рынок, независимо от заверения США в отсутствии риска для здоровья. Этот пример показывает отсутствие доверия к оценке риска, хотя та и была проведена на основе научного метода. Считается, что противная сторона не несёт необходимой ответственности. По этой причине ищутся пути ускорения процессов урегулирования разногласий.

Все предпринимаемые меры разрознены, редко сочетаются друг с другом, и предпринимаются только тогда, когда уже нет других возможностей. До сих пор отсутствует желание сочетать экономическую и экологическую политики. Для достижения этого необходимо создание и развитие экологического сознания. Важнейшим условием для развития экономической политики, направленной на охрану окружающей среды, является изменения сознания большинства населения. Пока шофёры оставляют работать двигатели, сто-

ящих машин, бытовые отходы выбрасываются в природу, а сельские производители бездумно используют удобрения, чтобы получить больший урожай, пока каждый, независимо предприятие, гражданин или законодатель, оставляет заботы об окружающей среде на других, до тех пор экологическое сознание будет отсутствовать. Изменение сознания необходимо, так как соответствующие решения политиков могут быть осуществлены, только при поддержке большинства населения.

Принцип предосторожности в контексте современности

В 70-х годах XX-го века впервые вводится принцип, служащий инструментом для оценки принятия управленческих решений в Законе об окружающей среде ФРГ [15], после того, как было установлено ухудшение окружающей среды в результате загрязнения воздуха.

Само понятие «принцип предосторожности» появилось в 1982 году в мировой хартии о ПРИРОДЕ Генассамблеи ООН [24], и был подтвержден в Декларации об окружающей среде и развитии РИО 1992. Поднимается вопрос об обеспечении более высокой степени защиты от потенциальных рисков для природной среды и для общества в процессе принятия управленческих решений, относящихся в основном к новым научным и технологическим достижениям

Предосторожность требует оценки и учёта не предполагаемых рисков и возможных потерь при оценке явлений и процессов с целью получения окончательного результата. Принцип предосторожности можно рассматривать как принцип профессионального консерватизма или пессимизма, в результате чего все события, факты и явления будут отражены консерватизма и с дозой пессимизма, так, что будет избегнут риск представления некоей неуверенности, таким образом, что может довести до принятия неправильных управленческих решений.

Следовательно, обосновывается тезис, [12, 18, 19, 22], что если существует сомнение что определенная деятельность, технология или продукт окажут вредное влияние на окружающую среду, желательно превентивно, на политическом уровне устранить вероятность возникновения проблемы до того, как будут получены научные доказательства этого.

Требуется, чтобы предлагаемые меры были бы пропорциональны выбранному уровню защиты, недискриминационный и совместимы с другими уже предпринятыми мерами, основанными на анализе соотношения риска-польза, который даёт возможность их пересмотреть в свете новых научных результатов [14, 15]. Что-же относительно на приемлемого уровня риска для общества – это является вопросом политической ответственности и общественного консенсуса.

Принцип предосторожности определён в ст. 191 (2) Договора о функционировании ЕС, в котором указано: Политика Союза в области окружающей среды имеет целью достижения высочайшего развития защиты, имея в виду различное состояние регионов в рамках Союза. Она основывается на принципе предварительных мер и превентивных действий, на принципе приоритетного устранения источника загрязнения окружающей среды и на принципе загрязнитель-платит. Связывается с подходом управления рисками при котором наличие вероятности того, что, конкретная политика или действие могут причинить вред окружающей среде или обществу, и при положении, что ещё не существует научный консенсус по данному вопросу, то эта политика или действие не должно применяться [2]. При установлении причинно-следственных связей посредством научных доказательств необходимо, чтобы ситуация была пересмотрена.

В феврале 2000-го года в сообщении Европейской комиссии [10] представлена концепция принципа предосторожности, в которой определено понятие и его применение. Принцип применяется в случаях, когда предварительная научная оценка указывает на возможные вредные эффекты для окружающей среды или человеческому здоровью, которые не отвечают критериям защиты, принятым ЕС В таких случаях должны приниматься предохранительные политические меры, не позволяющие реализацию идентифицированных потенциальных рисков.

В соответствии с инструкциями Европейской комиссии к принципу предосторожности необходимо прибегать при наличии *трёх предварительных условий*:

- идентификация потенциально вредных эффектов,
- наличие оценки на базе научных данных
- большая степень научной небезопасности.

Органы, отвечающие за управление рисками могут принимать решение действовать или нет, в зависимости от степени риска. Если риск высок, могут быть предприняты. Несколько категорий мер, соответствующих законодательным мерам, решения о финансировании исследовательских программ, меры по информированию общественности и другие.

В своей седьмой рамочной программе действий об окружающей среде, в 2013, ЕС воспринимает долгосрочную перспективу того, что желает достичь до 2050 г.

- природный капитал: охрана, сохранение и увеличение плодородной почвы, морей, пресной воды, чистого воздуха и биологического разнообразия.

- экономика, характеризующаяся эффективным использованием ресурсов абсолютное применение законодательного пакета в области климата, энергетики увеличение экологической эффективности продуктов, и уменьшение экологического воздействия потребления.

- здоровая среда для здоровых людей.

Принцип предосторожности воспринимается как фундаментальное изменение в менеджменте окружающей среды [15] и превращается в общий принцип законодательства ЕС [20]. В нём отражается общественное настроение против в директивах возможных угроз, возникающих в процессе социально-экономического и научно-технического развития. Европейская комиссия начинает предлагать его и в других областях, кроме охраны окружающей среды. С 2006 г. он является частью ряда законов ЕС, касающихся безопасности продуктов, использования добавок к животной пище, сжигания отходов, и в директивах относительно использования генномодифицированных организмов.

Принцип предосторожности в Болгарском экологическом законодательстве

Экологические обязательства государства являются неотъемлемой частью его функций. В статье 15 Конституции записано: Республика Болгария обеспечивает охрану и воспроизводство окружающей среды, поддержание разнообразия живой природы и разумное использование природных богатств и ресурсов страны.

Конкретно принцип предосторожности находится в статье 3 Закона о защите окру-

жающей среды в которой конкретно указывается, что охрана окружающей среды основывается на следующих принципах:

- устойчивое развитие
- предотвращение и уменьшение рисков для человеческого здоровья,
- преимущество действий по предотвращению загрязнения, перед действиями по последующей ликвидации убытков. причинённых им.
- участие общественности и прозрачность в процессе принятия решений в области защиты окружающей среды:
- информированность граждан о состоянии окружающей среды,
- загрязняющий платит за нанесённый вред,
- сохранение, развитие и охрана экосистем и присущих им биологического разнообразия
- восстановление и улучшение качества окружающей среды в загрязнённых и повреждённых районах.
- предотвращение загрязнения, повреждения и других неблагоприятных воздействий на чистые районы,
- интегрирование политики охраны окружающей среды в секторных и региональных политиках развития экономики и общественных отношениях,
- доступ к правосудию по вопросам, относящимся к окружающей среде.

На этих принципах основывается ряд постановлений в секторных законах, таких как: Закон о биологическом разнообразии, Закон о воде, закон о чистоте атмосферного воздуха, Закон о генетически модифицированных организмах и другие. На нормативном уровне принцип предосторожности включён в постановление Оценки воздействия на окружающую среду ОВОС.

В Национальной стратегии о окружающей среде 2009-2018, следующие основные моменты принципа предосторожности: „необходимо дать преимущество загрязнению за счёт цены ликвидации экологических потерь, причинённых ими. Необходимо избегать деятельности, которые, согласно принципу предосторожности, представляют потенциальную угрозу окружающей среде и человеческому здоровью”. Ниже говорится: „Принцип предосторожности применяется посредством оценки воздействия на окружающую среду при использовании лучшей из существующих технологий. Отсутствие надёжных научных данных не должно восприниматься

как основание для непредпринимания мер для предотвращения деградации окружающей среды в случае потенциального или существующего воздействия на неё”.

Социально-экономическая оценка применения принципа предосторожности не может быть определено кратко, так как охватывает очень большой круг проблем.

Кроме потенциальных результатов в биотехнологии, таких как воздействие на доходы и благосостояние производителей, возможно и наступление изменение в социальном благосостоянии, воздействие на конвенциональные продукты и их разновидности. Большое разнообразие субъективных тем могут включаться в социально-экономические оценки, как-то: возможные изменения занятости в слабозаселённых районах страны, торговля и конкуренция, условия для входа на рынок больших корпораций, воздействие на безопасность продуктов питания и продовольственная безопасность, воздействие на потребителей, возможное воздействие на биологическое разнообразие, этические проблемы и другие.

Применение принципа предосторожности

Сектором, в котором яснее всего проявляется использование современных биотехнологий, является сельское хозяйство и конкретно в отношении биологической безопасности [17]. Причиной этого является то, что генномодифицированные растения напрямую воздействуют с окружающей средой и используются для питания как людей, так и животных, и следовательно. Могут создавать угрозу как для жизни людей, так и биологическому разнообразию. В то же время, природа является открытой системой и, значит, для обеспечения 100% чистых продуктов питания необходимо прекращение генных модификаций. Прекращение современных технологий, в частности биотехнологий в сельском хозяйстве – нереалистично. Следовательно, в работе с ГМО необходимо применять принцип предосторожности, прежде всего постараться не допустить их попадание в окружающую среду. И, так-как мы не можем предвидеть все последствия нашей работы с рекомбинатными ДНК технологиями, лучше всего быть предосторожными, даже сверх необходимой меры и не допускать их попадания в окружающую среду. Пусть они работают на челове-

ка, но в контролируемых условиях, при которых их попадание в окружающую среду будет невозможно. [7]

Социально-экономическая оценка. Генномодифицированные организмы являются организмами с изменённым генетическим материалом, но эти изменения произошли не в процессе воспроизводства или естественной рекомбинации, а путём введения гена или генов другого сорта, или вида. В связи с этим законодательство ЕС относительно ГМО стремится защитить человеческую жизнь, здоровье и благосостояние, защитить окружающую среду, интересы потребителя и гарантировать, что общий рынок ЕС функционирует эффективно.

Действующее законодательство ЕС ограничивает возможности государств-членов принимать решения возделывать ГМО на своей территории. В 2014 году Европейский Совет достиг политическое соглашение и разрешил государствам ограничивать или запрещать возделывание ГМО на своей территории.

The European environment agency (EEA) рассмотрело различные примеры того, как ошибочное применение принципа предосторожности привело к строгим рестрикциям при слабых или несущественных рисках. Агентство пришло к выводу, что только в четырёх случаях имеет место „*фальшивый позитив*”. Этот доклад подвергся серьёзной критике со стороны учёных, которые считают, что в этих примерах ошибочно применён принцип предосторожности.

Конкретный случай – случай с **Golden rice** [21]. Это сорт риса, который был создан из-за бета каротина – вещества, которое превращается в витамин А в человеческом теле. Конвенциональный рис уже содержит бета каротин, но только в листьях и стеблях, а не в зёрнах. Золотой рис содержит бета каротин и в частях, которые едят люди. Это может привести к победе над недостатком витамина А в районах мира, где состояние эндемичное. Дефицит витамина А не известен в западном мире, где люди принимают мультивитамины и др. Но это жизненно важно для населения развивающихся стран. Недостаток витамина А является причиной миллионов смертей ежегодно и дополнительно 500 000 случаев слепоты. Созданный 20 лет назад золотой рис так и не был передан тем, для кого он создавался. Причины – следующие:

С одной стороны, золотой рис является ГМО и как таковой рассматривается со всей политической и идеологической силой (регулирование со стороны правительства, страх и критика природозащитников и других активистов и организаций).

С другой стороны, реакция на этот рис неадекватна. С технической точки зрения сомнительно, что рис готов в 2002 году. Некоторые критики утверждают, что как доказавшая жизнеспособность культура, рис ещё не готов. И всё же факт, что культура, после изобретения, была успешно выращена в лаборатории, затем в оранжерее и в конце концов в открытом поле. Кроме того, рис был исследован на безопасность, на токсичность и аллергенность.

Этот сорт риса ещё должен получить одобрение для производства. По мнению людей, продвигающих этот проект: существующие регуляторные практики основываются на придуманной интерпретации принципа предосторожности, что смещает акцент с управления реальным риском.

Существуют два противоположных по своей сущности подхода в восприятии ГМО [11]. Приверженцы ГМО представляют их как технологию, обеспечивающую пропитание для всего человечества. Их противники же твердят, что ГМО может принести непредвиденные экологические и социальные бедствия.

Социально-экономическая оценка в Болгарии. В июле 2000г. Болгарское Народное собрание ратифицировало протокол о биологической безопасности к Конвенции о биоразнообразии.

Закон о ГМО принят и обнародован в марте 2005 г. после двухлетнего широкого обсуждения и дебатов между властями, политическими силами, научной общественностью и неправительственными организациями. Закон имеет целью обеспечить защиту человеческого здоровья и окружающей среды, при соблюдении принципа предосторожности, что означает приоритетность защиты человеческого здоровья и окружающей среды при наличии опасности от неблагоприятных воздействий, независимо от существующих экономических интересов или от недостаточности научных данных. В законе предвидится ограничение для поступления ГМО в окружающую среду, т.е. модифицирование сельскохозяйственных культур.

В экспертном докладе 2007 г. делаются политические поручения, не соответствующие принципу предосторожности. Вариант законопроекта внесён в апреле 2009 г. В июле 2009 г. Консультативная комиссия по ГМО МОСВ обсудила законопроект, запретив представителям экологических организаций выражать своё мнение. В ноябре 2009 г. МОСВ вносит законопроект в Парламент.

В 2009 г. правительство вносит предложение изменений закона, с целью либерализации режима выращивания ГМО для сельскохозяйственных целей. После дебатов и общественных протестов Народное собрание принимает решение о пятилетнем моратории на изменения в законе о ГМО

В поддержку законопроекта в начале 2010 г. американский посол Джеймс Уорлик опубликовал статью „Различный взгляд на биотехнологии в земледелии” в газете СЕГА В которой пишет, что Болгария имеет шанс присоединиться к другим странам в ЕС в одобрении сельскохозяйственных культур, улучшенных с ГМО.

Независимо от всего позиция анти-ГМО коалиции направлено на принятие нового закона, совместимого с распоряжениями ЕС, но и более эффективного и рестриктивного чем старый закон, который допускает гражданское участие и ограничивает администрация при принятии решения, гарантирующего контроль и соблюдение принципа предосторожности.

Заключение

Принцип предосторожности должен быть введён в экологическую и научно-инновационную политику, как результат современных тенденций небезопасности и плюрализма в оценках научных открытий и новых продуктов, и технологий, предупреждая возможности они приведут к повреждениям в окружающей среде и человеческом здоровье. он должен быть внесён как в международное право, так и в национальные законодательства, задавая адекватную рамку для предвидения потенциальных экологических рисков

Принцип предосторожности может применяться только в случае потенциального риска, и не может быть основанием для спонтанного решения. Для этого необходимо изменение общественного сознания, но и это само по себе не достаточно.

Необходимо скорейшее создание новой модели экономико-социальной политики и гражданского общества, которая будет принимать все цели и действия как правильные, только тогда, когда они направлены на охрану окружающей среды, и будут отмечаться как неправильные те, которые ей наносят вред.

Литература

1. *Генно модифицирани организми*. Речник към резюмета. https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/genetically_modified_organisms.html
2. *Договор за функционирането на Европейския съюз*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex:12016ME/TXT>
3. *Закон за генетично модифицирани организми*. В сила от 01.06.2005 г., Обн. ДВ. бр.27 от 29 Март 2005г., посл. изм. ДВ. бр.58 от 18 Юли 2017 г.
4. *Закон за опазване на околната среда*. Обн. ДВ. бр. 91 от 25 Септември 2002 г., попр. ДВ. бр. 98 от 18 Октомври 2002 г., Посл. изм. ДВ. бр. 81 от 15 Октомври 2019 г.
5. *Конституция на Република България*. Обн., ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., в сила от 13.07.1991 г.
6. *Национална стратегия за околна среда 2009-2018*. [www.moew.government. bg/?show=19](http://www.moew.government.bg/?show=19)
7. Тошев, Л. *ГМО и принципът на предпазливостта*. Лечител, 2013, № 14.
8. Уорлик, Д. Б. *Един различен поглед върху биотехнологиите в земеделието*. 12 февруари 2010, в. Сера, <http://old.segabg.com/article.php?sid=2010021200040000901>
9. EEA Report No 1/2013 *Late Lessons from Early Warnings: Science, Precaution, Innovation Summary*. <http://www.eea.europa.eu/publications/late-lessons-2>
10. European Commission (2000) *Communication on the Precautionary Principle*. COM (2000) 1, Brussels: European Commission.
11. Falk-Zepeda, J. B., G. P. Gruere, I. Sithole-Niang. *Genetically Modified Crops in Africa: Economic and Policy Lessons from Countries South of the Sahara*. Food Policy Research Institute, 2013.
12. Fisher, E. and R. Harding/ *Perspectives on the Precautionary Principle*, Sydney: Federation Press, 1999.
13. Funtowicz, S., J. Ravetz. *The Emergence of Postmodern Science*. 1993, pp. 85-123.

14. Goklany, I. M. *The Precautionary Principle. A Critical Appraisal of Environmental Risk Assessment*. Cato institute, 2001.
15. Gullet, W. *Environmental Protection and the Precautionary Principle: a Response to Scientific Uncertainty in Environmental Management*. J. Environment and Planning Law, 1997, Vol. 14 (1), pp. 52-69.
16. Joss, S. *Public Participation in Science and Technology Policy and Decision Making Ephemeral Phenomenon or Lasting Change?* Science and Public Policy, Vol. 26 (5), 1999, pp. 290-293.
17. Olhan, E., A. Demirdogen. *Socio-Economic Consideration of Genetically Modified Organisms Decision-Making Process in Turkey*. Journal of Environmental Protection and Ecology 20, No 2, 2019, pp.1010-1021.
18. Paslak, R., J. W. Simon. *The Need for Political and Legal Regulation. Environmental Ethics. An Introduction and Learning Guide*. Ed. by K. Vromans, et al. Routledge, 2017.
19. Raffensberger, C. and J. Tickner. *Protecting Public Health and the Environment: implementing the Precautionary Principle*. Washington: Island Press, 1999.
20. Recuerda, M., *Risk and Reason in the European Union Law*. European Food and Feed Law Review, 2006, No. 5, pp. 270-284.
21. Regis, E. *The True Story of the Genetically Modified Superfood That Almost Saved Millions. The imperilled birth—and slow decline—of Golden Rice*. October 17, 2019. <https://foreignpolicy.com/2019/10/17/golden-rice-genetically-modified-superfood-almost-saved-millions/>
22. Sandin, P. et al. *Five Charges Against the Precautionary Principle*. Journal of risk research, 5(4) October 2002, pp. 287-299
23. *The Precautionary Principle and GMOs: Taking a Scientific Approach to Risk*. <https://www.greenpeace.org/archive-philippines/Global/seasia/report/2002/8/the-precautionary-principle-an.pdf>
24. *United Nations General Assembly. World Charter for Nature*, 1982.

Доц. д-р Велика Бинева
 Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
 Катедра „Икономика и управление“
 8010 Бургас, бул. Проф. Якимов 1

МЕТОДИКА ЗА РАЗРАБОТКА НА ОБОБЩАВАЩ ПРИМЕР ВЪРХУ ОТКРИВАНЕ, ВОДЕНЕ И ПРИКЛЮЧВАНЕ НА СЧЕТОВОДНИ СМЕТКИ

Велика Бинева

METHODOLOGY FOR DEVELOPING A PROBLEM-BASED LEARNING CASE ON OPENING, KEEPING, AND CLOSING ACCOUNTS

Velika Bineva

ABSTRACT: *During the training in the discipline Introduction to accounting, there are serious difficulties in mastering accounting knowledge and skills. The greatest difficulties students encounter in compiling accounting items for business transactions, in accordance with pre-formulated conditions. Defining the nature of a business transaction (exactly what happened), how the property and financial condition of the enterprise are affected (which are the objects that change their value), what are the directions of the change, how with the help of the method of accounting the correct accounting article will be built – are major obstacles to success in mastering accounting competencies.*

This article presents a constructed methodology to help students cope with the difficulties encountered in the process of solving an accounting task. Observance of the technological order in compiling accounting articles is one of the things that contribute to building a positive attitude towards accounting as a discipline.

Key words: introduction to accounting, teaching strategies and techniques, case-based learning.

Въведение

В преподаването на икономически дисциплини голямо място заемат широко разпространени концепции и оценки, които затрудняват изработването на собствени съждения от идеи, решения и методи. По-конкретно, при обучението по дисциплината Въведение в счетоводството са налице сериозни трудности при овладяване на счетоводните знания и умения. Най-големи затруднения студентите срещат при съставяне на счетоводни статии за извършени стопански операции, съобразно с предварително формулирани условия. Определянето на същността на дадена стопанска операция (точно какво се е случило), по какъв начин са засегнати имущественото и финансовото състояние на предприятието (кои са обектите, променящи стойността си), какви са посоките на промяната, как с помощта на метода на счетоводството ще се изгради вярната счетоводна статия – са големи препятствия по пътя на успеха в овладяването на счетоводните компетенции. Допълнително затруднение е и фактът, че по учебен план часовете предвидени за обучение

– лекции и семинарни упражнения, в повечето случаи са недостатъчни за усвояване на общотеоретични знания.

Предвид посоченото в настоящата статия се представя конструирана методика, която да подпомогне студентите да се справят със срещаните трудности в процеса по решаване на счетоводна задача. Именно чрез нея се поставят параметрите на учебнопознавателната дейност, така че студентите да „видят“ следващата си стъпка, следващото си състояние. Съблюдаването на технологичния порядък при съставяне на счетоводни статии е едно от нещата, които способстват за изграждането на положително отношение към счетоводството като дисциплина.

Условие на задачата

Конструираната *Методика за съставяне на счетоводни статии при решаване на счетоводна задача* има следното съдържание:

„Търговия“ ООД – гр. Бургас на 1 декември 20... г. има следния баланс:

Б А Л А Н С
на „Търговия“ ООД – гр. Бургас,
съставен на 1.XII.20... г.

А к т и в			П а с и в		
№	Наименование на перата	Суми	№	Наименование на перата	Суми
Б	Дълготрайни активи		А.	Собствен капитал	
1	Машини и оборудване	4 525	1	Основен капитал	40 000
В	Краткотрайни активи		2	Печалба	28 500
2	Стоки	154 475	В	Задължения	
3	Дебитори	1 000	3	Персонал	1 550
4	Разплащателна сметка, лв.	8 460	4	Доставчици	8 450
5	Каса, лв.	40	5	Банков заем	90 000
		168 500			168 500

Гл. счетоводител:

Директор:

През м. декември в предприятието са извършени следните стопански операции:

1. На 2. XII са продадени стоки за 45 075 лв. Сумата остава да се дължи временно от клиентите. Издадена е фактура № 125.

2. На 3. XII са изтеглени от разплащателната сметка 1 550 лв. съгласно банков бордеро № 2215 и приходен касов ордер № 25.

3. На 5. XII са изплатени на персонала срещу начислените им заплати за м. октомври с. г. 1 155 лв. съгласно платежна ведомост и разходен касов ордер № 54.

4. На 6. XII са събрани от клиентите срещу вземането на предприятието 45 075 лв. от които със сума 31 000 лв. са погасени банковите заеми, а остатъкът от 14 075 лв. е отнесен в разплащателната сметка съгласно банков бордеро № 2325.

5. На 8. XII са изплатени на доставчиците 8 450 лв. от отпуснат краткосрочен банков заем съгласно бордеро № 2350.

6. На 10. XII са получен безвъзмездно компютър на стойност 825 лв. съгласно акт № 2.

7. На 15. XII са доставени стоки за 23 010 лв., които са изплатени от отпуснат банков заем на сума 16 100 лв. и от разплащателната сметка 6 910 лв. съгласно фактура № 825 и бордеро № 2422.

8. На 25. XII са продадени стоки съгласно фактура № 126 за 52 000 лв., с която сума е погасен банковият заем съгласно банков бордеро № 2556.

9. На 28. XII са изтеглени от разплащателната сметка 550 лв. съгласно банков бордеро № 2585 и приходен касов ордер № 26.

10. На 30. XII е броен аванс за стопански разходи на домакина на предприятието 550 лв. съгласно разходен касов ордер № 56.

11. На 31. XII домакинът на предприятието отчита доставените от него въглища и дърва за отоплителни нужди съгласно фактура № 354 на сума 540 лв. и връща в касата остатъка от аванса 10 лв. съгласно приходен касов ордер № 27.

Иска се:

1. Да се открият сметките съгласно баланса на 1. XII 20... г.

2. Да се съставят счетоводните статии за горните операции.

3. Да се заведат и приключат счетоводните сметки.

4. Да се състави балансът на 31. XII 20... г.

5. Да се открият сметките на 1. I следващата година.

Пояснение към задачата

1. Активното балансово перо *Дебитори* изразява вземанията на предприятието за наеми на квартири и други комунални услуги, вземанията от доставчици за върнати стоки след тяхното заплащане и други. За отчитане състоянието и измененията по това перо се води с/ка *Други дебитори*.

2. Съгласно операция единадесета е отпуснат аванс: за стопански разходи на домакина. В случая домакинът се явява „подотчетно лице“, тъй като е получил суми, които са „под отчет“, т.е. тяхното изразходване следва да се отчете по определени правила. За отчитане на вземанията на предприятието от подотчетните лица се води активната с/ка *Подотчетни лица*.

3. Съгласно операция дванадесета са закупени от домакина с отпуснатите му подотчетни суми отоплителни материали. Те се отчи-

тат с активната балансова с/ка *Материали*, с подс/ка *Горивни материали*.

План за решаване на задачата

След внимателно прочитане на задачата и дадените към нея пояснения се пристъпва към нейното решаване.

1. Начертават се Т-образни счетоводни сметки толкова на брой, колкото е броят на балансовите пера. Страните на сметките се надписват предварително – Дебит и Кредит, или съкратено Д^Г и К^Г.

2. Откриват се сметките съгласно дадения баланс. За всяко балансово перо се надписва по една сметка, в която се вписва началното салдо в дебита или в кредита в зависимост от това, дали сметката е активна или пасивна. Наименованието на сметките е еднакво с наименованието на съответните балансови пера с изключение на перото Печалба, за което се открива и води с/ка *Печалби и загуби от текущата година*. В сметките салдото се отбелязва с думите „Салдо“ или „Остатък“, или съкратено „НС“ на 1. XII.

3. Прочита се поотделно и последователно всяка операция и след анализ се установява кои балансови пера са засегнати от операцията и какви изменения настъпват по тях – кои от тях се увеличават и кои се намаляват и с какви суми.

4. Определят се кореспондиращите сметки, чрез които се отчитат измененията на съответните активни или пасивни балансови пера, и като се спазва способът на двойното записване, се съставя съответната счетоводна статия.

5. Всяка счетоводна статия веднага след съставянето ѝ се записва в съответните ко-

респондиращи сметки, като се внимава записванията в сметките да се направят точно по определената от статията страна на сметката. Записванията в сметките се означават с цифри, показващи номерата на счетоводната статия.

6. След съставяне на счетоводните статии за всички стопански операции на отчетния период и след записването им в счетоводните сметки се пристъпва към приключване на сметките. Изчисляват се дебитните и кредитните обороти, които изразяват движението в съответните сметки през отчетния период, и се подчертават. Изчисляват се дебитните и кредитните сборове, като се събират оборотите с началните салда, където има такива, и също се подчертават. Изчисляват се крайните салда на сметките като разлика между дебитните и кредитните сборове.

7. Съставя се крайният баланс към 31.XII 20... г. от счетоводните сметки, по които има крайни салда. Активните сметки с техните дебитни салда се вписват в баланса като активни балансови пера, а пасивните сметки с техните кредитни салда се вписват в баланса като пасивни балансови пера. Накрая се изчисляват сумите на актива и пасива, чието задължително равенство е указание за точно спазване на способа на двойното записване. Сумите на актива и пасива се подчертават с двойна черта.

8. Откриват се сметките на 1. I следващата година въз основа на последния баланс.

Решение на задачата

Счетоводни сметки

Активни сметки

Д ^Г	С/ка	Машини и оборудване	К ^Г
НС ^{do}	4 525		
6.	825		
Доб	825	0	Коб
Дсб	5 350	0	Ксб
КС ^{do}	5 350		

Д ^Г	С/ка	Стоки	К ^Г
НС ^{do}	154 475	45 075	1.
7.	23 010	52 000	9.
Доб	23 010	97 075	Коб
Дсб	177 485	97 075	Ксб
КС ^{do}	80 410		

Пасивни сметки

Д ^Г	С/ка	Основен капитал	К ^Г
		40 000	НС ^{do}
		825	6.
Доб	0	825	Коб
Дсб	0	40 825	Ксб
		40 825	КС ^{do}

Д ^Г	С/ка	Персонал	К ^Г
3.	1 550	1 550	НС ^{do}
Доб	1 550	0	Коб
Досб	1 550	1 550	Ксб
		0	КС ^{do}

Д ^Г	С/ка Други дебитори	К ^Г
HS ^{do}	1 000	
Дсб	1 000	0 Ксб
KS ^{do}	1 000	

Д ^Г	С/ка Доставчици	К ^Г
5.	8 450	8 450 HS ^{do}
Доб	8 450	0 Коб
Дсб	8 450	8 450 Ксб
		0 KS ^{do}

Д ^Г	С/ка Разплащателна сметка, лв.	К ^Г
HS ^{do}	8 460	1 550 2.
4.	14 075	6 910 7.
		550 10.
Доб	14 075	9 010 Коб
Дсб	22 535	9 010 Ксб
KS ^{do}	13 525	

Д ^Г	С/ка Получен краткосрочен банков заем	К ^Г
4.	31 000	90 000 HS ^{do}
9.	52 000	8 450 5.
		16 100 7.
Доб	83 000	24 550 Коб
Дсб	83 000	114 550 Ксб
		31 550 KS ^{do}

Д ^Г	С/ка Каса, лв.	К ^Г
HS ^{do}	40	1 550 3.
2.	1 550	550 11.
10.	550	
12.	10	
Доб	2 110	2 100 Коб
Дсб	2 150	2 100 Ксб
KS ^{do}	50	

Д ^Г	С/ка Печалба/Загуба от текущата година	К ^Г
		28 500 HS ^{do}
Дсб	0	28 500 Ксб
		28 500 KS ^{do}

Д ^Г	С/ка Материали	К ^Г
подс/ка Горивни материали		
12.	540	
Доб/сб	540	0 Коб/сб
KS ^{do}	540	

Активни сметки			
Д ^Г	С/ка Клиенти	К ^Г	
1.	45 075	45 075 4.	
Доб	45 075	45 075 Коб	
		0 KS ^{do}	

Д ^Г	С/ка Подотчетни лица	К ^Г
11.	550	550 12.
Доб	550	550 Коб
		0 KS ^{do}

Счетоводни статии

	– 2. XII –	45 075	
1.	Д ^Г с/ка Клиенти		45 075
	К ^Г с/ка Каса, лв.		
	Продадени са стоки съгласно фактура № 125		
	– 3. XII –		
2.	Д ^Г с/ка Каса, лв.	1 550	
	К ^Г с/ка Разплащателна сметка, лв.		1 550
	Изтеглени са от разплащателната сметка съгласно бордеро № 2215 и приходен касов ордер № 25		
	– 5. XII –		
3.	Д ^Г с/ка Персонал	1 550	
	К ^Г с/ка Каса, лв.		1 550
	Изплатени са заплати на персонала съгласно ведомост и разходен касов ордер № 54		
	– 6. XII –		
4.	Д ^Г с/ка Краткосрочен банков заем	31 000	
	Д ^Г с/ка Разплащателна сметка, лв.	14 075	
	К ^Г с/ка Клиенти		45 075
	Събрани са вземания от клиенти съгласно банково бордеро № 2325		
	– 8. XII –		

5.	Д ^г с/ка Доставчици К ^г с/ка Краткосрочен банков заем Изплатени са задължения към доставчиците съгласно бордеро № 2350 – 10. XII –	8 450	8 450
6.	Д ^г с/ка Машини и оборудване К ^г с/ка Основен капитал Получен е безвъзмездно компютър съгласно акт № 2 – 15. XII –	825	825
7.	Д ^г с/ка Стоки К ^г с/ка Краткосрочен банков заем К ^г с/ка Разплащателна сметка, лв. Доставени са стоки съгласно фактура № 825 и бордеро № 2422 – 25. XII –	23 010	16 100 6 910
9.	Д ^г с/ка Краткосрочен банков заем К ^г с/ка Стоки Продадени са стоки съгласно фактура № 126 и бордеро № 2556 – 28. XII –	52 000	52 000
10.	Д ^г с/ка Каса К ^г с/ка Разплащателна сметка, лв. Изтеглени са от разплащателната сметка съгласно бордеро № 2585 и приходен касов ордер № 26 – 30. XII –	550	550
11.	Д ^г с/ка Подотчетни лица К ^г с/ка Каса, лв. Броен е на домакина на предприятието аванс за стопански разходи съгласно разходен касов ордер № 56 – 31. XII –	550	550
12.	Д ^г с/ка Материали Подс/ка Горивни материали Д ^г с/ка Каса, лв. К ^г с/ка Подотчетни лица Домакинът на предприятието отчита получения аванс с доставени от него отоплителни материали и неизразходвания остатък връща в касата съгласно фактура № 354 приходен касов ордер № 27	540 10	550
Оборот за м. декември		<u>179 205</u>	<u>179 205</u>

Съставените по-горе счетоводни статии се записват по съответните кореспондиращи сметки, след което те се приключват, като се вписват по тях крайните салда, които са на-

чални за следващия отчетен период. От сметките, които имат крайни салда се съставя балансът, показан по-долу.

Б А Л А Н С
на „Търговия“ ООД – гр. Бургас,
съставен на 31.XII.20... г.

А к т и в			П а с и в		
№	Наименование на перата	Суми	№	Наименование на перата	Суми
Б	Дълготрайни активи		А.	Собствен капитал	
1	Машини и оборудване	5 350	1	Основен капитал	40 825
В	Краткотрайни активи		2	Печалба	28 500
2	Стоки	80 410	В	Задължения	
3	Дебитори	1 000	3	Банков заем	31 550
4	Разплащателна сметка	13 525			
5	Каса	50			
6	Материални запаси	540			
		<u>100 875</u>			<u>100 875</u>

Гл. счетоводител:

Директор:

Заклучение

Предложената *Методика за съставяне на счетоводни статии при решаване на счетоводни задачи* и нейното прилагане в часовете по Въведение в счетоводството водят до повишаване на успеваемостта на студентите. Улеснява се формулирането и предлагането на собствена гледна точка, което е достатъчно сложно на основание множеството факти, цифри и идеи. В дългосрочен аспект студентите допускат по-малко и не толкова сериоз-

ни грешки при подробното изучаване на счетоводните обекти по дисциплината.

Доц. д-р Велика Бинева
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Икономика и управление“
8010 Бургас, бул. Проф. Якимов 1

КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ И НЕЙНОТО ПРИЛАГАНЕ В ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ И КАЗАХСТАН

Олга Вихристюк, Иван Димитров

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND ITS IMPLEMENTATION IN THE EUROPEAN UNION AND KAZAKHSTAN

Olga Vikhristyuk, Ivan Dimitrov

ABSTRACT: *In developed countries, society has developed certain ideas about how businesses should behave in order to be considered a good member of the communities they serve. At the present stage of economic relations, management specialists pay serious attention to the issues of social orientation and social responsibility of enterprises in the conditions of market relations. Social and technological changes make it necessary to search for new ways of interaction between business and society. The article examines the essence of Corporate social responsibility as the main tool in the dialogue between economics and society, as well as analyzes CSR in the EU and Kazakhstan*

Key words: Corporate social responsibility, CSR, sustainable development, corporate sustainability, corporate response, corporate social performance, corporate citizenship, Global Reporting Initiative

Въведение

Днес, във връзка с развитието на темата за социалната отговорност, взаимодействието на триъгълника общество, бизнес и власт става изключително важно. Този триъгълник е свързан в една верига и по този начин, държавата е отговорна за процеса на формирането на бизнес който е социално отговорен, а обществото от своя страна създава този бизнес, за да служи в полза на собствените си интереси и интересите на обществото като цяло.

В обществото ръководителите на предприятията развиват различни нагласи към социалната отговорност. Аргументите «за»: благоприятни дългосрочни перспективи за предприятието; промяна на нуждите и очакванията на широката общественост; наличие на ресурси за подпомагане на социалните проблеми; нормалното задължение е да се държи социално отговорно. Аргументи «против»: нарушения на принципа на максимизиране на печалбата; разходи за социална отговорност; недостатъчно ниво (и желание) на докладване пред обществеността; липса на способност за решаване на социалните проблеми.[6]

Противниците на КСО твърдят, че тази концепция е подвеждаща за бизнес и за пот-

ребителите. Тя подменя ролята на бизнеса и основните цели на икономическия ръст, печалба, и желания и подменя фундаменталната икономическа теория.

Целта на настоящата разработка е на базата на литературно проучване да се изясни ролята и значението на Корпоративна социална отговорност и да се разгледа как тя се формира в Европейски съюз и Република Казахстан.

Дефинираната цел се конкретизира в следните **задачи**:

1. да се изясни същността и спецификата на Корпоративна социална отговорност ;
2. да се опишат основни аспекти на механизми за възпримането и приложението на КСО
3. да се направи анализ на развитието на КСО в ЕС и Република Казахстан

Развитие на теоретичните аспекти за Корпоративна социална отговорност

В теорията и практиката е утвърдена концепцията за корпоративната социална отговорност на предприятията. Основателите на теорията за корпоративната социална отговорност са изследователи като Г.Боуен,Т.Левит,М. Фридман,Дж.Гелбрайт К.Дейвис и др. В изследванията си те се фо-

кусираха върху вътрешните източници на КСО. В тяхното представяне бизнесменът от една страна отразява ценностите, присъщи на обществото, в което функционира неговата компания, от друга страна – самият той участва във формирането на тези ценности.[12]

В началото на 1970 г. започва да се формира идеята за КСО като съответствие с икономическите, правните, етичните и дискреционните очаквания на обществото от компанията. Най-ясно този подход беше формулиран от А.Каръл, който построил известния модел, наречен по-късно «Пирамидата на Каръл».[22]

Пирамидата на Каръл остава една от най-популярните теоретични конструкции за описване на КСО. Въпреки това, до 80-те години на миналия век, все повече започнаха да се разпространяват критики, свързани с факта, че в тази пирамида различни видове на отговорност, съществуват, като отделни категории, без да се припокриват и да взаимодействат помежду си.

В резултат на това се появи **«концепцията за корпоративна социална възприемчивост»**. Авторите на тази концепция са: Р.Акерман, Р.Бауер и др. В рамките на тази концепция вниманието се концентрира върху способността на компанията да оцени и предположи обществени очаквания. В рамките на тази логика стратегиите за управление бяха разделени на реактивни, отбранителни, адаптивни и проактивни.[22]

Във рамките на същите години се развива още едно направление – **«корпоративната социална дейност»**. Въз основа на пирамидата на Каръл, С.Вартик, Ф.Кохран и Д.Вуд създадоха нов трислоен модел, който обедини моралните принципи, външните фактори, влияещи върху компанията, както и решенията, взети от мениджмънта на компанията при предложените условия

Концепцията, която е най-широко разпространена в наши дни, а именно **«концепцията за съучастници»**, се формира през 90-те години. Началото на тази теория е поставено от Р.Фрийман. Основата идея на концепцията, че фирмата не работи във вакуум, а в реална среда и за най-ефективно взаимодействие ще трябва да се вземат предвид интересите на всички заинтересовани страни (стекхолдери). Те могат да бъдат вътрешни в компанията – работниците и акционерите на компанията, и на външно ниво: инвеститори, доставчици, местни общности, медии, природозащитници, обществени организации и др.

В основата на връзката на стекхолдър с организацията е ресурсният обмен. Сред тях са както традиционни видове ресурси – материални ресурси (готова продукция, суровини, полуготови продукти и т.н.), труд, капитал, предприемачески способности, – така и нови видове ресурси – информация, репутация, мрежови ресурси и т.н.

«Корпоративната социална отговорност по своята същност е концепция, която отразява доброволното решение на компаниите да участват в подобряването на обществото и опазването на околната среда» [4].

Едно от най-често срещаните определения, съдържащи се в Международен стандарт ISO 26000 «Ръководство за социална отговорност», според който КСО – това е отговорност на организацията за въздействието на нейните решения и дейности върху обществото и околната среда чрез прозрачно и етично поведение, което: насърчава устойчивото развитие, включително здраве и благополучие на обществото; възприемайки положително очакванията на заинтересованите страни; отговаря на действащо законодателство и се съгласява с международните норми на поведение. [12]

Анализът на концепцията за КСО няма да бъде цялостен, без анализ на концепцията за **«корпоративно гражданство»**. Под него може да се разбира както общата идентичност на служителите на една фирма, така и идеята за фирмата като цялостна структура. Тази концепция беше на върха на популярността, когато стана очевидна кризата на мечтата за все по-голямо благосъстояние. Тя беше еднакво приемлива за управлението, обществото и държавата: Компанията в нейния аспект, получи правата, а не само задълженията да обслужва обществените интереси, държавата – получи допълнителни финансови източници, а обществото – необходимите блага. С развитието на глобализацията теорията остана на втори план, защото не успя да даде отговор на въпросите какви граждански права се отнасят до нея или как да се определя обемът на правата за компании, които силно се различават по размер и финансовата мощ и др.

Най-младата и обещаваща теория е за **«корпоративна устойчивост»**. Тя е продължение и развитие на по – мащабна концепция – «устойчиво развитие». Концепцията за устойчиво развитие е формулирана през 1987 г. в «Доклад на Брунтланд» и поставя начало-

то на ново разбиране за целите на развитието на цялото човечество. Теорията за корпоративната устойчивост в известен смисъл е проекция на устойчиво развитие на ниво една фирма. Сред най-ярките последователи на тази мисъл са: Дж.Елингтън, Т.Дилик. Дж. Елингтън за първи път формулира понятието концепция за «троен резултат» (triple bottom line), т.е. отговорност в три области: икономическа, социална и екологична. [21]

Важно е да се отбележи, че принципът на троен резултат е в основата на съвременната система на нефинансова отчетност, като например на международните стандарти за нефинансова отчетност на GRI (Global Reporting Initiative) основната разлика на този подход от всички останали може да се характеризира, като отклонение от чисто социални програми в полза на по-широк подход, включващ всичко от три направления. От гледна точка на авторите на концепцията, постигането на някоя от посочените цели е невъзможно без да се постигне успех в останалите области. Този подход доведе до факта, че днес концепцията за устойчиво развитие, на практика «поглъща» концепцията за КСО, което я прави част от нея.[7]

Възприемане и прилагане на корпоративна социална отговорност

Феноменът на социалната отговорност се разбира по различен начин, в зависимост от конкретния случай. В контекста на нарастващата глобализация, сложната бизнес среда, правилата, принципите и влиянието на заинтересованите страни трябва да бъдат взети под внимание при избора на аспекти на изпълнението на социалната отговорност. КСО трябва да бъде последователна в съответствие с бизнес стратегията и развитието на предприятието.

Меморандум «За принципите на корпоративната социална отговорност 2006г.», изготвен от Асоциацията на мениджърите, определя КСО така: «Това е философия на поведението и на концепцията за изграждане на бизнес общността, компании и отделни представители на бизнеса във своята дейност за устойчиво развитие и опазване на ресурсите за бъдещите поколения, трябва да спазват следните принципи: • производство на качествени продукти и услуги за потребителите; • създаване на атрактивни работни места, инвестиции в развитие на производството и на човешкия потенциал; • стриктно изпълне-

ние на изискванията на законодателството: данъчно, трудово, на околната среда и др; • изграждане на добросъвестни и взаимноизгодни отношения с всички заинтересовани страни; • ефективно управление на бизнеса, ориентирано на създаване на добавена икономическа стойност и повишаване на националната конкурентоспособност в интерес на акционерите и на обществото; • счетоводство на обществените очаквания и общоприетите етични норми в практиката на правене на нещата; • принос във формирането на гражданското общество чрез партньорски програми и проекти за развитие».[14]

На Запад от края на 80-те – началото на 90-те години, проучвания за оценка на въздействието на социалните и благотворителни програми върху икономическите показатели на компанията са проведени многократно. В следващите години изследвания са доказали, че основните показатели за оценка на ползи за бизнеса, свързани с участието на фирми в социални програми: процент на възвръщаемост на инвестициите, насочени към социална програма, индикатор за ефективността на благотворителна помощ и други социални програми в сравнение с ефективността на реклама, стимулиране на продажбите и процент на процеса на изпълнение на социални програми.[28]

Редица на положителни ефекти от участието в социални инициативи, бяха изведени в доклада на ООН «Ефекти върху бизнеса от участието в социални инициативи».[18] Това е едно от изследванията в подкрепа на Глобалния договор, приет от ООН през 2000 година.

Основно внимание при реализирането на социално отговорно поведение фокусира се във три направления (така наречената тройната линия на отговорност) [16], а именно: икономическа дейност (устойчив растеж и производство на качествени продукти); екологична дейност (защита и възобновяване на ресурси на природната среда); социална дейност (активната социална политика).

Характеристика на основните международни документи, регулиращи КСО

Документите на международно ниво за развитие обикновено са от общ характер, доброволни за приемане и съдържат основни Принципи и подходи. Документите на международно ниво имат както предимства (например разработването на единни световни

ценности), така и недостатъци (включително универсалността на подхода, който не отчита националните особености).

Документите на Международната организация на труда - отразяват основните, общи принципи в областта на трудовите отношения. ISO 14001 1996-«Международна организация по стандартизация»- се отнася към управление на организацията в областта на опазването на околната среда. SA 8000** 1997 - Международната организация за социално отчитане съдържа показателите и методиката за одит и сертифициране на фирмата в областта на трудовите отношения. Препоръки на ОИСР за TNA 2000 Организацията за икономическо сътрудничество и развитие е международен всеобхватен кодекс за корпоративно поведение.

Глобалният договор на ООН 2000 обхваща универсални принципи в областта на правата на човека, труда, околната среда и борбата с корупцията. Ръководство за отчитане на устойчиво развитие 2000 Глобалната инициатива за отчитане Предлага методика за съставяне на отчети, включваща набор от показатели за цялостна оценка на устойчивостта на развитието на фирмата с оглед на икономически, социални и екологични съставки. Правилата на ООН относно задълженията на компаниите по правата на човека 2003 на ООН като обобщен документ за правата на човека съдържа редица съответни изисквания към фирмата.

Aa1000*** 2003 британският Институт за социално и етично отчитане съдържа серия от основни стандарти за интегрирано управление на социалните практики на фирмата. Поставя строги изисквания за социално отчитане и описва основите за цялостна проверка и одит. Предлага методология за отчитане на интересите на стейкхолдерите.

В момента са разработени стандарти за отчитане, свързани с Политиката за социална отговорност. Един от най-известните е «набор от девет правила за корпоративна етика и социална политика» на United Nations Global Compact, предложен от ООН през 2000 г. качеството на управление на корпоративната отговорност оценява социалния одит.

Някои известни агенции произвеждат рейтинги за социална отговорност, които влияят заедно с бизнес показателите върху капитализацията на фирмите. Например, British Petroleum стана инициатор на социален одит сред петролните предприятия. В Русия тази

концепция беше последвана от петролната компания «ЮКОС». Редица бизнес асоциации са загрижени за разработването на стратегия за участие в живота на обществото и отговорността на бизнеса към него.

Има редица стандарти, които са от значение за корпоративната социална отговорност.

Първият стандарт е ISO 26000. Той е разработен по инициатива на Международната организация по стандартизация (ISO) и публикувана през 2010 г. В разработването на стандарта са участвали около 400 експерти в областта на КСО от над 90 страни. Този стандарт е универсален, тъй като може да се използва както от търговски, така и от обществени организации.

Стандартът ISO 26000 определя следните принципи на социална отговорност: • отговорност – организация, е отговорен за ефекта на дейността си пред местната общност, икономическа система, на околната среда; • прозрачност – организацията трябва да бъде ясен и разбираем език в своите действия и решения. Те оказват пряко влияние върху обществото и околната среда; • етично поведение на организацията трябва да се държи етично; • зачитане на интересите на стейкхолдеров организация трябва да се вземат предвид, се отнасят с разбиране и своевременно да реагират на интереси стейкхолдеров; • върховенство на закона – организация трябва да е наясно, че следването на закона е задължително; • спазване на международните норми на поведение, организацията трябва да спазва нормите на поведение, приети в целия свят, на първо място като се има предвид, когато този закон; • спазване на правата на човека на организацията трябва да се помни за правата на човека, да наблюдава и да признае тяхното значение.

Следващият стандарт е стандартът за взаимодействие със заинтересованите страни AA1000SES (The Aa1000 Stakeholder Engagement Standard). Той определя приоритетните насоки по отношение на организацията на процеса на взаимодействие със заинтересованите страни. Това се прави с цел постигане на управляеми, прогнозиращи и устойчиви резултати за подобряване на ефективността в областта на КСО. Серията стандарти Account Ability (AA1000) е създадена от британския Институт за социално и етично отчитане. Основната цел е да се подобри качеството на нефинансовата отчетност, прозрачността, отчетността чрез сериозно привлича-

не на стекхолдери и отчитане на техните интереси в случай на анализ на дейността на организацията (предприятието). Серия от стандарти AA1000 включва: • Стандарт на принципите на отчетност AA1000APS (The AA1000 Account Ability Principles Standard) представлява база за изследвания и откриване на сериозни нарушения на устойчиво развитие на организацията и своевременно реагиране на тях. Останалите стандарти от серията AA1000 се основават на принципите на този стандарт и са насочени към постигането им. • Стандарт за проверка на доклади AA1000AS (The AA1000 Осигуряване Standard) предоставя на верифицируеми организации методология за оценка на нивото на съответствие на основни принципи на стандарта Account Ability, където се отчитат на компанията. Серията стандарти AA1000 се основава на три основни принципа. Организацията, която е отговорна, признава своята отговорност и различни начини за насърчване на социалната отговорност сред колеги, ангажира стейкхолдеров до създаването на отговорни решения от стратегически характер, с цел устойчиво развитие. - Същественост. Съществеността или значението е интересът и значението на проблема за организацията. Значим или съществен проблем е проблем, който засяга решението, резултат от дейността на организацията или нейните стекхолдери. - Реагиране. Тази реакция включва прилагането на мерките, предприети от организацията в отговор на проблемите на стекхолдерите. Те влияят върху ефективността на организацията. Освен това те се реализират чрез решения и конкретни действия на организацията, както и в рамките на процеса на взаимодействие със стекхолдерите.

Глобалният договор на ООН е инициатива на Организацията на обединените нации, която има за цел да въведе в дейността на организациите по света 10 принципа на социална отговорност. Принципите на ГД на ООН обхващат следните въпроси • защита на правата на човека; трудови отношения • опазване на околната среда; • противодействие на корупцията. Принципите са доброволни и универсални, т.е. предназначени за всички видове организации.

Анализ на развитието на КСО в ЕС и Република Казахстан

Траекторията на развитието на практиките на КСО в страните от Европейския Съюз из-

вървя пътя от еднократни благотворителни акции към разбирането на икономическата значимост на социални програми в дългосрочен план, в крайна сметка до фундаментален за осъзнаване на КСО като неразделна част от съвременната бизнес дейност[15]

В страните от Европа КСО отдавна е неразделна част както от наднационалната, така и от националната политика. Въпреки това, от 90-те години на миналия век, подходите и самото разбиране на КСО са се променили значително. До тогава в повечето европейски страни, държавата, е била водена от принципите на концепцията за «държавата на всеобщо благоденствие», властите подкрепяли норми за защита на правата на работниците, за охрана на труда и околната среда, социалното осигуряване и др[19, с.49]

Подобно на много процеси в ЕС, съвременната КСО система е резултат от съвместните усилия на бизнеса и наднационалните интеграционни институции. На наднационално ниво началото на европейската система за КСО беше формирано през 2001 година. Именно тогава Европейската комисия публикува «Зелената книга на ЕС» тогава се създаде «Европейска система за КСО» [25], посветена на дефиницията и концепцията на това явление. Още през 2004 г. беше публикуван първият доклад за развитието на КСО на основа на този документ.

От 2002 г. насам в ЕС се провеждат международни форуми за КСО, а всяка година интересът към тази тема се увеличава. Освен европейско право към наднационалните фактори, допринасящи за развитието на системата на КСО в Европа, трябва да бъдат включени такива инициативи на международни организации като Глобалния договор на ООН, препоръките на ОИСР за мултинационалните корпорации, Програмата за развитие на отговорен бизнес на Световната банка и др

Успоредно с това европейският бизнес активно се занимава с идеи и практики на КСО. През 1995 г. е създадена социална платформа-организация, която обединява 40 европейски НКО.[17] основната цел е развитието на социалното измерение на Европейския съюз и изграждането на всеобхватно развито общество. А през 1996 г. европейският бизнес създаде мрежата CSR Europe, обединяваща около 60 мултинационални компании. През 2006 г. е създадена организация — Европейски алианс за КСО, обединяваща 32 предприятия и 26 бизнес асоциации. Европейският съюз за

КСО подкрепя съществуващите програми за КСО и иницира нови.[27, с.73]

Подход към типологията на моделите на КСО, основаващ се на ролята на държавата в регулирането и подкрепата на програмите за КСО. Тази типология е предложена за първи път от Европейската асоциация на бизнеса: [3]

- партньорски модел (Дания, Финландия, Холандия, Швеция): стратегия за партньорство във всички области, включително въпроси, свързани със заетостта;
- бизнес модел в обществото (Ирландия, Великобритания): политика на мека намеса с цел стимулиране на компаниите да се справят с държавните проблеми;
- устойчивост и гражданство (Германия, Австрия, Белгия, Франция, Люксембург): социален договор, с акцент върху устойчивото развитие.

Изследванията показват, че европейският модел на КСО не е отворена линия на поведение на компаниите и се различава от американския модел със присъствие на държавно регулиране на социалната отговорност. Тези дейности на американските компании, които традиционно се отнасят до КСО, за европейските се регулират от държавата под формата на съответните закони, стандарти и норми.[17]

Редица икономисти наричат европейската версия на КСО, като «корпоративна способност за социално реагиране».[23] А.Крейн. и Д.Матен разграничават европейския модел на КСО от американския.[24]:

- в допълнение към рентабилността на бизнеса и неговата отговорност към акционерите, икономическата компонента на пирамидата на КСО включва отговорност към собствения персонал и местната общност на територията на присъствието;

- правната отговорност е основа за всяка форма на социална отговорност в страните от Европейския съюз. В този случай бизнесът разглежда държавата като институция, която изпълнява приетите правила за поведение;

- етичната отговорност на европейските компании включва разнообразие от социални проблеми, без да се доверяват на тяхното решение на частния сектор;

- участието в благотворителни акции се осъществява от компании от Европейския съюз чрез правно закрепени механизми [4].

В този контекст ние ще разгледаме развитието на КСО в България

След присъединяването на България в Европейския съюз, компаниите показаха по-голяма заинтересованост към корпоративната социална отговорност. Българските корпорации започнаха да въвеждат принципи и политика на социална отговорност в управлението си, въпреки че към момента са все още малко на брой.

Глобалният договор на ООН стартира в България през януари 2003г. под егидата на президента Първанов. От своя старт в България Глобалният договор обединява повече от 120 компании в неформална мрежа. Българската мрежа на Глобалния договор е неформално сдружение на компании, неправителствени организации и академични институции, които споделят принципите на Глобален договор и прилагат социално отговорни практики; стремят се да обменят опит, инициират диалог или партньорства с други лица, като правителството, местните власти, работодателските организации, организациите на гражданското общество и академичните институции. За да се усили и повиши ролята на мрежата на Глобалния Договор в България, през 2006г. бе въведена структура за управление, състояща се от Консултативен Съвет и Секретариат. С приключването на подкрепата на ПРООН България, мрежата на ГД трябваше да идентифицира и формулира стратегия за устойчивост. В периода 2009-2010г. членовете разработиха институционална рамка за бъдещото организационно развитие. В резултат на това Сдружение "Българска мрежа на Глобалния Договор на ООН" бе учредено на 10 септември 2010г от 20 водещи компании и организации, членове на Глобалния Договор на ООН.

Друга международна инициатива, в която участва Р България е разработването на Международния стандарт ISO 26000 - "Указания за социалната отговорност", който дава напътствия за основополагащите принципи и въпроси, съставляващи социалната отговорност, както и за начините на внедряването ѝ в една организация. По същество стандартът е приложим към всички видове организации, в това число към правителствени, неправителствени и бизнес организации. Целта е подпомагане на организациите за постигане на взаимно доверие със заинтересованите страни чрез подобряване на резултатите от дейността им, свързана със социалната отговорност. Разработването на ISO 26000 е резултат от съвместната работа на различни заинтересо-

вани страни. Една от целите на стандарта ISO 26000 е да поощрява всяка организация да бъде социално отговорна, да установява контакти със заинтересованите страни в този аспект и да спазва приложимите национални закони, международно признати спогодби и други законови инструменти. ISO 26000 е насочен към интеграция на социално отговорното поведение в съществуващите организационни стратегии, системи, практики и процеси и подчертава резултатите и подобряването на изпълнението на дейността на организациите.[20]

Следващия етап на изследването разглеждане на казахстанския модел за социално отговорност[2]

Началото на изследването на работата на КСО в Казахстан е описано в работата на А. Артемиев, Н.Касенова, и. ИЛиндберг.[9]

Авторите на аналитичния преглед препоръчват да се променят процесите на вземане на решения, така че държавата да се откаже да изпълнява основната роля, а компаниите и местните общности да участват активно в тези процеси. Освен това се подчертава, че КСО трябва задължително да се свързва с основната дейност на компанията, а проектите за КСО трябва да бъдат третирани със същата строгост по отношение на изпълнението, проверките и отчитането. Аналитичният доклад за КСО в Казахстан от 2012 г. потвърждава, че една от пречките пред изграждането на добра политика на КСО е изискването за задължителни социални инвестиции.

Процесът на осъществяване на тези инвестиции, според някои наблюдатели, не е достатъчно прозрачен и това увеличава риска от подкуп и корупция[26]

Проучване на Центъра за научни изследвания «САНДЖ» от 2013 г. – едно от най-голямото в Казахстан и включва различни бизнес сфери и размери на предприятията-от малки до големи. Сред най-важните наблюдения от това проучване – ниска информираност на служители, относно съдържанието на понятието на КСО и идентификацията ѝ, като благотворителност, леко нарастване на информираността за практики на КСО сред представители на бизнеса (в рамките на 5 години – 3%), въвеждането на КСО в предприятията по причина, за получаване на указанията от правителството, както и нежеланието на въвеждане на практики на КСО поради липсата на стимули от страна на държавата.[26]

Следвайки световната практика, Казахстан няма отделни закони, регулиращи КСО. В този случай всяка от сферите на КСО фрагментирано попада под определени нормативни акти. Основните човешки права, включително правата на свободен и безопасен труд, почивка и трудови спорове, са залегнали в Всеобщата декларация за правата на човека.

Що се отнася до законодателните документи, които конкретно засягат социалната отговорност на бизнеса, Законът на РК «за частното предприемачество» дава дефиниция на социалната отговорност на бизнеса.

В Казахстан съществуват редица държавни стандарти, които не са задължителни, но прилагането им се счита за добра практика сред компаниите. Такива национални стандарти включват социална отговорност. Изисквания (СТ РК 1352-2012), приети от 1 януари 2014 г., в основата на които международният стандарт SA 8000:2008 и чиято цел е да се осигури защита, уважение в отношения и сигурността на работниците, както и по изключение случаи на нарушаване на правата на човека в процеса на трудовите отношения.[1, стр. 19]

Казахстанските фирми участват в Глобалния договор (Global Compact) и подготвят нефинансови доклади, в съответствие с Глобалната инициатива на отчетност.

Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) предостави насоки за развитие на КСО в Казахстан. В светлината на неотдавнашното влизане на Казахстан в Световната търговска организация (СТО) и желанието от страната, тя да бъде в редиците на страните-участнички в ОИСР, затова популяризирането на КСО сред предприятията в Казахстан е особено важно.

Въпреки предприетите мерки за насърчаване на КСО, според експерти Т.Доскенов[13] и Р. Темирбекова, коментират, че КСО още е слабо развита в Казахстан. Един от факторите може да бъде само това, че тази инициатива, както и много други прогресивни идеи в Казахстан, идва от правителството и в резултат на слабо застъпничество не получава адекватна подкрепа от държавата.

Заклучение

В заключение могат да бъдат формулирани следните основни изводи: 1.Изяснена същност на КСО и нейните основни аспекти. 2.Описани механизми за въприемане и при-

ложение на КСО.3.Характеризирани основни международни документи регулиращи КСО.4.Направен анализ на развитието на КСО в ЕС и Казахстан.

Литература

1. Ажиева А.С. *Перспективы корпоративной социальной ответственности в казахстанских компаниях.*
2. Артемьев, А., Касенова, Н., И. Линдберг. .2012 *Корпоративная социальная ответственность в Казахстане: от обязательств к стратегическим инвестициям,*
3. Батаева Б.С. 2017 *Сотрудничество государства и бизнеса для решения социальных проблем: коллективная монография.* С. 66.
4. Бикеева М.В.2017 *Механизмы реализации корпоративной социальной ответственности в европейском Союзе,* Экономические исследования и разработки. №2. С. 144-150.
5. Благов Ю.Е. 2004 *Концепция корпоративной социальной ответственности и стратегическое*
6. Демидов, Е.Е., и Николаева. М.И.2014 *«Корпоративная социальная ответственность: сообразим на троих».* Корпоративный менеджмент.
7. Завьялова Е.Б.2017, *Корпоративная социальная ответственность: учебник для бакалавриата и магистратуры.* М. : Издательство Юрайт
8. Завьялова Е. *Корпоративная социальная ответственность: эволюция подходов и идей.*
9. Кабатова, К.2016. *Корпоративная социальная ответственность по-казахстански: госорганы, бизнес и гражданский сектор как ключевые участники построения системного подхода к КСО.* Программа для молодых исследователей в области публичной политики Фонда Сорос-Казахстан
10. Корпоративная социальная ответственность в Казахстане. 2013 г. *Ситуация, проблемы и перспективы развития,* Центр исследований «Сандж», 2013 г.
11. Литовченко. Е *Доклад о социальных инвестициях в России за 2004 год.: Ассоциация Менеджеров,* 80 с.
12. Международный стандарт ISO 26000 *«Руководство по социальной ответственности».*
13. Мырзагалиев, А. *«СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ».* Национальный центр экспертизы и сертификации.
14. *«О принципах корпоративной социальной ответственности 2006 г.»* Комитет Ассоциации Менеджеров по корпоративной ответственности
15. Пахомова Н.В., Рихтер К.К.2013 *Корпоративная социальная ответственность и устойчивое развитие: опыт ЕС, специфика Германии //*

Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика. №2. С. 30-48.

16. Перегудов С.П.2008 *Корпоративное гражданство: концепции, мировая практика и российские реалии.* Москва: Прогресс_Традиция. 448 с.

17. Плотникова Е.Б., Германов И.А., Плотникова Е.В. 2009г. *Корпоративная социальная ответственность: становление практик и концептуализация понятия (западный и российский опыт)* Вестник Пермского университета. Серии: История и Политология. С. 13-19.

18. Роль государства в экономическом росте и социально экономических реформах. Доклад ООН о развитии человеческого потенциала в РФ 2002/2003. Москва «Весьмир» 2003 136 страниц. Раздел «Позитивные эффекты от участия в социальных инициативах». С.28

19. Сафрончук М.В.2017 *Социальная ответственность корпораций и общественное благосостояние (экономико-теоретический анализ)* /с. 46-55.

20. Славова, И.2015. *Корпоративная социальная ответственность в Блгария: развития, ограничения и предизвикательства*

21. Старикова Е.А.2017 *Значение концепции устойчивого развития в деятельности транснациональных корпораций.* Экономика, предпринимательство и право с. 125-136.

22. Carroll A.B. 1979 *A three-dimensional conceptual model of corporate performance.* Academy of Management Review.

23. Crane A., Matten D. *Business Ethics – a European Perspective.* Oxford University Press, 2004. – pp. 427-451

24. European Industrial Relations Observatory: CSR Basic Search Results [Electronic source] URL: <http://search.eurofound.europa.eu/search>

25. Green Paper “Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility” / European Commission

26. Lamy, Pascal. «Corporate Social Responsibility (CSR) in Kazakhstan»

27. Social Platform. [Электронен ресурс] - Режим на доступа: <http://www.socialplatform.org/>

28. Weiser, John and Zadek, Simon.200 *Conversations with Disbelievers: Persuading Companies to Address Social Challenges,* Ford Foundation, November,.

Олга Вихрисюк
Проф. д-р Иван Димитров

Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Катедра Икономика и управление
гр.Бургас
e-mail:olga.viktorovnakz.bg@abv.bg

РОЛЯТА НА ОБЩЕСТВЕННОТО МНЕНИЕ В ИКОНОМИЧЕСКИЯ ПРОЦЕС

Олга Вихристюк, Иван Димитров

THE ROLE OF PUBLIC OPINION IN THE ECONOMIC PROCESS

Olga Vikhristyuk, Ivan Dimitrov

ABSTRACT: *The article describes public opinion in the economic aspect, characterizes its nature and essence, examines the mechanism of influence of public opinion on the economy, analyzes the main types of assessment of public opinion in the economy, examines the mechanisms of dialogue between society and economic institutions.*

Key words: public opinion, economic process, public participation, social responsibility

Въведение

Анализ на ефективността на управлението на икономическите процеси може да се основава на няколко критерия обективни и субективни. **Обективният критерий** със своята същност отразява материализация на управленските решения.

Субективният фактор се наблюдава в съзнанието, отношението на хората към работата, поведението, отдадеността на индивида в производствената сфера и се отразява в резултатите от проучванията на общественото мнение. Общественото мнение и източниците му са пряко формиращи и възпроизвеждащи, и са неразделна част от управленския блок на социалния аспект на икономиката. За това способства социалната функция на общественото мнение и самата му природа. Както показва опитът от чуждестранни изследвания, проблемът с функционирането на общественото мнение в икономическите изследвания се наблюдава много. Но значението на общественото мнение е неоспорим факт.[1]

Важна особеност на общественото мнение, до голяма степен обуславяща специфичното му положение в управленския блок на социалния механизъм на икономиката, е двоинствен характер на общественото мнение. От една страна, това е важна социална институция, активно действащ субект на социалното управление; от друга страна институт за социален контрол. Силата на общественото мнение се обуславя от способността му да регулира

обществените отношения, включително в икономическата сфера.

Обект на общественото мнение са факти, събития, явления и процеси, които привличат обществения интерес и носят елемент на дискусия. Интересите нямат граници, така че обхватът на обектите на общественото мнение е изключително разнообразен. Те включват социални и материални условия на живот и дейности на хората; икономически процеси и явления; позиция на финансовия пазар; събитията от политическия и културния живот, както и субективната действителност, свързана с вътрешния свят на човека, социално — психологически процеси, ценностни системи, национални, културни норми и традиции. Особено внимание на общественото мнение предизвикват събития и явления в областта на икономиката, политиката и правото.

Субектите на общественото мнение са обществото като цяло, социалните групи и индивид.[2]

Целта на настоящата разработка е на базата на литературно проучване да се изясни ролята и значението на общественото мнение в икономически процес

Дефинираната цел се конкретизира в следните **задачи**:

1. да се направи анализ на същността и структурата на общественото мнение;
2. да се опишат етапи на изграждане и оценка на общественото мнение
3. да се направи анализ на същността и структурата на общественото мнение;

4. да се разгледа историческото развитие на общественото мнение

Анализ на същността и структурата на общественото мнение

Структурата на общественото мнение, включва масови настроения, емоции, чувства, както и формализирани оценки и преценки. Чувствените мнения се изразяват на митинги, събрания. Формализираните оценки обикновено се излъчват чрез медиите. Вътрешната структура включва три основни компонента: рационални, емоционални и волеви. Рационалният компонент се формира въз основа на конкретна информация за факти и събития, явления и процеси, които привличат голямо обществено внимание. В резултат на синтеза на масовото настроение и социалните чувства, изразени в непосредственото пристрастно преживяване на фактите и феномените на реалността, се формира емоционален компонент. Волевият компонент обуславя активното проявление на неговата позиция и прехода от преценка към действие. Волевите качества на общественото мнение го правят способно в различни епохи да повлияе на хода на историческите събития и процеси. [3]

В процеса на функциониране на обществото в съзнанието му непрекъснато възникват безброй различни мнения, свързани с всички страни на живота на обществото.

За да може мнението да се нарече обществено, то трябва да отговаря на редица конкретни критерии: 1. Публичност на мнението. Общественото мнение винаги получава широка публичност, за разлика от мнението на индивида, което в повечето случаи не се изразява публично. 2. Преобладаване на мнението. Общественото мнение трябва да изразява някаква относително единна позиция на широките социални слоеве по отношение на всеки обект. Това е големият брой на субектите на носителите на някакво мнение, което позволява такова мнение да стане обществено. Ако всяко мнение по конкретен въпрос е характерно за голяма група хора, но не и за по-голямата част от обществото, това мнение е групово, но не и обществено. 3. Динамика на мнението. Темата, по която може да се формира общественото мнение, обикновено е въпрос, който засяга важни страни от живота на обществото.

Характеристика на общественото мнение в рамките на етапите на историческото му развитие

За да се характеризира общественото мнение, ние мислим, че първо трябва да разгледаме самия човек и неговата роля в икономиката от позицията на неокласическата икономическа теория. В съвременната неокласическа икономическа теория общоприето е определянето на икономиката като наука за човешкото поведение. Моделът на човека в икономиката е една от актуалните точки на пресичане на дискусиите и развитието, свързани с разбирането на човека, обществото и тяхното взаимодействие. Не на последно място, поради възникващите днес концепции и теории, моделът на човека в икономическата наука е критикуван в своите предпоставки рационалност, информираност, егоизъм, ефективност на икономическия агент.

Моделът на икономическия човек, ние разгледахме в областта на работата на В. Зомбарт (Werner Zombart) [4, с.28]. Така, авторът на известната работа за модели на човека в икономиката, В. В. Автономов смята, че този модел е определена "поведенческа хипотеза", която е инструмент на икономически анализ, а не на обекта на изследване [5, с. 8]. Тази разпоредба дава възможност при създаването на стратегия за работа с обществото, на първо място, предприятията да анализират поведението на хората и да търсят как да го използват за изграждане на конструктивна работа.

Да се вземат предвид всички възможни фактори, влияещи върху човешкото поведение, е много трудно, но последното определено се нуждае от разбиране и прогнозиране, така че науката е установила практиката на типизиране и опростяване на човешкото поведение. Интересно е да се отбележи, че ако икономическата теория за човешкото поведение се основава на три стълба: на рационалността на избора и ефективността. [1, с. 7]

Първите опити за разкриване на същността на феномена «обществено мнение» се откриват във философското наследство на античността. Без да се използва самото понятие «обществено мнение», софисти, като поддръжници на демократична държава, отделят важна роля на общественото мнение в нея. Протагор, като поддръжник на демократичната държава, пише, че общественото мнение определя, какво е истина и лъжа

справедливо. За него общественото мнение се слива с обществото, държавата, сцялата система на обществена власт. **Сократ** противопоставя народното самоуправление с аристократичното управление на хората мъдри и знаещи. Тази идея се развива допълнително в писанията на Платон, който твърди, че мнението на мъдрите е по-близо до истината, отколкото мнението на мнозинството. **Аристотел**, признавайки, че е отделен човекът далеч не е съвършен при обсъждането на различни случаи, посочи способността на мнозинството «за музикални и поетични произведения: някои преценяват едната страна, другите друга страна, а всички заедно преценяват цялото» [3].

В епохата на класическия феодализъм терминът «общественото мнение» (**public opinion**) е използван за първи път от английски писател и държавник от XII в. **Д. Солсбъри**, за да се позове на моралната подкрепа на парламента от страна на населението на страната. Появата на този термин може да се счита за значимо събитие в историята на изследването на феномена на общественото мнение. В епохата на капитализма, който направи забележимо оживяване на формирането и функционирането на общественото мнение, започват да се формират предпоставки за теоретично разбиране на същността на този феномен, неговата роля в обществен живот.

Италиански мислител, идеолог на новородена буржоазия **Н.Макиавели** в трактат «Господарят» се приближи до многозначна политическа интерпретация на общественото мнение. Това е опит да се даде характеристика на политическото съзнание и политическите действия на властта [11]. По този начин Макиавели отбелязва някои социално-психологични особености на отражението в общественото мнение на фигурата от управление. По-нататъшно разбиране на феномена на общественото мнение е придобит в писанията на английските материалисти философи **Ф.Бейкън**, **Т. Хобс** и **Дж. Лок**. В Ново време, гносеологичен подход към анализа на общественото мнение допълнено социологически от **Ф. Бекон**, който обърна внимание на факта, че фалшивите преценки имат определено влияние върху обществените изводи, които могат да се ползват от властите. **Т.Хобс** посочи различен източник на съществуването на различни мнения, като ги разглежда като отражение на определени социални нужди. Той отбеляза, че действията на хората се

дължат на техните мнения и че доброто управление на мненията се състои от добро управление на действията на хората, което води до установяване на мир и съгласие сред тях. По този начин **Хобс** придава на общественото мнение социално-практическо значение [3].

Дж.Лок обмисляше образователно въздействие на общото мнение. **Никой**, считаше той, «не може да живее в общество под потисничество постоянно неразположение и лошо мнение на близките си и на тези, с които той общува.» Важен етап в развитието на идеите за условията и факторите на формиране, както и също така функционирането на общественото мнение бяха възгледите на френските просветители **Ш.Монтескье**, **Ж. Ж. Русо**, **К. А. Хелвеция**, **П.Холбах**. Източник на заблуди, мнения, неадекватни на реалността, те не търсели в познавателните възможности на човека, а в социална среда, в условията на живот, които пречат на хората да развият правилно отношение към явления и събития. Те разглеждат лични, групови, обществени интереси като фактори за формиране на подходящи мнения и регулатори на поведението на хората. Те се направили извод, че съществуването на противоречиви индивидуални мнения за едни и същи неща се определят от принадлежността на хората към различни социални слоеве, наличието на противоположни интереси и техните страсти. От друга страна, съществуването на противоположни интереси, те се разглеждат като източник на еднакви оценки на общественото мнение.

Достойни за внимание и възгледи за общественото мнение на френския просветител на XVIII в. **Ж. Кондорсе**, който разглеждатози феномен като обща доктрина, като специален род на вярата и видя в него истината в последна инстанция. Голям принос за развитието на теоретичната мислите за общественото мнение допринесоха **И.Кант** и **Г.В. Ф.Хегел**. Кант не си постави за цел да разгледа феномена на общественото мнение, но се интересуваше по-специално от когнитивни възможности за мнение-преценка. Неговите изказвания по този въпрос са значими за правилното тълкуване на конкретни прояви на общественото мнение. Кант прави ясно разграничение между знанието, вярата и мнението като три степени на убеждаване на познаващата личност. «Мнението», пише той, «има съзнателно признаване на нещата като истина, недостатъчно както от субективна, така и от обек-

тивна страна. Ако признаването на истинността на преценката има достатъчно основание от субективна страна и в същото време се счита за обективно недостатъчно, то се нарича вяра. Накрая, и субективно и обективно достатъчнопризнаването на истинността на преценката е знание» [10].

Хегел разработи цялостна теоретична концепция за общественото мнение, даде определение на **субекта и обекта** на общественото мнение в тяхната диалектическа връзка, както и условията и факторите на неговото формиране и проявление. В «философията на правото» Хегел третира общественото мнение като «универсално, субстанционално и вярно», което отразява «правилните тенденции за реалността». Хегел има безспорна заслуга за разкриването на противоречива природа на общественото мнение от гледна точка на диалектиката. Той успя да различи «моралните основи» на мнението и видя в него не само «предразсъдъци и безкрайни заблуди, но и истината» [12].

Периодът от края на XIX до началото на XX век е отбелязан от писанията на известни учени, занимаващи се с проблемите на обществото мнения: френски социолог Г. Тард, германският адвокат Ф. Голцендорф и професор в Московския университет В. М. Хвостов. Най-голям интерес представлява концепцията на Г. Тард, която разглежда съдържанието на общественото мнение и социално-психологичния механизъм на неговата форма и прояви.

Неговата концепция за динамика на обществени умонастроения заражда се на идеалистични основи, игнорира класовия аспект на преценки и оценки на социалното общество. През 60-70 години. XX век. има нарастване на интереса към феномена на общественото мнение, който е изучаван от философи, социолози, физиолози, психолози и педагози. Като резултат от изчерпателно проучване общественото мнение се появява много от неговите дефиниции, което се дължи на различните подходи за разбиране на неговата природа и същности. Във втората глава Г-Чайлдс, в книгата «Обществено мнение: природа, формиране, роля» (1965) [16] цитира 50 дефиниции на общественото мнение. У. Ф. Дейвисън в статия за общественото мнение (1968) в «Международната енциклопедия на социалните науки» пише: няма общоприето определение за общественото мнение [8].

А.У.Халком счита общественото мнение, основано на значителен брой фактори, необходими за рационално решение. Високата оценка на рационалността в западната цивилизация не само изяснява защо е признато разбирането на общественото мнение като рационалност, но и хвърля светлина върху факта, защо някои учени смятат, че само механичното разчленяване на понятието и определянето на връзката между тях ще позволи да се улови естеството на общественото мнение. Развитие на теорията на общественото мнение редица учени са създали работеща дефиниция на общественото мнение, въз основа на инструментариум и материали емпирично изследване, например: «Обществено мнение изразява реакции на хора и по определен начин оформени преценки и въпроси при интервюиране. Обществено мнение не еимето на някои неща, а обобщаването на някакъв клас от неща, които са частни и разпределение на статистически контекст дава представа за настроенията или величините, управляващи вниманието и интересите на хората. **Дж. Бенигер** използва в определяне на обществено мнение, мислите принадлежащи на **Алберт Голин**: «...повсеместното определение на общественото мнение като резултат от проучването от суми от индивидуални отговори». **Хърбърт, Блумър** критично оценява ситуацията в тази област в статията «Обществено мнение и проучвания на общественото мнение» (1948), той оценява липсата на усилия или дори обикновен интерес от изследователи на проучвания на общественото мнение чрез идентифициране на обекта, който те като се предполага, че се стремят да открият, да регистрират, да измерват... Те не се интересуват от независим анализ на природата на общественото мнение, за да преценят доколко използваните от тях методи съответстват на тази природа. Необходимо е да се направят няколко забележки по отношение на подхода, който съзнателно защитава себе си: от всякакви съображения по този въпрос. Имам предвид неразвита оперативна позиция, според която общественото мнение състои от резултати на проучвания на общественото мнение. При това, което е доста любопитно, резултатите за определени операции или използването на някакъв инструмент се разглеждат като комбинирана част от обекта на изследването, вместо, за да се добие допълнително знание за обект на изследване.» [8]

Важен принос за разбирането на политическата роля на общественото мнение са допринесли книгите на **А.Л.Лоуъл** «общественото мнение и народното правителство» (1926) и особено на **У. Липман** «Общественото мнение»(1922). Лоуел проведе задълбочен теоретичен анализ на проблема компетентност на общественото мнение, по-специално в управлението и публично-правни сфери и стигна до заключението за липса на зоната на влияние на общественото мнение върху процеса на държавното управление. Той вярва, че има политически проблеми, които не могат да бъдат решени чрез обжалване на общественото мнение. Тази теза допълнително е разработена от **У.Липман**, който е прекарал много усилия, за да разкрие мита «за всезнаещия и всемогъщия гражданин». Липман последователно свързва тезата за ограничения на общественото мнение, която произтича от невъзможността на «средния гражданин» критично да възприема и оценява информация, го наведе на мисли, стереотипите и т.н. В крайна сметка, като Лоуел, така и Липман, без да се подлага на съмнение необходимостта от включване на разглеждания феномен в процесите на формулиране и прилагане на политики, подвеждат към мисълта за това, че на компетентност на последната трябва да бъде ограничена. В тази връзка не можем да не споменем известната полемична статия на Пиер Бурдие «общественото мнение не съществува», в която той също така предупреждава срещу неправилното и некритично включване на масови оценки в процесите на държавно управление. Въпреки че трябва да се отбележи, че основната критика на статията не е насочена срещу самия феномен на общественото мнение, а срещу методите на неговото измерване и тълкуване.

Нов етап в изучаването на общественото мнение започва във връзка с установяването през 1940 г. на «двустепенен праг на комуникация». **П.Лазарсфелд**, **Б. Берельсон** и **Г.Годз** са установили, че разпространението на информация и нейното въздействие върху общественото мнение, тъй като е в две стъпки: първо от медиите за «лидери на мнения», главно неформални, а след това – от тези лидери, на техните последователи. По този начин е идентифицирано съществуването на определени иновативни групи, които произвеждат или са първите, които усвояват нови забележителности, нова информация [9]. Сред съвременните тълкувания на обществе-

ното мнение се открояват трите най-влиятелни концепции. Две от тях като цяло са наследени от миналото. Нека се спрем на първата от двете посочени, предложени от германския философ **Юрген Хабермас** – така наречената морализираща-нормативна. Хабермас в своите творби посочва, че неговите възгледи са развитието на тези разпоредби, които са били формулирани още през XVIII век. Те се основават на концепцията за обществена публичност, откритост, чрез която се предполага да се преодолее изолацията на абсолютната монархия, да се направи нейната идеология разбираема за масите. Публиката, според Хабермасу, това не е народ, не е маса, не част от населението, не «всички», тя се състои от тези, които могат да резонерствуват на срещи в кафенета и бирарии, в магазини и на страниците на вестниците; тя се състои от образовани слоеве на населението, притежаване на собственост. Те се смятат за носители на истината, която трябва да бъде призната от всички. Основната задача на тяхното резониране е «законно» да се премахнат противоречията в интерес на съществуващата държава и буржоазното общество. **Хабермас** отбелязва, че понастоящем не се намира политическа обосновка на буржоазната общественост и публичност, които трябва да бъдат оставени в структурата на общественото мнение.

Етапи на изграждане и оценка на общественото мнение

Комуникационен процес трябва да бъде организиран така, че на обществеността е да бъде информирано в правилното количество за етапи от развитието на проекта и за възможностите за участие във него; да се извършва активно събиране на мнения на граждани, за да се оценява тяхното мнение за възприемане на проекта, техните предпочитания по отношение на всички алтернативи, свързани с проекта: обществото трябва да разбере напълно механизми за разследване на проблеми и решения по които се вземат по този въпрос. Тези процеси на комуникация трябва да бъдат специално организирани,

Процесите на формиране и развитие на общественото мнение могат да протичат както спонтанно, така и да бъде резултат от целенасочена дейност на различни по вид социално-политически институции и за определени актьори. Механизмите за целенасочено формиране на общественото мнение ще бъдат разгледани по-долу.

Думата «механизъм» в социалното си значение се тълкува като система, устройство, определящо реда на всяка дейност " [13]. Е.Бернс под механизми за формиране на общественото мнение разбира съвкупност от социални институции и организации: Тази невидима и взаимосвързана структура от групи и асоциациите механизъм, с помощта на които демокрацията е създала общественото мнение и опрости процеса на мислене на масите" [14].

Днес много големи предприятия навлизат на световната сцена, стават мултинационални компании и се развиват както на вътрешния, така и на външните пазари и това допринася за развитието на икономиката. Световният опит показва, че бизнесът преминава през няколко етапа на позициониране в обществото. Такива етапи са най-малко три: 1. Етап на първоначалното натрупване – **«война на всички срещу всички»**, в която побеждават **«силна личност»**, когато основните проблеми са задържане и разширяване на заснетото, когато победителите претендират (с право на по-силния) е на разположение ресурси, управление на по-слаби стимули, предпоченции и уважението на обществото. Но хората видяха, че победителите постигат своите победи. И така, обществото не показва уважение и любов, избягва, или дори се страхува от големите предприемачи. 2. Етап на самооправдание на бизнеса пред обществото: в очите на държавата, гражданите. Ето защо на този етап се развиват спонсорство, патронаж, благотворителност, се правят опити за изясняване на целите на бизнеса, перспективите за неговото развитие. Към бизнес общността идва разбирането, че раздаване на пари не води до еднозначному подобряване на общественото мнение, имидж и репутация, а се води по-скоро до отклоняване намеса на средства, намаляване на капитализация, недоволство на акционерите и други заинтересовани страни. Узрява разбирането, че бизнесът не е благотворителност, а системна социална инвестиция. 3. Етап на **«социалното партньорство»**, всъщност социална отговорност, когато бизнес, утвърдил се в обществото и общественото мнение, преминава от самооправдания до развитието на ползотворни социални връзки – социалното партньорство с всички компоненти на социалната среда. С други думи формиране на зрели и пълноценни връзки с обществеността или PR.[15]

Появата на партньорства в обществото е следствие от високото обществено доверие в бизнеса. Предприемач все още се свързва с цинизъм и измама. Бизнесът и управлението в разбирането на хората не са далеч от пословичната престъпност. И това е следствие от нашия исторически съветски опит.

Редовното наблюдение от Джордж Галъп на отношението на американците към различни проблеми в живота на обществото се превърна в най-важното социокulturно и политико - информационно изобретение на 20-ти век.

Първият «полигон» за проучване на гледните точки на гражданите по някои актуални проблеми стана САЩ. Един от най-ранните опити за изясняване на общественото мнение са проучванията на населението на тази страна по време на предизборната кампания през 1824 г.в началото на XX век. През 1900 и 1906 г. вестниците The New York Herald и The Columbus Dispatch предприеха повече или по-малко систематични проучвания на читателската аудитория. От 1917 г. списание The Literary Digest започва редовно да съществува проучвания на общественото мнение. Приложните изследвания започнаха да се провеждат във връзка с необходимостта от получаване на обективна информация по проблемите на пазара и политическите въпроси, свързани преди всичко с изборите. Така че, голяма част от първите изследвания са ориентирани на анализ на търсенето и предлагането на стоки, преследващи чисто утилитарни цели: данните проучвания могат да подпомогнат на производителите, при анализирането защо техните стоки не издържат на конкуренцията на пазара. Те поставят началото на специално направление в изучаването на общественото мнение – «проучвания на продажбите» (marketingresearch), което в наши дни пряко определя ефективността на индустрията на стоки и услуги.

Опитът от проведените проучвания показва, че кръгът от въпроси, по които населението може да бъде разпитано, може да обхване всички сфери на обществения живот и получената информация има несъмнено значение в процеса на реалното функциониране на демократичното общество. Това допринесе за създаването на истинска индустрия за емпирични изследвания на общественото мнение, "въпросник бизнес".

През 1935 г. в САЩ две фирми започват редовно да публикуват резултатите от изс-

ледванията на общественото мнение. Първо, фирмата на Е.Роупърт, създадена под егидата на списание The Fortune (оттук и името the Fortune Survey), се занимава с това. Няколко месеца по-късно американският институт за общественото мнение (AIPO), открит в град Принстън (Ню Джърси), за първи път се обявява. Появата му беше предшествана от двугодишната експериментална работа на Дж. Галъп (1901-1984) и неговите сътрудници. С подкрепата на редица американски публикации Институтът "Галъп" започна да провежда седмични национални проучвания на общественото мнение по политически, социални, икономически въпроси, проблеми с рекламата, проблеми с качеството на стоките.

Създаване на анкетна индустрия, Дж. Галъп започва от принципа — да си сътрудничи само с частни лица и фирми, не приема поръчки за провеждане на емпирични изследвания от политически партии и отделни политически фигури. В същото време използването на последните получени социологически данни беше приветствано.[14]

Освен това, при организирането на анкети, Дж. Галъп извеждал следното:

* резултати от приложни изследвания — новини, които са от интерес за обществеността;

* издателите на пресата ще плащат за този тип новини.

Практиката напълно потвърди предположенията на американския социален изследовател

От други частни центрове за изследване на общественото мнение в САЩ заслужава внимание фирмата на журналист Л. Харис, основана през 1956 г. Тя е специализирана в проучвания на общественото мнение (на първо място в сферата на социално-политически проблеми) и проучване на пазарната конюнктура.[12]

Практиката напълно потвърди предположенията на американския социален изследовател.

От други частни центрове за изследване на общественото мнение в САЩ заслужава внимание фирмата на журналист Л. Харис, основана през 1956 г. Тя е специализирана в проучвания на общественото мнение (на първо място в сферата на социално-политически проблеми) и проучване на пазарната конюнктура. Според броя на представянето на резултатите от сондажите на общественото мнение на страниците на public Opinion Quarterly

фирмата на Л. Харис днес е една от най-често споменаваните. Повече от 250 вестника се публикуват два пъти седмично, получена по време на проучвания социологическа информация.

Излизайки от анализа,ние виждаме, че големите компании на първо място пренебрегват принципа на прозрачност. На първо място те засягат личните си интереси и в първите етапи на общественото мнение тя е само от търговски характер.[12]

Според ЮНЕСКО в света има 75 центъра за изучаване на общественото мнение, без да се броят тези, които работят в САЩ и бившите социалистически страни. Сред страните, където действа повече от един институт, може да се подчертае: Япония (12), Германия (6), Великобритания (5), Франция (5), Австралия (5), Италия (4), Индия (4), Канада (3), южна АФРИКА (2), Бразилия (2), и т.н. Най-старият институт, създаден през 1875 г., това е сектор за изследване на общественото мнение при вестник "Йомиури" (Япония). Образованието на повечето центрове попада през втората половина на 40-те-първата половина на 50-те години.

В областта на индустриалната социология работят 14 Института. Изследователската Проблематика обхваща широк спектър от теми, вариращи от изследване на здравето на хората, плавността на работната сила, безработицата до цялостен анализ на последиците (икономически, социални, културни, психологически) от индустриализацията.

За да обобщим кратък преглед на казусите на световните центрове за изучаване на общественото мнение, ще подчертаем три основни направления:

изследване на общественото мнение като определен социален феномен (неговата структура, роля в борбата на политическите сили, отношението към обществените институции, например политическата власт и т. н.);

анализ на информация за мненията на широките маси за конкретно събитие;

анализ на мненията на населението като потребители при проучване на пазара[15].

Заклучение.

В заключение могат да бъдат формулирани следните основни изводи: в проучването С помощта на литературни източници анализирахме и характеризирахме основните аспекти на диалога между икономическите единици и

обществото.Анализирахме същността, описахме структурата на общественото мнение.Разгледахме в историческото развитие от гледни точки на философи и учени ролята и функциите на общественото мнение.Също така анализирахме методи за оценка на работата на икономиката от страна на обществото.

Литература

1. Абишева Г..В.Рогожкина.В ,Moscow.
2. Автономов В.С.1998.Модель человека в экономической науке. – СПб., *Экономическая школа*, с.320
3. Аристотель. Метафизика.1934,с. 464.
4. Бернейс Э. Пропаганда.пер. с англ. И. Ющенко, с 11.
5. Блюмер Г.1948 Общественное мнение и опросы общественного мнения.*Ежеквартальник* общественного мнения.
6. Вакуленко А.С. 2014. Общественное мнение в социальноисторическом процессе,Краснодар.
7. Величинская Ю.Н. 2016. *Свобода общественного мнения как конституционно-правовая категория*,Москва.,с. 23–30.
8. Дэвисон У.Ф.1968 Об общественном мнении.*Международная энциклопедия социальных наук*.
9. Зомбарт В.2005. Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека .
10. Лернер И.Я. Познавательные задачи как средство формирования и выявления

сформированности коммунистического мировоззрения.1973.*Проблемы формирования коммунистического мировоззрения учащихся VII–X классов*, с. 358.

11. Маркс К., Энгельс Ф. Общественное мнение Англии.Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч.: в 17 т. Т. 15.,с. 200.

12. Новикова Л.И.1966 Коллектив и личность как педагогическая проблема.*Советская педагогика*. 1966,с.14.

13. Словарь иностранных слов. 1982, с. 283.

14. Тульчинский Г.Л., Тульчинская Л.Э, Векслер А.Ф., Лещенко.2008*Программа «Эффективные социальные инвестиции и социальное партнерство (ЭСИСП): 100+1 принцип ЭСИСП, Матрица ЭСИСП»*. М. - СПб – Нижний Новгород,

15. Федотова Л. Н. *Паблик Рилейшнз и общественное мнение*. С. 111—114.

16. Чайлдс Г.1965 *Общественное: природа, формирование, роль*.

Олга Вихрисюк

Проф. д-р Иван Димитров

Университет,Проф. д-р Асен Златаров”
Катедра Икономика и управление
e-mail:olga.viktorovnakz.bg@abv.bg

ВЪЗМОЖНОСТИ И БАРИЕРИ ПРЕД ПРИЛОЖЕНИЕТО НА БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯТА В СТОПАНСКИЯ И ОБЩЕСТВЕН ЖИВОТ НА НОВОТО ВРЕМЕ

Русен Гигов, Иван Димитров

OPPORTUNITIES AND BARRIERS ABOUT THE APPLICATION OF THE BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN THE ECONOMICS AND SOCIAL LIFE IN NOWADAYS

Rusen Gigov, Ivan Dimitrov

ABSTRACT: Blockchain technology is in the focus of many researchers and entrepreneurs. The crypto industry is gaining momentum around the world as evidenced by the growing number of users of the technology. Various software applications have been created worldwide deployed on a blockchain. There are also barriers to the widespread adoption of innovation, such as volatility in cryptocurrency prices and high network maintenance costs. The aim of the article is to acquaint the audience with blockchain technology, the main technical characteristics, the most used cryptocurrencies and the degree of their acceptance by consumers and industries that use decentralized applications. The main limitations for the mass use of the technology are also highlighted.

Key words: blockchain technology, peer-to-peer, crypto currency, smart contract, decentralized application

Въведение

Блокчейн технологията (БЧТ) се характеризира като дистрибутивна мрежова информационна инфраструктура, представена официално през 2008 г. от Сатоши Накамото [1], чрез криптовалутата Биткойн (Bitcoin – BTC), която позволява размяна на транзакции между потребители на принципа (peer-to-peer/P2P). Предимствата предоставени от P2P – подхода, дават възможност за заобикаляне на посредниците при осъществяване на търговски операции, прехвърляне на средства без необходимост от трета страна (банка), което от своя страна резултира в ниски такси за преводи. Дистрибутивния характер стоящ в основата на БЧТ провокира създаването на проекти намиращи приложение в стопанския и обществен живот на новото време. БЧТ се оформя като обещаваща технология, която заедно с изкуствения интелект (artificial intelligence - AI), интернет на нещата (internet of things – IoT) и нанотехнологиите (nanotechnology) ще има значително влияние върху нашето съвремие [2].

Информационно-технологичният характер на нововъведението привлича вниманието на експерти с различна научна и професионална ориентация, от софтуерни програмисти, до – икономисти. Изследванията в областта на

БЧТ се провеждат в направления, като: медицинско-административни; вериги на доставки и използване на интелигентни договори и индустрия 4.0; финансово-технологични; застраховане; комуникации; енергиен отрасъл; електронно правителство; гласуване; умни градове и др.

Въпреки широкоспектърния потенциал на БЧТ, съществуват множество бариери пред масовото въвеждане и използване на технологията, които включват масово неразбиране на технологията, ограничения породени от волатилността и тъмната страна на криптовалутите, регулаторна неяснота от страна на свързани юрисдикции, липса на специалисти и разработчици, технически ограничения произтичащи от енергоемкостта на консенсус-алгоритмите и др.

От друга страна са налице и добри практики, реализирани в различни държави, които по подразбиране разполагат със значителни ресурси, провеждайки политики насърчаващи развитието и имплементирането на високите технологии. Съществуват и корпоративни проекти инициирани от транснационални корпорации, целящи глобална свързаност с оглед повишаване конкурентните предимства чрез засилване на доверието между участниците във веригите на доставки.

Тези факти дават основание за прилагане на холистичен подход при изследване на факторите засягащи по-масовото използване на БЧТ в стопанския и обществен живот на нациите. Целите на настоящия анализ включват:

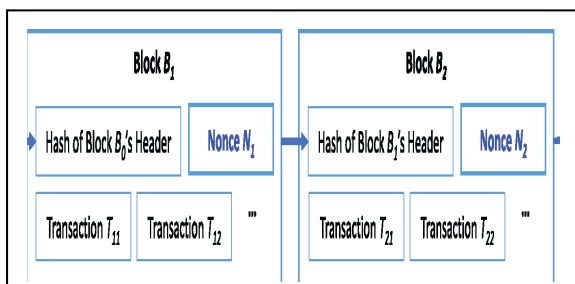
- Преглед на техническата литература с оглед отчитане на основните консенсус-алгоритми и сравняване на параметри;
- Отражаване на добрите практики в БЧ – екосистемата;
- Обобщаване на резултатите и заключение

Представената работна рамка предполага изследването да разгледа преди всичко техническите особености на БЧТ, като акцентът е представяне на информацията към нетехнически специалисти.

Технически аспекти на Блокчейн технологията

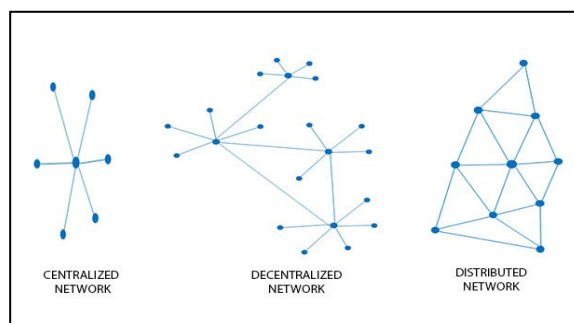
Механизмът на действие на БЧТ е възможен чрез комбинация от съществуващи технологии, като: дистрибутивна мрежова технология (distributed ledger technologies – DLT); криптиране на публичен ключ (public-key encryption); безкрайни вериги съдържащи дигитални подписи (merkle-tree-hashing) и консенсус алгоритми (consensus protocols).

БЧТ дава възможност за споделяне на информация по защитен начин посредством децентрализирана дистрибутивна софтуерна архитектура. Информацията се въвежда в блок, който криптира данните на база алгоритъм и контролно число - нонс (nonce), които се съхраняват във всеки следващ блок от веригата. Първият от поредицата блокове е т.нар. генезис блок, даващ началото за изграждане на съответния блокчейн (верига от блокове). Примерна схема отразяваща създаване на верига от блокове е представена на (Фигура 1).

Фиг. 1. Визуализация на Блокова верига
Адаптирано от източник: Oxford University Press

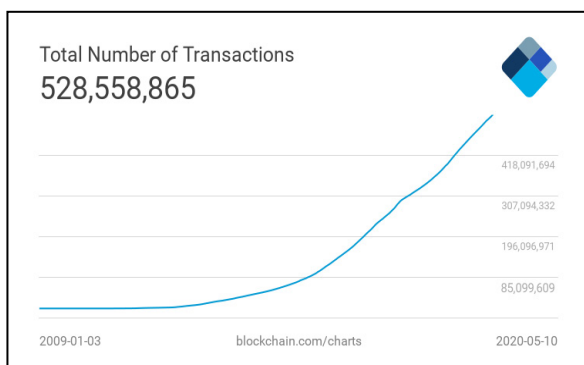
Потвърждението на транзакциите се извършва от т.нар. майньри (копачи), които чрез своите компютри и вградената изчислителна процесорна мощ, се конкурират за верификацията на съответния блок, за което получават стимули под формата на възнаграждение в криптовалута поддържаща съответната БЧ – мрежа. Одобряването на новия блок се добавя към веригата от блокове, което го прави видим чрез споделяне с участниците в мрежата, като информацията се разгръща върху 10 000 отделни компютъра в различни точки по света. По този начин се осъществява комуникацията между отделните потребители в мрежата на БЧ. Характерът на този вид комуникация се определя като дистрибутивна мрежа (Фигура 2).

Фиг. 2. Видове мрежови архитектури
Адаптирано от източник: (kdnuggets.com)

По своята същност мрежовите топологии биват разделяни на централизирани, децентрализирани и йерархични. Скоростта на валидиране на транзакциите е от особена важност, за своевременно осъществяване на стопанските операции. В децентрализираната (публична) мрежа на Биткойн (Bitcoin – BTC) необходимото време за верифициране на транзакция в блок е средно 10 минути, след което са необходими потвърждаване на още пет блока, за да бъде видима транзакцията в основната мрежа (main net). Възелът (node) изпълняващ ролята на верификатор извършва решение на задача, като по този начин доказва трудността (proof-of-work PoW) на транзакцията. В същото време останалите валидатори проверяват решението и в случай, че не е вярно, докладват за грешката, а блокът не се добавя към веригата. Тази трудност при валидиране на транзакциите на практика е неприложима за извършване на ежедневни покупки и други стопански операции, но е най-сигурният от всички останали консенсус - алгоритми, тъй като за да се извърши злонамерено действие, се изисква значителен изчис-

лителен капацитет. Преодоляване на сигурността в мрежата на Биткойн, както и в останалите БЧ – проекти изисква мнозинство от най-малко 51 % едновременно да извършат целенасочени действия, с което се осъществява контрол над мрежата. Въпреки потенциалните заплахи пред БЧТ, използването на криптовалутите и в частност Биткойн нараства значително. Данни за ръста на транзакциите в мрежата на Биткойн са представени на (Фигура 3).

Фиг. 3. Данни за общия брой транзакции в мрежата на Биткойн (към 10.05.2020 г.)
Източник: blockchain.com

Валутата в която се изпълняват и заплащат транзакциите е BTC, като един биткойн съдържа 100 000 000 сатошита (1 сатоши = 0,00000001 BTC). Количеството на възможните за емитиране (изкопаване) BTC е 21 000 000 бр. и е строго определено в софтуера на криптовалутата.

Подходящо решение, като алтернатива на биткойн и съдържащ в основата си (PoW) е Етереум (Ethereum), който използва същия консенсус-протокол, но изпълнява транзакция в рамките на 17 сек. В мрежата на Етереум се изпълняват т.нар. смарт контракти (smart contract) - интелигентни договори, които имат възможността самостоятелно да обработват голям обем информация, обхождайки много на брой библиотеки (бази данни), като по този начин автоматизират стопанските операции. За изпълнението на транзакциите се изисква определено количество гориво – газ (gas), цената на което се определя спрямо съотношение с цената на криптовалутата Етер (ETH). Съгласно таксономия за БЧТ, мрежата на Етереум е децентрализирана (публична) с отворен код, т.е. всеки има достъп да извършва определени действия и подобрения. Визията за развитие на Етереум е в посока преми-

наване към консенсус алгоритъм от вида – доказателство за залог (proof-of-stake PoS).

Въпросният консенсус-протокол (PoS) изисква верификаторът да притежава и да блокира определена сума криптовалута, като по този начин поема отговорността за валидиране на транзакцията класирйки се пропорционално на притежаваните от него активи пред останалите валидатори, с което получава определено възнаграждение. Приложим е към по-мощното използване на БЧТ, тъй като не е толкова енергоемък, колкото извършващият доказателство за работа (PoW) и кореспондира с намерението на Организацията на обединените нации (ООН) за намаляване въглеродния отпечатък вследствие на индустриалната революция.

Йерархичните мрежи са познати още като Блокчейн консорциум. Криптопроектът Рипъл (Ripple) – XRP, е представител на въпросните мрежи, които потвърждават транзакциите на база фрагмент от историята на веригата. Този вид БЧ – архитектури изпълняват т.нар. експроу функция, подобна на смарт контракт. Въпросната БЧ – мрежа е обект на коментар, тъй като партньори на програмата са гонгломерати в банковата индустрия като Santander, American Express.

Централизираните БЧ – архитектури, изискващи разрешение (permissioned) са използвани най-често от стопански субекти водени от общи интереси, познати, като алианси за стратегически предимства. Консенсус-алгоритъма е възможен чрез доказателство за авторитет (proof-of-authority), т.е. предварително одобрени участници получават ключ (достъп), който позволява определени действия.

Консенсус-протоколите са разнообразни, като сред най-използваните са: доказателство за капацитет (proof-of-storage); доказателство за изгаряне (proof-of-burn); хибридни.

Алтернативните методи за използване на БЧТ са т.нар. странични вериги (side chain, off chain), в които е възможна размяната на транзакции между потребителите извън блокчейна в отделен слой, като само крайният резултат (договор, салдо по сметка) се добавя в блокчейна. По този начин се спестяват значителни разходи. Най-яркият пример се осъществява в мрежата на биткойн и е известен като изсветлена мрежа (Lightning network).

БЧТ притежава редица предимства, а именно: децентрализация при съхраняване на данните; поверителност; непроменимост за-

щита; прозрачност при транзакциите; автоматизация; поддържане на функцията познавай своя клиент (know your customer – KYC/AML) [3].

Недостатъците се свеждат до: риск от контрол над мрежата; волатилност на криптовалутите; тъмната страна на мрежата (dark side); липса на регулации в сектора.

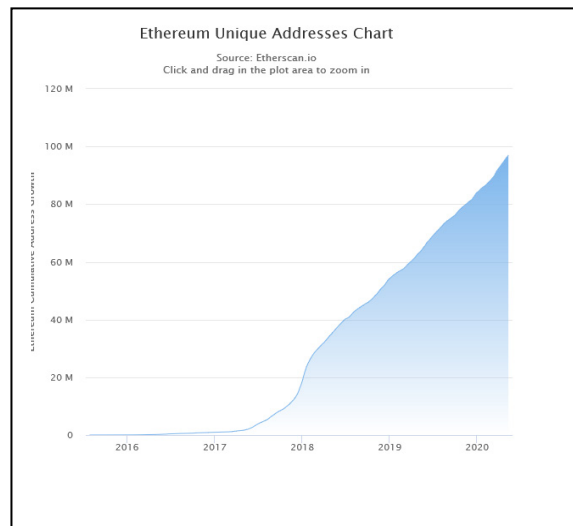
Добри практики при използване на блокчейн технологията

Възможностите на БЧТ са обект на учени и изследователи с различна професионална ориентация и интереси. Проучванията обхващат всички сектори на икономическия и обществен живот на новото време.

Приложението на БЧТ е разпознаваемо в следните категории: вериги на доставка; финансови разплащания; използване на умни договори; индустрия 4.0; интернет на нещата; комуникации; застраховане; енергиен сектор; медии; автомобилен сектор; здравеопазване и здравен мениджмънт; гласуване; електронно правителство умни градове и др.

Отразяването на добрите практики при използването на дадена иновация изисква, да бъде разпознаваема, приложима и използвана. Една от разпознаваемите добри практики в областта на веригите за доставка е съвместният проект между лидерът в морския товарен транспорт „Maersk” и софтуерната компания „IBM”. Технологичното решение – Tradelens, използва БЧТ за осигуряване видимост и проследяемост на товарите в реално време включвайки контрагентите в обща информационна система позволяваща видимост „от край – до край”. Едновременно се обезпечават митническите служби и регулаторните агенции с уместна информация за товарите, екипаж на кораба, други реквизити и цифрови данни, съпътстващи международната търговия. Екосистемата включва над 100 организации, 55 от най-големите пристанища и 600 по-малки, като в мрежата на Tradelens се регистрират над 10 млн. събития седмично. Към момента платформата е обработила повече от 22 млн. контейнера, 10 млн. бр. документи, като проследяемите събития надхвърлят 1 млрд. Интелигентните договори (smart contract) са широко използвани, както за бизнес цели, така и за социално значими проекти. Сред ярките примери е Световната продоволствена програма (World Food Programme – WFP) на Организацията на обединените на-

ции (ООН). Агенцията използва умни договори за разпределяне на хуманитарните помощи чрез сканиране ретината на нуждаещият се, за когото предварително е разпределена съответната припадаща се част. По този начин се избягват хуманитарни кризи породени от злоупотреби. Интелигентните договори са особено приложими в мрежата на Етереум (Ethereum), тъй като включва близо 100 млн. потребители (Фигура 4).

Фиг. 4. Графика изобразяваща кумулативно натрупване на потребителите в мрежата на Етереум (към 2020 г.)

Адаптирано от източник: Etherscan.io

Увеличаването на потребителите на Етереум произтича от бързото време за осъществяване на транзакциите, както и от възможността от използване на смарт контракти (СК). Интелигентните договори позволяват кодиране на т.нар. функция от по-горен ред, т.нар. параметър на функцията. Въпросната опция дава предимство при оформяне на типови споразумения според приложимостта в съответния отрасъл. Така например се задават като параметри валутни курсове, начисляване на наказателни лихви в следствие забавяне на доставки и неспазване на клаузи, превенция на доставки за страни подлежащи на рестрикции (ембарго), размер на квоти за внос и износ, изискване на сертификати за произход на стоки и др. [4]. Пример за кодиране на калуза в резултат на забавяне на доставки целяща последващо материализиране на неустойки деноминирани в Британски паунди, осъществявана в среда за програмиране на смарт контракт е посочен на (Фигура 5).

Изпълнението на заложените параметри се изпълнява автоматично, като изискването е

участниците заложи в договора да са част от БЧ – мрежата. Разглежданата функция, позволява използване в транснационални споразумения, като например „Всеобхватното икономическо и търговско споразумение” между ЕС и Канада - СЕТА (Comprehensive Economic and Trade Agreement), чрез която да се отразяват норми и стандарти по отношение качеството на храни, стоки и др.

```
{
  "id" : "DailyInterestAmount",
  "type" : Expression",
  "value" : "(CashAmount * InterestRate ) /
  (If Currency == 'GBP' then 365 else 360)"
}
```

Фиг. 5. Кодирание на функция в интелигентен договор (smart contract)

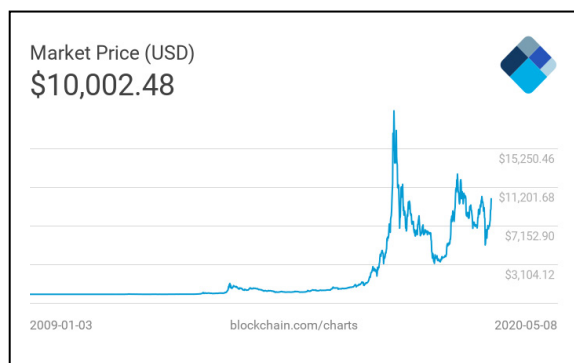
Източник: Barclays.co.uk

Масовото използване на БЧТ в областта на финансовите трансакции се очаква да промени изцяло банковата и разплащателната системи чрез масовото навлизане на финтех компании, заобикалящи посредниците благодарение преодоляването на времеви лаг, който нерядко отнема няколко дни при транс-континенталните парични преводи. Най-масово използваните инструменти за разплащане са в лицето на Ripple, Stellar, тъй като потвърждават трансакцията в рамките на части от секундата. Налице са приложения съвместяващи предимствата на мобилно банкиране и ниски разходи по трансакциите, като едно от разпознаваемите и най-често използвани приложения е „Jaxx Liberty Blockchain Wallet”. Въпросното приложение предлага оперативна съвместимост между различни криптовалути при относително ниски такси. Недостатъците при използването на криптовалути в ежедневните разплащания са породени от нестабилността на бенчмарка – Биткойн, а оттам и на останалите алткойни (alternative coins). Графика доказваща движенията в цената на Биткойн в исторически аспект е визуализирана на (Фигура 6).

В основата на идеята за създаване на БЧТ е премахване на възможността за двойното записване на активи, за което множество финансови експерти считат, че е причина за финансово-икономическата криза разразила се в началото на 2008 г.

Приложението на БЧТ в споменатите по-горе сектори е предпоставка за внедряване на технологията в новата стопанска реалност, а

именно в „Индустрия 4.0”. Посредством устойчивостта от типа Интернет на нещата (Internet-of-Things) и генерираните от тях данни се позволява завършване на визията за усъвършенствано дигитално производство

Фиг. 6. Исторически движения в стойността и текуща цена на Биткойн (към 08.05.2020г.)

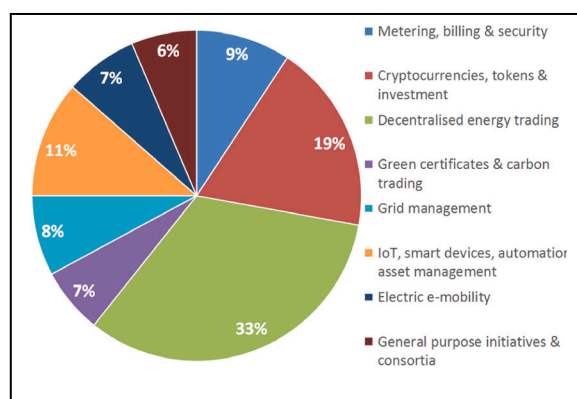
Адаптирано от източник: Blockchain.org

Свързването на части от информационните системи на различните участници във веригите за доставки носи предимства, като оптимизация при производствени процеси чрез преодоляване на „тесните места”, редуциране на времето за инвентаризация, проследяване на стоки и събития, премахване на фалшификати, намаляване разходите за отпадъци. Използването на БЧТ посредством ИН в областта на високотехнологичната индустрия позволява предимствата, машини и съоръжения да комуникират помежду си и да управляват самостоятелно производствените процеси. Конфиденциалност, цялостност и достъпност на данните са допълващ елемент към повишаване конкурентоспособността на предприятията, като част от технологичния дневен ред. Провокиран за отговори на предизвикателствата от нарастващия интерес към БЧТ в рамките на предприятието е създаден БЧ – клъстер „Hyperledger”, който съвместява предимствата произтичащи от БЧТ, смарт контракти и дистрибутивната мрежова технология. За целите на стопанските предприятия е предвидено използването на приложението Fabric, позволяващо до 15 млн. трансакции в минута. За да бъде масово използван, инструментът за разработчици и смарт контракти се кодират на стандартен програмен език. Инструментът е особено подходящ при участниците във вериги на доставки обединени от общи цели (алианси за стратегически предимства), осигурявайки споделяне на информация с акционери, кредитори и клиенти.

Интереси към БЧТ се регистрират и в енергийния отрасъл. Според изследване в областта [5] проучванията отчитат, че блокчейн технологията потенциално би могла да предложи решения на някои от предизвикателствата, пред които е изправена енергийната индустрия. Изискванията към бъдещите енергийни системи могат да бъдат обобщени чрез три основни принципа: *декарбонизация*, чрез *децентрализация* и *дигитализация*, с промяна към овластяване на потребителите. В същото време комуналните услуги са изправени пред изисквания за увеличаване на прозрачността от страна на регулаторните органи. Изследванията сочат, че транзакционните цифрови платформи разгърнати върху БЧТ могат да предложат намаляване на оперативните разходи, повишаване на ефективността, бързина и автоматизиране на процесите, прозрачност и възможност за намаляване на капиталовите изисквания за енергийните фирми. Това от своя страна резултира в намаляване на общите разходи, а оттам в ниски цени към крайните потребители. Според изследване в областта на енергийния отрасъл в глобален обхват, извършено през 2019 г. (пак там), обхващайки 140 фирми, които имат пряко и косвено отношение към сектора ангажиран с енергийни услуги, отчита разнопосочни резултати. От тях 33 % от фирмите са специализирани в услуги в областта на децентрализираната търговия с енергия; 19 % са концентрирани в сферата на криптовалути, токени и инвестиции; 11 % оперират с интелигентни устройства, автоматизация и управление на активи; 9 % обслужват дейности свързани с измерване и фактуриране и сигурност; 8 % в управление на мрежата; 7 % електрическа и електронна мобилност; 7 % са в посока зелени сертификати и търговия с въглерод; 6 % консорциум инициативи с общо предназначение. Данните са представени на (Фигура 7).

Медийните услуги също попадат във фокуса на БЧ – ентузиастите. Реализацията на подобни проекти е свързана с достъп до определени приложения съдържащи различни материали, като: филми, музика, платени радио и телевизионни канали. Инициативите се реализират на база първично предлагане на монети (Initial Coin Offering - ICO), чрез което се финансират проектите. Концепцията се основава върху достъп и споделяне на информация в т.нар. когнитивни радио мрежи, чиято инфраструктура се осъществява чрез криптовалутата „Spcoins” [6]. Чрез ICO, на пот-

ребителите се предоставя възможност за предварително закупуване на съответната услуга на преференциални цени чрез токени, които могат да бъдат препродадени на по-висока цена. Циркулиращите токени на вторичния пазар не се следи от надзорните органи, което от своя страна води до получаване на алтернативен доход. Поради тази причина интересът към тях е значителен. ICO се разглежда като алтернативен вариант за набиране на средства при стартиране на бизнес, който в БЧ – средите е познат като срещуположния механизъм на първоначално публично предлагане (Initial Public Offering – IPO).

Фиг. 7. Разпределение на дейностите при фирми опериращи в енергийния отрасъл в световен мащаб

Адаптирано от източник: Доклад за използване на БЧТ в енергийния сектор

Дифузията на БЧТ преминава през използване в електронното правителство и в т.нар. умни градове. Акцентът е върху цялостно разгръщане на административните функции върху БЧ. Стартирала през 2016 г., „Блокчейн стратегия за Дубай” се стреми да разгърне 100 % от приложимите транзакции върху БЧ до 2020 г. Стратегията се основава върху три основни стълба: повишаване ефективността на държавното управление; създаване на БЧ индустрия, осигуряване на световната лидерска позиция на Дубай в сектора. От друга страна е налице цялостен проект на криптодържавна базирана върху криптовалутата Elastos, което предполага и използване на технологията за гласуване. Според автори специализирани в посока разработване на практики приложими за СК [7], БЧТ има потенциал за криптографски кодирани нормативни актове във СК. Една от бариерите се явява липсата на компетенции от съдии и надзорни органи да се запознаят и тълкуват информацията разгърната върху БЧ.

Обществено – значимата област намираща приложение и потенциал за развитие чрез БЧТ е здравеопазване и здравен мениджмънт. Възможностите на БЧТ за поддържане на здравни досиета спомагат за провеждане на ускорени биометрични изследвания. Криптирането на данните има отношение към информацията на пациента, водените към момента лечебни процедури и проследяване веригите за доставки на лекарствата. Употребата на технологията в сектора включва ползване на непроменими одитни пътеки, сигурност и поверителност на данните, подобряване на процесите по застрахователни претенции, оптимизиране на медицинска документация [8].

Недостатъците при използване в сферата на здравеопазването произтичат от вида на консенсус-алгоритъма, такси по транзакции, необходимото време за валидиране на транзакцията, както и мрежовата топология. В този случай е подходяща мрежова инфраструктура изискваща разрешение, изградена от ресорно министерство.

Тук е подходящо да се отбележи, че всеки споменат проект използва различни по вид и предназначение БЧТ приложими за решаване на специфични проблематики.

Заклучение

БЧТ има потенциал за използване в различни корпоративни и обществено-значими проекти.

Една от най-съществените бариери остава колебанието в цените на криптоактивите, но също така и интересът на потребителите към определен вид активи.

Използването на интелигентни договори в известна степен ще промени търговските отношения, но човешкият фактор е водещ, както от необходимостта за имплементиране на клузи в споразуменията, така и за физически мониторинг върху операциите.

Ролята на софтуерните приложения базирани на БЧТ, до голяма степен ще заменят съществуващите системи, но в не изцяло, тъй като миграцията към нова информационна система се нуждае от значителни разходи, както за имплементиране, така и за обучение на специалистите.

За приложението на БЧТ в обществено значими проекти трябва да се подхожда предпазливо особено там, където се въвежда автоматизирано изпълнение на операциите,

защото това изисква своята социална цена. Използването за целите на интелигентни градове е уместно, като доказателство е реализацията на проекта в Дубай.

Блокчейн технологията съществува повече от десет години, с което се потвърждава ентузиазма на специалистите в областта. Мненията са, че решението на заобикалящите ни проблеми не биха могли да бъдат решени от компютърна програма, а от колаборация между знание и компетенции за използване на технологиите спомагачи вземането на адекватни решения.

Литература

1. Nakamoto, S. (2008) „Bitcoin: A Peer-to-peer electronic Cash System”
2. Tasca, P., Tessone, C. J. (2019), A Taxonomie of Blockchain Technologies: Principles of Identification and Classification, ISSN 2379-5980 (online) DOI 10.5195/LEDGER.2019
3. Aste, T., Tasca, P., Di Matteo, T. “Blockchain Technologies: The Foreseeable Impact on Society and Industry.” *Computer* 50.9 18–28 (2017) <http://doi.ieeecomputersociety.org/10.1109/MC.2017.3571064>.
4. Clack, C. D., Bakshi, V. A., Braine, L. “Smart Contract Templates: Essential Requirements and Design Options.” (pp – 08) arXiv (2016) (accessed 29 October 2018) <https://arxiv.org/abs/1612.04496>.
5. Andoni, M., Robu, V., Flynn, D., Abram, S., Geach, D., Jenkins, D., McCallum, P., Peacock, A. “Blockchain technology in the energy sector: A systematic review of challenges and opportunities”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Elsevier, February 2019 <https://doi.org/10.1016/j.rser.2018.10.014>
6. Kotobi, K., Bil'en, S. G. “Blockchain-Enabled Spectrum Access in Cognitive Radio Networks.” In 2017 Wireless Telecommunications Symposium. IEEE 1–6 (2017) <https://doi.org/10.1109/WTS.2017.7943523>.
7. Wood, G.: Ethereum: a secure decentralized generalised transaction ledger EIP-150 revision (759dccc – 2017-08-07) (2017). Accessed 12 May 2018
8. Kuo, T.-T., Kim, H.-E., Ohno-Machado, L. “Blockchain Distributed Ledger Technologies for Biomedical and Health Care Applications.” *Journal of the American Medical Informatics Association* 24.6 1211–1220(2017) <https://dx.doi.org/10.1093/jamia/ocx068>.

Русен Желев Гигов
Проф. д-р Иван Димитров
Университет „Проф. д-р Асен Златаров” Бургас
Катедра „Икономика и управление”
e-mail: rusengigov2@gmail.com

РЕГУЛАЦИИ ЗАСЯГАЩИ БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯТА В ГЛОБАЛЕН МАЩАБ, ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ТЕХНОЛОГИЯТА В ЕВРОПА И В БЪЛГАРИЯ

Русен Гигов, Иван Димитров

REGULATIONS AFFECTING BLOCKCHAIN TECHNOLOGY ON A GLOBAL SCOPE, PROSPECTS FOR TECHNOLOGY DEVELOPMENT IN EUROPE AND IN BULGARIA

Rusen Gigov, Ivan Dimitrov

ABSTRACT: Blockchain technology is among the promising innovations of the new age. Ten years after the announcement of the innovation, the regulatory requirements arising from the need to introduce ethical standards in the field of digital transformation are on the agenda. The scope of the study includes the standards set by the transnational regulatory authorities. It reflects the transposition of the measures in the national laws of the partners, guided by the goal of achieving global clarification of transaction flows. The result of the activities of the working groups assisting in the development of the digital infrastructure in the respective jurisdictions is also taken into account. The development of the sector operating in the sector of virtual assets is also announced.

Key words: blockchain technology, virtual assets, anti money laundering

Въведение

Блокчейн технологията (БЧТ) е анонсирана официално от Сатоши Накамото през 2008 г. Технологията комбинира съществуващи технологии, като акцентът е върху избягване на двойното записване и разходване на средства. БЧТ е представена като електронна система за разплащане, която използва изкуствено генерирана валута посредством изчислителна техника – централен процесор (Central Processing Unit – CPU) и графичен процесор (Graphics Processing Unit – GPU). Размяната на активи в т.сл. Биткойн, се осъществява на принципа „между потребители” (peer-to-peer), заобикаляйки посредниците по веригата т.е. банките при значително по-ниски разходи. Това предимство повлиява съществено на цялата бизнес еко-система, което води до създаване на близо 3000 криптопроекта за период около 10 години. Криптоиндустрията претърпява значително развитие в Китай, Япония, САЩ, Швейцария, Дубай, Европейски съюз (ЕС). Възможността за размяна на активи (виртуални) при ниски разходи и с висока скорост, а в някои случаи и напълно анонимно, е предпоставка за използването на криптоактивите за престъпни цели и пране на пари. Това от своя страна носи безпокойство в зна-

чителен брой юрисдикции, подтиквайки националните и международни органи осъществяващи борба с престъпността, да прибегнат към въвеждане на регулации, което в известна степен ограничава дифузията на съмнителните криптопроекти.

От друга страна БЧТ повлиява върху създаването на научни центрове с интереси във финансовия сектор, логистика и вериги на доставка, енергетика, здравен мениджмънт, социално предприемачество, екологични проекти, умни градове. На правителствено ниво се създават регулаторни агенции и дирекции за оказване на подкрепа в областта на БЧТ. ЕС гласува за създаване комитет на Европейската комисия (ЕК) за разработване на директиви в посока регламентиране на БЧТ, като в напреднал етап е проектът за еврочейн и криптоевро. На глобално ниво действа работна група за превенция прането на пари и финансиране на тероризма, която предписва мерките за транспониране в националните законодателства посредством сътрудничество със страните от Г – 20.

Мерките по отношение на развитието и регулацията на БЧ – екосистемата оформят стабилна среда за дифузия на технологията. Разпространението на БЧТ навлиза и в България, отчитайки създаването на различни общности

съставени от бизнес лидери, софтуерни разработчици, представители на национални и международни правителствени и неправителствени организации. Интересът към БЧТ се отразява в дневния ред на всички високотехнологични събития, като България и в частност София се определят, като дигитализационен хъб на балканите с висок потенциал.

Настоящото изследване има за цел следното:

- Анализ на основните мрежови топологии релевантни към изследването;
- Преглед на документи отнасящи се до регулаторните изисквания свързани с използването на БЧТ, производни услуги и продукти;
- Проверка на текущото състояние по отношение на регулаторната рамка в глобален аспект, ниво ЕС, Централна и Източна Европа, както и перспективите за развитие на БЧТ в България
- Извеждане на препоръки в съответствие с добрите практики по света.

Проучването очертава методиката, чрез която се извършва мониторинг на крипто и дигиталната екосистема в света.

Технически особености на БЧТ

БЧТ позволява споделяне на информация по защитен начин посредством криптиране на данни чрез децентрализирана софтуерна архитектура. Според (Nakamoto, 2008), алгоритъмът при валидиране на транзакциите трябва да изпълнява следните операции:

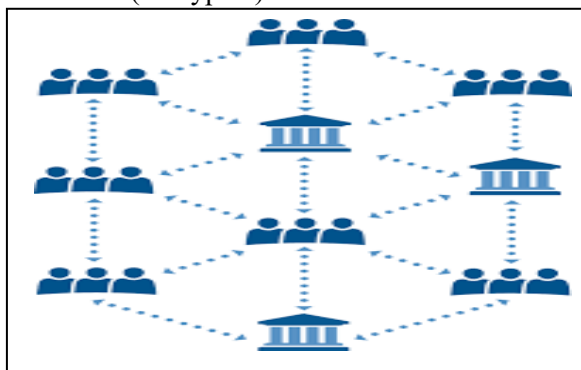
- транзакцията се излъчва към всички възли (валидатори/nodes);
- всеки възел (node) събира новите транзакции в блок;
- валидаторът търси решение на задача известна като доказателство за работа (proof-of-work);
- когато даден верификатор открие решение, го излъчва към останалите възли;
- възлите приемат блока в случай, че всички транзакции са валидни и не са вече изразходвани;
- възлите отчитат съгласието си спрямо текущия блок и работейки върху новия блок във веригата добавят криптирано (защитено) съдържание на предишния в новия блок. Възлите (nodes) винаги добавят новия блок към най-дългата съществуваща верига, като по този начин се съгласяват, че са част от правил-

ната верига. Трудността при изпълнение на консенсус-алгоритъма е пропорционална на сигурността на мрежата.

Мрежовите топологии описват три вида БЧ – мрежи, а именно: публични; частни (изискващи разрешение – permissioned); йерархични. *Публичните* мрежи са децентрализирани с отворен код, позволявайки безгранична директна размяна на активи между участниците. Често потребителите желаящи анонимност, бъркат понятието с псевдонимност.

Йерархичната е позната като БЧ консорциум, която изпълнява проследяване на връзките, които се явяват портал за валидиране на транзакции. По този начин се предоставя видимост на леджъра (главната книга), чрез споделяне на фрагменти от историята на информационния поток. Според (Rabbit, 2018), тези мрежи се окачествяват като публични с определен контрол, т.е. транзакциите са видими, но определени участници имат правомощия да ги валидират.

Централизираните БЧ – архитектури (permissioned) изискват определена степен на контрол във връзка със съдържанието на информацията. Правото за извършване на определени действия във въпросната мрежа се определя от централно-управленски орган, т.е. степента на достъп е предварително ограничена. Нагледен пример е цифровата версия на фиатните пари, т.нар. Дигитални Валуты на Централните Банки (Central Bank Digital Currencies), която според (Tasca & Tessone, 2019) е близка по архитектура до частните БЧ – мрежи. Масово заинтересовани към тази разновидност са централните банки в т.ч. ЕЦБ. Визуализация на дистрибутивна БЧ – мрежа с централен одитиращ орган е представена на (Фигура 2).

Фиг. 2. Изобразяване на дистрибутивна мрежова технология на одитиращ орган
Адаптирано от източник: Европейска централна банка (ЕЦБ)

Алтернативните методи за използване на БЧТ са т.нар. странични вериги (side chain; off chain), в които е възможна размяната на трансакции между потребителите извън блокчейна в отделен слой, като само крайният резултат (договор, салдо по сметка) се добавя във веригата. По този начин се спестяват значителни разходи. Най-яркият пример се осъществява в мрежата на биткойн и е известен като осветлена мрежа (Lightning network).

Според (Aste *et.al*, 2017), БЧТ притежава редица предимства, сред разпознаваемите са именно: децентрализация при съхраняване на данните; поверителност; непроменимост защита; прозрачност; автоматизация; поддържане на функцията познавай своя клиент (know your customer – KYC/AML). Именно функцията KYC/AML е в основата на регулациите засягащи развитието на БЧ – сектора.

Недостатъците се свеждат до: риск от контрол над мрежата; волатилност на криптовалутите; тъмната страна на мрежата (dark side). Според изследователи в областта на БЧТ, липсата на ясно разписани регулации в нормативните уредби на държавите са една от пречките пред масовото въвеждане на технологията (Semova *et.al*.2017).

Регулаторни механизми и стандарти оказващи въздействие пред развитието на блокчейн технологията в глобален мащаб

Регулаторната рамка в глобален мащаб влияеща на развитието на БЧ – екосистемата, виртуалните активи (ВА) и доставчиците на услуги за виртуални активи се развива в посока превенция на прането на пари и финансиране на тероризма (anti money laundering AML; combating terrorist financing CFT). Органът разписващ и прилагащ общите разпоредби касаещи споменатите мерки е в лицето на Работната група за финансови престъпления (Financial Action Task Force – FATF). Съгласно общоприетата регулаторна рамка (FATF, 2019), под юрисдикцията на *работната група* и нейните партньори, попадат виртуалните активи (virtual assets - VA), както и доставчиците на услуги свързани с виртуални активи (virtual assets service providers VASP).

Финансовите институции са във фокуса на работната група, тъй като материализирането на доход се осъществява чрез тяхното посредничество. Предписанията се насочват към

правителствените агенции в посока създаване на ефективна система за мониторинг на технологичния отрасъл, която да следи регистрацията на доставчиците на услуги да бъде в съответствие с предписанията на *работната група*. Правно-регулаторната рамка отнасяща се към виртуалните активи акцентира върху следните моменти:

- Държавите, трябва да разглеждат ВА, като собственост, приход, финансови средства или други видове активи;
- Наличие на методика за разбиране и оценяване на риска породен от дейностите с ВА имащи отношение към прането на пари и финансиране на тероризма;
- Разработване на регулаторна рамка за дейностите с ВА, като доставчиците трябва да са регистрирани в юрисдикцията, в която упражняват дейността си и да покриват препоръките на *работната група*;
- Наличие на законова основа за прилагане на санкции за лицата неизпълняващи изискванията за осъществяване на дейността;
- Налагане диференцирана регулаторна форма за субекти, които са вече регистрирани под друга форма за извършване на дейност с ВА;
- Прилагане на адекватна регулаторна система гарантираща съответствие между дейностите на доставчиците на услуги за ВА и препоръките на *работната група*, която да бъде гъвкава и да осигурява навременна реакция към субекти действащи в разрез с предписанията.
- Контролните органи се предполага, че разполагат с потенциала за прекратяване дейността на субекти неотговарящи на изискванията, чрез изземване на лицензи;
- Рестрикциите засягащи юридическите лица изискват необходимост да обхващат и управителите и изпълнителните директори на стопанските единици;
- Поддържане база данни за заявителите и получатели на активи, когато са на стойност над EUR/USD 1000.

Навременната координация и размяната на надеждна информация между партньорските служби в релевантни юрисдикции е в основата на успеха на инициативата засягаща една от проблемните зони на съвременното общество, а именно – офшорните сметки.

Стандартите отнасящи се към БЧТ са определени от Международната стандартизационна организация (international

organization for standardization – ISO), като съществува единен международен стандарт (ISO TC 307) относно правилата и процедурите за прилагане на блокчейн архитектури с акцент върху поверителността и сигурността.

Транспонирането на препоръките на FATF в законодателствата на държавите е с акцент върху поддържане на база данни относно транзакции надвишаващи прага от 1000 USD/EUR. Основните партньори на FATF са страните от Г – 20, които съвместно разработват препоръките и механизмите за внедряване в законодателствата на държавите. Най-активни са САЩ, Япония, Норвегия, Европейски съюз (ЕС). България, както и страните членки на ЕС, по подразбиране изпълняват изискванията на FATF. За да се осъществи гъвкавост по отношение регламентиране и осигуряване на благоприятна среда за развитие на дейностите свързани с ВА, *работната група* препоръчва, текущите работещи мерки в отделните държави да не бъдат заменени, а по-скоро адаптирани към промените в глобален план.

За транспониране и адаптиране към препоръките на международните регулаторни органи в различните държави се създават национални работни групи, които да оказват съдействие на правителствено ниво, в отговор на предписанията по отношение използването на ВА и дейности на компании предоставящи свързани услуги.

Рискови фактори засягащи компаниите опериращи с виртуални активи

Виртуалните активи характеризирани се с определено ниво на риск, попадащи в ползването на регулаторните органи и други заинтересовани страни, притежават следните особености:

- Възможност за размяна с други активи и финансови средства;
- Потенциал за размяна с виртуални активи свързани със стандартните разплащателни системи.
- Риск свързан с децентрализацията на бизнес модела;
- Анонимност породена от липсата на AML/CFT/KYC, присъща на някои криптовалути (invisible internet project-Zcash);
- Специфични бизнес модели провокиращи настъпване на специфичен риск;

- Липса на физическо представителство на доставчика, респективно понасяне на отговорност;

- Потенциален риск по отношение на доставчика на услуги и свързаността му с няколко юрисдикции;

- Възможност за конфискация и замразяване на авоари на нарушители на разпоредбите свързани с AML;

- Възможности за обхват на доставчика и риск от фрагментиране на клиентите;

- Възможности и обхват на отделните информационни и разплащателни канали, (B2C – Business to Business, G2C – Government to Client, C2G – Client to Government, P2P – Peer to Peer).

- Предварителна продажба на монети ICO.

Държавите трябва да разглеждат рисковите фактори свързани с ВА, като транзакции и канали за доставка, отразяване на дейности включващи анонимни и псевдонимни транзакции (P2P), проследяване на платежни операции от трети страни и механизмите за доставка. От своя страна анализът на рисковите фактори изисква следната информация:

- Данни за заявителя (лични данни), номер на акаунта (номер на цифровия портфейл), локация на клиента (адрес или идентификационен номер),

- Потвърждаване на идентичността на информацията получена от клиента (ЕГН, identification number ID) с инфо от базата данни на третата страна или друг източник;

- Проследяване на IP – адрес;

- Търсене в релевантна база данни потвърждение на информацията съдържаща се в профила на клиента относно транзакцията и проверка на съответствието с националното законодателство;

- Данни за получателя и заявителя;

- Изискване от страна на доставчиците на услуги подробна информация относно основание за изпълнение на транзакциите, както и поддържане база данни (документи) селектираща рискови лица и държави за срок от 5 години.

Според FATF, се изисква налагане на AML/CFT във финансовите институции на всички юрисдикции, като крипто-децентрализираните приложения (Decentralized application-DApps) попадат в обхвата на регулациите по отношение на дос-

тавчиците на услуги. Препоръките на работната група са за споделяне на информацията чрез използване на защитени канали: DLT, TLS (Transport Layer Security), X509 Certificates, X509 Attribute certificates, API technology, и др. със същото предназначение.

Под обхвата на работната група не попадат затворени системи, в които се предлага токенизация, по смисъла на която се раздават награди и бонуси във връзка с количество използвана услуга.

Обобщаването на стандартите и мерките в подходяща форма има за цел да подсили публично-частното партньорство в посока споделяне на коректна информация, която да осигурява мониторинг на системата.

Текущо състояние на БЧТ в глобален аспект

Анализът на текущото състояние на отрасъла специализиращ в областта на виртуалните активи има за цел да изследва приложението в държавите с фокус върху БЧТ, съответстващи на препоръките на FATF.

За целта ще бъдат отчетени приложените мерки САЩ, Япония, Финландия, Китай, ЕС, Норвегия, България, Иран, Северна Корея. Глобалната организация за етични доверени БЧ – мрежи е в лицето на INATBA (International Association for Trusted Blockchain Application), която се стреми да подкрепя развитието на БЧ – екосистемата и да предоставя референции по отношение на добрите практики в бранша.

На територията на САЩ действа подробна технологично неутрална работна рамка, която разглежда виртуалните активи като дигитални финансови активи, като понятието включва широка област от дейности във финансово-дигиталната екосистема. В САЩ Биткойн се разглежда като стока за широко потребление (commodities), респективно изискваща специфично наблюдение и регулации. Надзорът се осъществява от няколко служби, като най-разпознаваемите са: Мрежа за финансови престъпления към министерство на финансите на САЩ (U.S. Department of the Treasury's Financial Crimes Enforcement Network – FinCEN); Щатска служба за финансово разузнаване (U.S. Financial Intelligence Unit – U.S. FIU); щатска комисия по борси и ценни книжа (Security and Exchange Commission – U.S. SEC). Регулациите относно БЧТ възникват главно по отношение на изпирането на пари и

противодействие на тероризма, като последните актуализации на щатските служби са насочени към Иран и Северна Корея.

През 2014 г., в Япония фалира голям доставчик на услуги за виртуални активи, в резултат на което през 2017 г., страната създава специална работна група. Техниката на оценка на бъдещите доставчици се осъществява на база съответствието между рисковата оценка на кандидата с бизнес плана на стартиращата компания. Мониторингът съпътства дейността на доставчика чрез постоянен количествен и качествен контрол. На територията на страната действа и самостоятелен регулаторен орган в лицето на JVCEA (Japan Virtual Currency Exchange Association), който оказва бърз и гъвкав отговор на възникнали въпроси и подпомага виртуалната инфраструктура с обучени кореспондиращи с препоръките на FATF. Регулаторният орган извършва дейността си в колаборация с националната финансова агенция. Създадена е „Тренировъчна група за работа с размяна на виртуална валута“, която да изследва институционалния отговор на възникнали въпроси отнасящи се към операциите с виртуални активи. Подготвени са индикатори, т.нар. сигнали „червен флаг“ обхващащи специфичните дейности на доставчиците на ВА, където се използва технологията за анонимизация.

Във Финландия, регулаторната рамка е ясно ориентирана в отговор на предписанията на FATF. Действащият орган в лицето на FIN-FSA, има за цел да подпомага финансовите иновации и децентрализираните финансови операции чрез ясно разписана процедура. Съгласно регулаторната рамка действаща в страната, доставчиците на услуги свързани с виртуални активи са такива, които предлагат размяна на криптоактиви срещу фиатна валута, други стоки, в т.ч. и злато, както и мероприятия свързани с предварителна продажба на монети (Initial Coin Offering – ICO), т.е. виртуалните активи са финансови инструменти. Регистрацията на доставчиците на услуги е предвождана от декларация за познаване на процедурите и мерките за превенция на прането на пари и финансиране на тероризма. Декларацията се попълва чрез контролен списък (*checklist*) отразяващ степента за познаване на закона.

Европейският съюз, като част от G-20, изпълнява своите задължения като партньор на FATF, чрез агенцията MONEYVAL. Инфраструктурата на Еврочейн (ЕЧ), превижда пос-

редниците, които имат директен контакт с централните банки, да извършват проверка кореспондираща с предписанията на FATF, като проверката засяга субектите поставени под емабрго. Концепцията на платформата – Corda, върху която е разгърната ЕЧ позволява транзакции при ниска стойност, като високостойностните транзакции подлежат на надлежна проверка. ЕЧ предвижда ваучери за анонимен превод на активи, който да бъде регулиран чрез определен лимит. Потребителите имащи нискостойностни салда по сметките не са под наблюдение на регулациите, покривайки изискванията предписани в Политика за защита на личните данни – GDPR (General Data Protection Regulation). Посредниците нямат цялостен поглед върху транзакционния поток, но одитиращ централизиран орган (ЦБ, НАП, Агенция Митници) може да наблюдава процеса. ЕЧ предписва използване на посредници, които да осъществяват връзка с централните банки чрез инфраструктурата за сетълмент в реално време RTGS (Real Time Gross Settlement). Към този момент не съществува оперативна съвместимост между ЕЧ и RTGS. Действащите към момента надзорни органи в юрисдикцията на ЕС са: Европейски орган за борси и ценни книжа (European Securities and Markets Authority-ESMA); Европейски банков орган (European Banking Authority-EBA); Европейски орган за застраховане и професионално пенсионно осигуряване (European Insurance and Occupational Pensions Authority-EIOPA).

За да отговори на предизвикателствата породени от крипто ентусиазма, в България е

формирана хоризонтална работна група, със следните цели:

- Анализ на текущото законодателство в страната във връзка с прилагането на БЧТ;
- Разглеждане на възможностите за отразяване на технологията в текстовете на национални стратегически документи;
- Оказване на подкрепа по отношение участието на България в Европейското блокчейн партньорство, с мнения, материали, предложения за имплементиране и др.

Законодателната рамка кореспондираща с препоръките на FATF е отразена в следните нормативни документи:

- Закон за електронните съобщения;
- Закон за киберсигурност;
- Закон за електронните съобщителни мрежи и физическата инфраструктура;
- Закон за електронното управление;
- Закон за електронния подпис и електронните удостоверителни услуги;
- Закон за киберсигурност;
- Закон за търговския регистър;
- Закон за електронната търговия;
- Закон за защита на личните данни.

Част от екипа на работната група в България е инициатор на основаването на „Балканската блокчейн асоциация” имаща за цел да създаде подходяща среда за бизнес базирани върху БЧТ.

Обобщение на мерките прилагани в споменатите по-горе държави е поместено в (Таблица 1), за споменатите държави са налице официално разписани документи.

Таблица 1. Съответствие на държавите с предписанията на FATF

Държава	Наличие на работна група	Съответствие с препоръките на FATF	Действащи национални регулаторни органи
САЩ	✓	✓	✓
Япония	✓	✓	✓
Китай	✓	✓	✓
ЕС	✓	✓	✓
Финландия	✓	✓	✓
България	✓	✓	✓
Иран	-	-	-
Северна Корея	-	-	-

Източник: Доклад на FATF

Развитие на БЧТ в Европейския съюз и България

Действащата организация по отношение на блокчейн технологията на ниво ЕС (Евро-

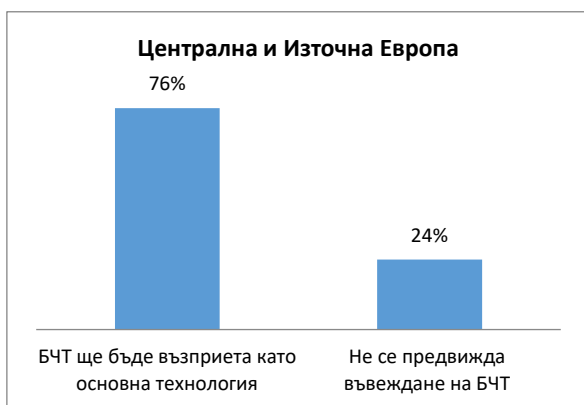
пейско блокчейн партньорство – ЕБЧП) е създадена от ЕК, като нейните задачи се отнасят до създаване на единна европейска инфраструктура за БЧ – съдействие, която ще предоставя обществени услуги във всички страни от

ЕС. През м. Декември, 2019 г. ЕЦБ представя изследване, което разглежда анонимността при използване на Еврочейн (Eurochain, 2019). Проектът е в напреднал етап потвърждавайки потенциала на технологията и анагжираността на ЕС за повишаване на цифровите компетенции на гражданите на блока.

Текущата ситуация в Централна и Източна Европа (ЦИЕ) е обещаваща, като според доклад на (Deloitte, 2018) отразяващ глобалното възприемане на БЧТ, но с акцент върху страните от (ЦИЕ), бариерите за внедряване на технологията са породени от:

- Репутацията на криптовалутите;
- Бавен напредък в разработването на регулаторни рамки, законодателство и индустриални стандарти;
- Липса на специалисти в сферата на БЧТ.

Данни от същия доклад отчитат сериозни намерения от страна на стопанските субекти към БЧТ, като 76 % от анкетиранияте компании заявяват потенциална готовност за имплементиране в рамките на организацията (Фигура 2).

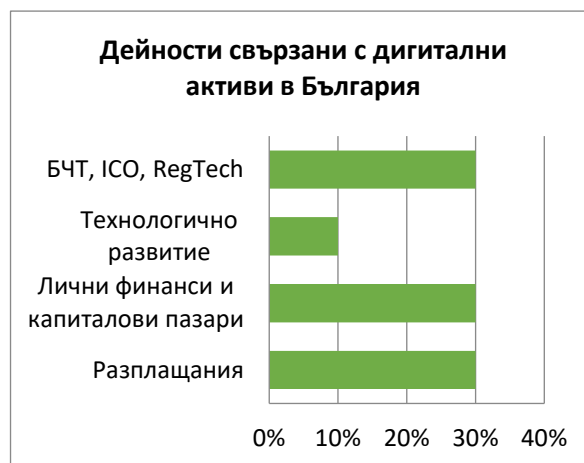

Фиг. 4. Данни за намеренията на компаниите от ЦИЕ в посока имплементиране на БЧТ
Източник: Deloitte

Информацията доказва перспективите на технологията и плановете на фирмите да придобият конкурентни предимства, позиционирайки се във високотехнологичния сегмент на веригите за доставки.

В края на 2019 г. на територията на България се създава хоризонтална работна група, т.нар. sand box за подпомагане на сектора ориентиран към БЧТ и финтех услуги. Член на националната работна група е и Балканската блокчейн асоциация (ББА) ситуирана в гр. София.

Текущото състояние на сектора осъществяващ дейност в областта на дигиталните услуги, ВА и БЧТ в България е фокусиран върху разплащателни операции, лични финанси и технологични разработки. Според годишния доклад за развитието на финтех сектора в България (стр. 11), се потвърждава позицията на гр. София, като финтех хъб и дигитализационна столица на балканите. Разпределението на фирмите опериращи в отрасъла е представено на (Фигура 4).

Фиг. 4. Разпределение на отрасъла опериращ с дигитални активи в България
Източник: Deloitte

Сведения от проучването отразяват значителна концентрация в разплащателните услуги повлияно от развитие на финтех сектора в страната. Делът полагащ се на дейности свързани с лични финанси и капиталови пазари е в резултат от растежа на информационно-технологичните компании обслужващи аутсорсинг бранша. Развитие на БЧТ, регулиращи технологии и предварителната продажба на монети заемат една трета от дейностите с дигитални активи. Необходимо е да се подчертае свързаността на всички сектори, тъй като аутсорсинг услугите обслужват останалите компании.

Заклучение

БЧТ е перспективна технология, която се възприема от мнозинството на бизнес лидери и предприемачи.

Масовото възприемане на микро, макро и транснационално ниво изисква регламенти, подкрепящи значимите и етичните проекти. Ролята на коректно разписаните регулации, наличието на работни групи оказващи подк-

репа при развитието на различни проекти и знанието на редовия потребител оформя солидна завършена цифрова екосистема, повишава конкурентоспособността на икономиките. Колаборацията между глобален орган задаващ посоката на регулациите, отразяването на мерките в законодателствата, както и с дейностите на работните групи в отделните държави оформят лидерството на държавите в съответните сектори. Ролята на надзорните органи е възможна чрез глобална БЧ инфраструктура включваща функциите за проследяване на транзакционния поток.

Ситуацията в Европа, балканите и в частност България, се отчита като обещаваща. Дейността на Европейското блокчейн партньорство, подкрепена от визията за развитието на еврочейн, криптоевро и дейността на Балканската блокчейн асоциация завършва структурата на технологичната идея. Ролята на гр. София като дигитален център на балканите очертава перспективи за България и целия регион.

Постигане на целта за цифровизирано, етично и модерно общество е възможно чрез спазване на глобалните регулаторни предписания чрез транспониране в националните законодателства.

Литература

1. Nakamoto, S. (2008) „Bitcoin: A Peer-to-peer electronic Cash System”
2. Rabbit. “So You Want to Run Rippled?” Ripple (2018) (accessed 1 November 2018) <https://xrpccommunity.blog/rippled/>.
3. Tasca, P., Tessone, C. J. (2019), A Taxonomie of Blockchain Technologies: Principles of Identification and Classification, ISSN 2379-5980 (online) DOI 10.5195/LEDGER.2019
4. Aste, T., Tasca, P., Di Matteo, T. “Blockchain Technologies: The Foreseeable Impact on Society and Industry.” Computer 50.9 18–28 (2017)

<http://doi.ieeecomputersociety.org/10.1109/MC.2017.3571064>.

5. Semova, Milka & Dimitrova, Violeta & Haralampiev, Kaloyan. (2017) Криптовалути и финасиране на социални и противообществени проекти / cryptocurrencies and financing of social and anti-social projects.

6. Доклад на работната група за финасови престъпления, FATF (2019), Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers, FATF, Paris: www.fatf-gafi.org/publications/fatfrecommendations/documents/Guidance-RBA-virtual-assets.html

7. Доклад изследващ анонимността в мрежата на Еврочейн, поместен на интернет адрес: <https://www.ecb.europa.eu/paym/intro/publications/pdf/ecb.mipinfocus191217.en.pdf>

8. Доклад за развитието на блокчейн технологията в Централна и Източна Европа наличен на интернет адрес:

<https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ce/Documents/about-deloitte/ce-blockchain-survey-2018-central-europe-perspective.pdf>

9. Годишен доклад за развитие на финтех сектора в България, достъпен на интернет адрес:

https://secureservercdn.net/160.153.137.170/xk5.1c0.myftpupload.com/wp-content/uploads/2019/09/Bulgarian_Fintech_Report_2019.pdf

---

Русен Желев Гигов

Проф. д-р Иван Димитров

Университет „Проф. д-р Асен Златаров” Бургас

Катедра „Икономика и управление”

Адрес: гр. Бургас, бул. „Проф. Якимов”, №1

e-mail: rusengigov2@gmail.com

АНАЛИЗЪТ ПО ОБЕКТИ КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ОЦЕНКА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ВЕРИГАТА НА ДОСТАВКИТЕ НА МАЛКИТЕ И СРЕДНИ ПРИДПРИЯТИЯ

Еманиула Антонова

OBJECT-ORIENTED ANALYSIS AS A TOOL FOR EVALUATION THE SUPPLY CHAIN SYSTEM PERFORMANCE FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES

Emanuila Antonova

ABSTRACT: *The purpose of this paper is to describe a tool for assessment of the supply chain performance that is applicable for SMEs. The object-oriented analysis uses visual graphic models that are practical for successful positioning of the company in highly competitive markets through their advantages to summarize big data and transfer it into user-friendly and fast-check handy picture. Same is very useful for internal purposes and during active relationships with the company's stakeholders. Through the object-oriented modelling the actual processes within the supply chain are defined and described for a thorough and complete comprehension of its characteristics and capabilities. The summarized data is processed and the challenges and obstacles for the small business supply chain are visualized. The object-oriented analysis supports the decision making through designing solutions for a problem identified accordingly. The Unified Modelling Language (UML) is suitable for interpretation of the data and results into universal symbols used in the business daily life. If puts into practice by the SMEs a tool facilitating the informed decisions while the monitoring received results are recognized for their representativeness and validity.*

Key words: Supply Chain, Object-Oriented Analysis and Design, Unified Modelling Language (UML).

Въведение

Съвременните изисквания от страна на бизнес глобализацията принуждават компаниите да разширяват дейността си на нови територии, където квалифицираната работна ръка, ниските производствени разходи и лесната достъпност до суровини и материали подпомагат разширяването и развитието на веригата на доставките на предприятието и благоприятстват възможностите за подобряване на конкурентните предимства (Zuckerman, 2007). Тези промени изискват внедряването на нови организационни модели чрез включването на разнообразни доставчици и партньори, на които да се поверят ключови етапи от предоставянето на крайния продукт и съответно да се обезпечи висока степен на клиентска удовлетвореност (Nadaya and Pellerin, 2010).

Предприятията следва да интегрират информационни и комуникационни технологии с цел подобряване на вътрешните и външни за веригата организационни процеси. Управлението на веригата на доставките (УВД) обхваща всички потоци в дистрибуционния канал,

от доставките, през производството и дистрибуцията до крайния клиент (Das et al., 2006). Изборът на доставчик е от съществено значение за ефективното функциониране на веригата на доставките, докато технологичната обезпеченост осигурява автоматизирането на задачите и улесняването на процесите по взаимодействие между страните (Benton and McHenry, 2010).

Унифицираният език за моделиране (УЕМ) представлява една от техниките за осъществяване на анализ по обекти и е особено подходящ в случаите на наличие на големи бази данни, демонстрираща сложни интеракции между елементите на веригата. В този случай визуалното моделиране спомага за по-лесното разбиране на ситуацията. Счита се, че УЕМ е решение в подкрепа на иновационния мениджмънт.

Целта на настоящата разработка е на базата на литературно проучване да се представи същността и предимствата на ефективен инструмент за анализ на успеха на веригата на доставките на малките и средни предприятия (МСП), който е приложен в условията и ограниченията, в които те функционират.

Дефинираната цел се конкретизира в следните задачи:

1. да се изясни същността и особеностите на моделирането, ориентирано към обектите;
2. да се дефинират видовете и спецификата на визуалните модели, получени в резултат от приложението на УЕМ;
3. да се очертае ролята и значението на моделирането, ориентирано към обектите за повишаване ефективността на веригата на доставките на МСП.

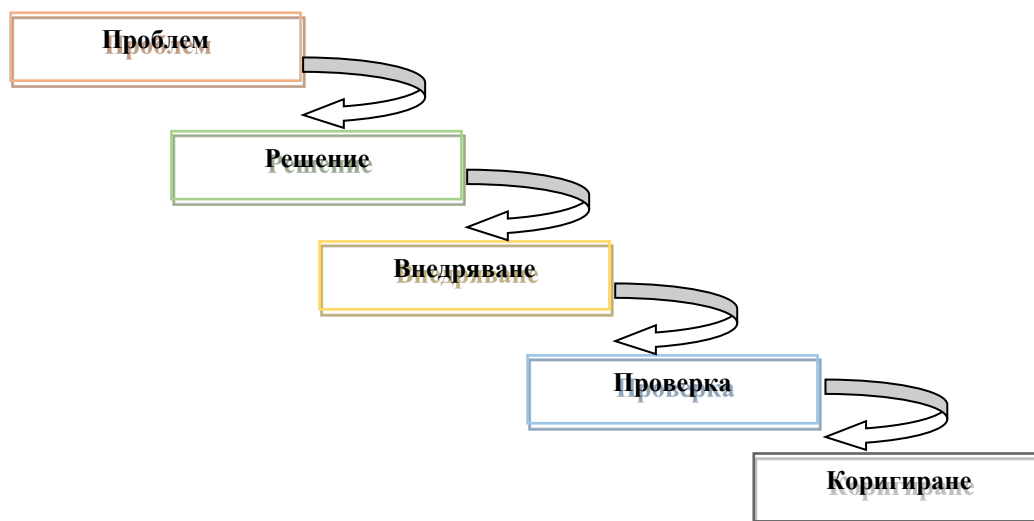
Същност и особености на моделирането, анализа и дизайна, ориентирани към обекта

Моделирането, ориентирано към обектите, състоящо се от анализ и дизайн, е способ за описание на процесите във вътрешната и външната среда на стопанската организация чрез приложение на програмен продукт. Чрез него се визуализира голяма база данни, сложни и многопластови аспекти от дейността на веригата на доставките на фирмата пред заинтересованите ѝ страни.

Примерна методология в прилагането на анализ по обекти и съответно по приложението на УЕМ започва със събирането на пър-

вични данни чрез директно наблюдение, интервю, извадка от информационна система. Важно условие е да се вземе предвид мнението на отговорниците по логистика, независимо от тяхната позиция в организационно-управленческата структура на предприятието. Целта е да се получат данни за конкретни логистични дейности, напр.: асортимент и източник на доставки, брой доставки за единица време, размер на запаса, план-график на снабдяването, място и начин на съхранение на складовите наличности, начин на поръчка, средства за транспортиране на материалните потоци по дължината на веригата на доставките, същност на функциониране на веригата и др. Събраната информация подлежи на последващо манипулиране, за да се представи в удобен и разбираем вид.

Жизненият цикъл на моделирането се дели на етапи от абстрактно описание на проблема, през проектиране на решенията, тестване и приложението им в практиката. Фазите на анализ се наричат „придобиване на изисквания“ (requirements acquisition). Някои подходи към разработване на моделите са получили наименованието „водопадно моделиране“ заради начина, по който се визуализират стъпаловидно и на нива, както е например представено на Фигура 1.

Фиг. 1. Пример за водопаден модел

Моделирането, ориентирано към обектите се състои от две фази – анализ, ориентиран към обектите и проектиране (дизайн), ориентирано към обектите. Диференцирането между двете често се описва чрез отговор на

въпросите „Какво“ и „Как“. Целта на дейностите по анализ е да се създаде модел на функционалните параметри на системата. Същите следва да бъдат независими от всякакви ограничения на процесите по внедряване на решенията.

Основна разлика между анализа, ориентиран към обектите и традиционните форми на анализ е в подхода, спрямо който се организират изискванията към поставените цели. Използваният подход следва да интегрира поведението на компанията (процесните характеристики) с наличните данни (статична „снимка“ на предприятието). Двете характеристики се разглеждат едновременно. Това се случва на основание взаимодействието на организацията с останалите субекти от веригата на доставките. От друга страна традиционните техники за анализ разглеждат поотделно и независимо посочените два аспекта.

Частен случай на анализа, ориентиран към обектите е създаването на сценарии за изпълнение на стандартни функции от системата.

Моделирането, ориентирано към обектите обикновено също се подразделя на два аспекта: моделиране на динамични поведения, каквито са бизнес процесите и моделиране на статични структури и компоненти.

УЕМ е по същество популярен международен стандартен език, използван в обхвата на моделирането, ориентирано към обектите. Често потребителите на данни срещат трудности в тълкуването им. Същото се отнася и до разбирането на програмните езикови кодове. Ето защо основна задача на подхода, ориентиран към обектите е стесняването на т.нар. „семантична пропаст“ между програмния и реалния свят и унифициране на езика, който заинтересованите страни използват в ежедневната си бизнес комуникация. Именно това се случва благодарение на моделирането, ориентирано към обектите. По своята същност анализът подпомага дизайна и оформянето на специфични решения за даден проблем, като ги рафинира в детайлни параметри, например при описание на дадена технологична схема, представяне на финансов бюджет и пр. (Jacobsen et al., 1992).

Значението и ролята за МСП на моделирането, ориентирано към обектите се изразява в приложението на универсален инструмент за проследяване и анализиране на информационните потоци във веригата им на доставки. По този начин се гарантира прозрачност, надеждност и разбираемост на получените данни. С наличната информация и решения отговорните лица в предприятието могат да разполагат навсякъде в удобен вид и да я използват както за вътрешнофирмени цели, така и при

провеждането на бизнес комуникация с клиенти и партньори.

Специфика и видове карти и диаграми, използвани от УЕМ като модели за визуализиране

Визуалната същност на УЕМ се изразява в представянето на информация под формата на диаграми и карти, които биват няколко основни вида. Тези диаграми намират широко приложение в управлението на информационните потоци в логистичната система на предприятията.

1) Диаграма за случаите на приложимост

Този вид диаграма демонстрира участниците във веригата на доставките, вариантите на взаимодействие между тях и взаимовръзките им. В същността си тя описва функционалността на системата, а ползата е, че демонстрира очаквани бъдещи състояния на самата система и на участниците в нея. Този вид диаграма представя интеракциите между участниците във веригата, както и състоянието на веригата при постигане на дадена цел.

Ролите, представени в диаграмата се разпределят при аналитичната фаза на моделирането и на системното проектиране, което се счита за обективна полза за моделирането и на цялата система (Perry, 2006).

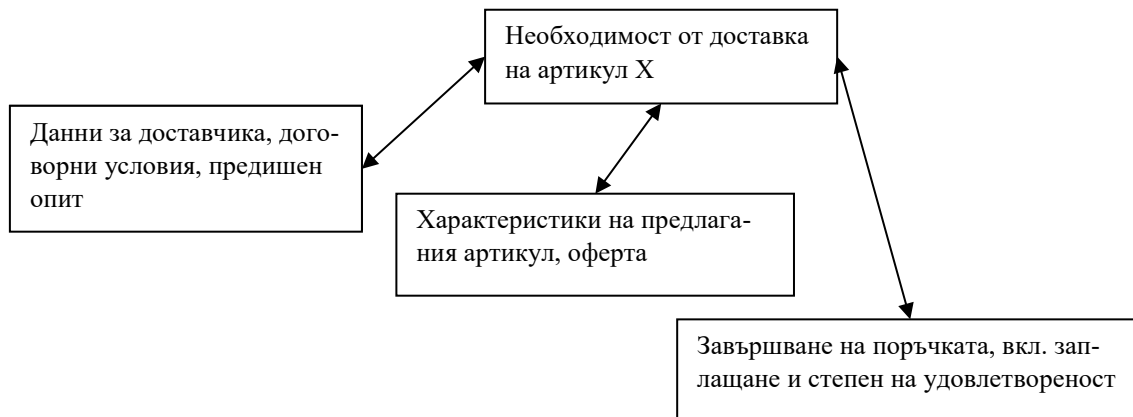
По същество този вид диаграма представя детайлно описание на даден случай като представянето може да бъде таблично или фигурално, както е посочено на Таблица 1 и Фигура 2. За целта на случая се задава наименование, посочват се главните и второстепенни участници в него, т.нар. актьори, описание на казуса или проблема, предистория, възможни последици, успешен и трагичен сценарий.

2) Диаграма на класовете

Счита се, че диаграмата на класовете е една от най-важните визуализация при бизнес концепциите в класа на моделирането, ориентирано към обектите. Докато диаграмата за случаите на приложение демонстрират само картина на взаимовръзките между системата и елементите ѝ, то диаграмата на класовете разглежда вътрешната структура на системата и дава описателно представяне на обектите.

Таблица 1: Примерна диаграма за случаите на приложимост в табличен вид

Казус № 1	
Наименование на казуса	Заявка за доставки на артикул X
Главно лице	Наименовани на търговеца
Второстепенно лице	Наименование на доставчика
Описание на казуса	Необходимост от срочна доставка на артикул X
Причини за казуса	Компрометирано вземане на рашание за покупка
Предистория на казуса	Предишни подобни случаи на необходимост от артикула
Последици от казуса	Загуба на основен клиент
Успешен сценарий	Покупката е изпълнена
Неуспешен сценарий	Покупката не е изпълнена

Фиг. 2. Пример за диаграма на случаите на приложимост във фигурален вид

3) Диаграма на класовете

Счита се, че диаграмата на класовете е една от най-важните визуализация при бизнес концепциите в класа на моделирането, ориентирано към обектите. Докато диаграмата за случаите на приложение демонстрират само картина на взаимовръзките между системата и елементите ѝ, то диаграмата на класовете разглежда вътрешната структура на системата и дава описателно представяне на обектите.

Главните елементи на тази статична картина са например различните звена от организационно-управленческата структура на предприятието и мястото на отговорника по логистика в нея, вътрешните взаимовръзки, съподчиненост, окрупняване, генерализиране, асоцииране и другите видове зависимости, каквито често се срещат при МСП. Всеки клас в този вид диаграма включва неговото наименование, атрибути на звената, операции (Sarma and Mall, 2007).

Фигура 3. Пример за диаграма на класовете – опростен модел на организационно-управленческа структура на малко предприятие – магазин

4) Карта на сътрудника, отговорен за даден клас

Този вид карти се използват като обобщен документ, включващ реквизити за даден клас,

например права, отговорности и задължения на един елемент от веригата и начините му за връзка с останалите елементи. Пример за карти от този вид са демонстративни таблици на съподчиненост, дължостни характеристики на сътрудници по логистика, писани правила и политики като планове за изпълнение, алгоритми на действие, стъпки с антикризисни мерки и др., които могат да възникнат като необходимост в хода на функциониране на веригата на доставките. Така например при онагледяването на технология за маркиране и етиктиране на складови запаси, налични за навременна доставка при запитване от основен клиент, в съответната карта следва да се поставят реквизити като информация за продукта, доставна цена, дата на доставка, доставчик, предназначение, срок на съхранение, специални условия за съхранение, специални характеристики на артикула, напр. опасни и вредни вещества, степен на завършеност на изделието, контакти на всички преки страни, подходящо средство за транспорт и др.

По такъв начин сумарно и таблично могат да се обобщат всички възможни артикули в складовата база, а информацията да се картокира в удобен за манипулиране, обобщение и анализ вид със съответно ниво на достъп. Чрез падащи менюта в информационната система на предприятието могат да се ранжират опции по разнообразни критерии в зависимост от потребностите – най-ниска цена, продължителност на срок на съхранение, азбучен ред, лоялност на клиентите, надеждност на доставчиците, допълнителни ползи, принадлежна стойност, следбродажбен сервиз, начини за решаване на рекламации и пр.

Подобни карти могат да се изготвят както за вътрешни за системата елементи – служители, артикули, оборудване и др, така и за външните – доставчици и клиенти.

5) Диаграма на последователностите

Този вид диаграми описват взаимодействието между елементите във веригата на доставките по смисъла на обменена комуникация във времето. Важна характеристика на диаграмата на последователностите е описание именно на времевата линия, за препоръчване отгоре надолу, т.е. на върха е първата реплика между страните. Този вид диаграми обикновено се състои от списък с участниците, а съобщенията се класифицират по момент на активиране

на сигнала (излъчване) или по вид: само изпратени или само получени, до един или няколко реципиента.

Диаграмите на последователностите се използват за проследяване на поредица активности или интеракции, случили се по време на или във връзка с даден казус – събитие, осъществено във веригата на доставките (Sarma et al., 2007).

6) Диаграма на колаборациите

Диаграмите на колаборациите още се наричат диаграми на комуникациите или диаграми на интеракциите. В същността си те представляват илюстрация на взаимоотношения между програмни обекти в УЕМ. Подобно на диаграмите на последователностите, диаграмите на колаборациите проследяват последователността на съобщенията (импулсите), но в случая в софтуерното пространство.

Диаграмите на колаборациите представляват обобщение на информацията, получена от даден клас (звено), причинно-следствени връзки, последици и едновременно описват както статичната структура, така и динамичното поведение на системата. Въпреки че диаграмата на колаборациите привидно демонстрира същата информация като диаграмата на последователностите, то двете се различават по своя фокус, защото диаграмата на колаборациите извежда на преден план организирането на елементите, докато диаграмата на последователностите визуализира само времевата линия на обмен на импулси (Sarma and Mall, 2007).

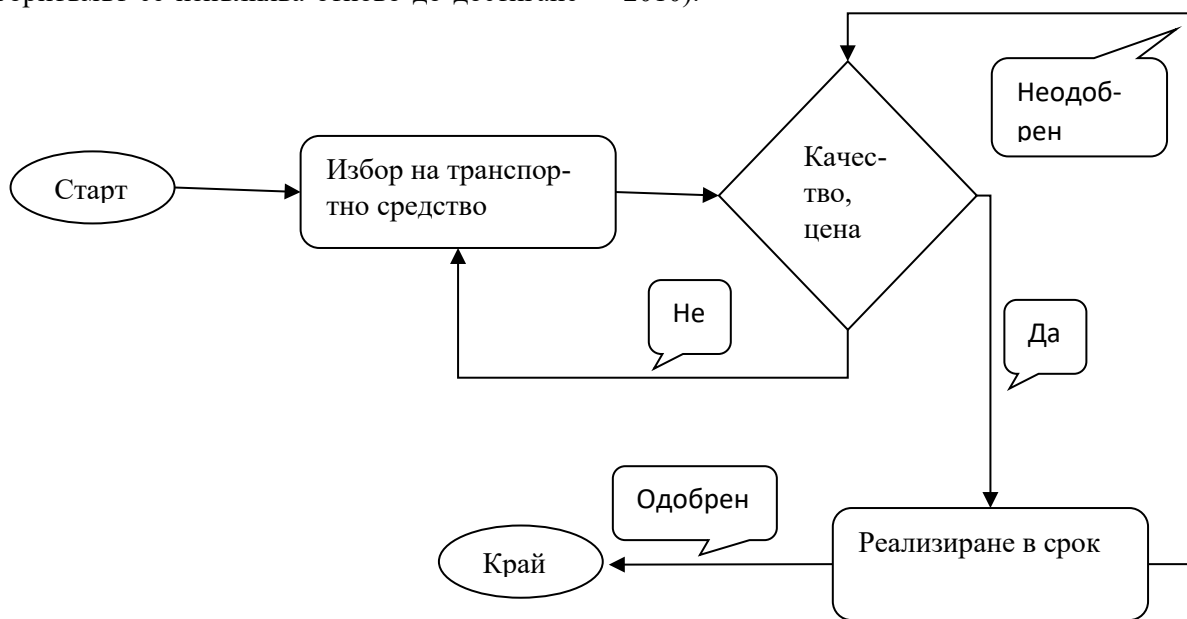
7) Диаграма на активностите

Диаграмата на активностите по същество представлява диаграма на „потока“ (процеса) и проследява преминаването от една дейност към друга. Дейността може да бъде дефинирана като операция в системата, където контрола над дейността преминава от един оператор (елемент, актьор) към друг. Поточите могат да бъдат последователни, паралелни, разклоняващи се или насрещни.

Визуално диаграмата оприличава схема на алгоритъм, където всяка дейност се рисува като правоъгълник със заоблени ъгли, стрелката представлява трансформация или преминаване към дадено състояние, ромбът е вид решение, а крайния изход зависи от отговор

на поредица от въпроси, обстоятелства или условия. При неудовлетворителен сценарий алгоритъмът се изпълнява отново до достигане

на удовлетворително решение или промяна в параметрите на системата (Heinecke et al., 2010).

Фигура 4. Пример за диаграма на активностите

8) Диаграма на състоянието

Целта на този вид диаграма е описание на обектите, характеризиращи се с динамично поведение в зависимост от характеристиките на събитието, при което същите проявяват известна степен на адаптивност. Така например по този начин може да се опише т.нар. „машина на състоянието“. Тя може да бъде определена като предмет, който има различни състояния, контролирани от външни и вътрешни събития или обекти и тези състояния са текуща характеристика на предмета.

По този начин се описват изменчиви състояния на даден обект по време на жизнения му цикъл. В този смисъл диаграмата на състоянието се използва за моделиране на реактивни системи, такива, които са чувствителни към условията на средата и които се задействат под манипулация. Промяната на контрола на състоянията също се описва в този вид диаграми (Sarma and Mall, 2007).

УЕМ и визуализациите на параметрите от веригата на доставките са мощен, достъпен, удобен и лесен инструмент за ефективно управление на системата и измерване на нейната ефективност и успех. На база получените данни мениджърите са в състояние да актуализират своята логистична стратегия в зависимост от динамиката на пазара и участниците в

него, промяна в конюнктурата, непредвидени обстоятелства. По този начин същите могат да взимат информирани решения в кратки срокове, характеризиращи се с увеличаване на ползите при относително ниски разходи. Инвестирането в подходяща система за контрол не е задължително условие за функционирането на една система, но се счита, че тези, които го правят, управляват по-ефективно своята верига на доставките, печелят конкурентни предимства и се позиционират по-успешно на пазара с повишен финансов резултат (Halley at al., 1997).

Роля и значение на моделирането, ориентирано към обектите за повишаване ефективността на веригата на доставките на МСП

Ефективната верига на доставките осигурява успеха на дадена стопанска единица в условията в условията на висококонкурентна среда. Това е особено чувствителен критерий за МСП, които за да се позиционират успешно на пазара следва да прилагат прийоми и набор от инструменти, които да ги правят адекватни на средата и да им спомагат да противодействат на големите играчи.

За да оптимизират своята верига на доставките и съответно на конкурентоспособността си, МСП следва да потърсят начини за взаимодействие със своите доставчици, така както и с останалите елементи във веригата. Счита се, че избора на доставчик е дна от ключовите дейности при планиране на параметрите на веригата. Организационните стратегии, свързани с поддържането на взаимоотношения между страните са част от всяка добре работеща система и представляват процес с ключово значение за конкурентоспособността, позиционирането и ефективността на МСП.

Тъй като МСП са принудени да противостоят на множество предизвикателства и бариери в ежедневието си бизнес живот, което произхожда главно от лимитираните измерения на собствения им мащаб и ресурси, а често и от липса на пазарен опит, защото се приема, че обикновено малките предприятия са новосформирани такива. Търсенето на ефективни и ефикасни решения от страна на собственика-мениджър е важна дейност от управлението на стопанската единица. Постигането на предимство в турбулентна среда, при това с минимални ресурси е предизвикателна ежедневна задача за отговорните лица във фирмата.

УЕМ представлява инструмент за моделиране на приложима и лесно разбираема визуализация на състоянието, динамиката и прогнозирането на параметрите на предприятието. Тези визуализации се използват за анализ и оценка на текущото представяне на веригата в помощ за очертаване на възможностите за достигане на желано бъдещо състояние. По същество това е подход за разбиране на многопластова материя, каквито са стопанските измерения дори и на микропредприятията, чрез приложение на интердисциплинарен инструментариум и методология. УЕМ се прилага за унифицирано разбиране на разнобразни първични данни за моделиране, ориентирано към обектите, подходящ за употреба в МСП и дефиниране на логистичните им стратегии.

По-голямата динамика в сътрудничеството между МСП във веригата на доставките изисква по-честа оценка на влиянието на промените в отношенията върху бизнес процесите на доставящите МСП (Янгъзов и кол., 2018) и съставляващите ги бизнес процеси (Янгъзов и кол., 2019), както и прогнозиране на насоките на промените чрез система за ранно предупреждение (Димитров и кол., 2013). На тази база следва да се извърши своевременна ко-

рекция на логистичната стратегия и да се определи необходимостта от подобряване на логистичните процеси (Янгъзов и кол., 2017). Един от подходите за определяне на насоките за подобряване на логистичните процеси е използването на инструментите на векторния анализ (Димитров и кол., 2016). Той дава възможност да се определи каква е потребността за подобрене на логистичните процеси и подпроцеси (Янгъзов и кол., 2017). В тази връзка е необходимо да се използва алгоритъм за оценяване на общата потребност от подобрене на логистичните процеси (Янгъзов и кол., 2016), (Димитров и кол., 2015). След това трябва да се дефинират методите за извършване на оценка на подобрието на подпроцесите (Янгъзов и кол., 2013). След избора на това кои процеси ще бъдат обект на подобрене, трябва да се подбере оптималната последователност на подобрене на логистичните подпроцеси (Димитров и кол., 2017), както и да се оцени влиянието на избрания метод за подобрене върху дименсиите на всеки един подпроцес (Димитров и кол., 2013).

Анализът на възможностите за приложение на разгледаните подходи от МСП може да ги подпомогне в следните насоки: разбиране за логистичните им слабости, като се цели оптимизиране на работата на веригата в посока снижение на разходите и подобро качество на предлагания продукт. От МСП се изисква да се осмислят необходимите промени в сферата на ИТ, организационна структура, управление на представянето. Планирането на логистичните процеси се отнася до координацията на всички протичащи в мрежата процеси на пространствено-времева трансформация като транспортиране, претоварване и складиране. Не е възможно обаче ясното разделяне на логистични решения на такива, отнасящи се до конфигурацията, и такива до координацията в логистичната система, тъй като двете области на решения са взаимно зависими и поради това е необходимо планирането да бъде интегрирано (Димитров, 2015).

Заклучение

В заключение могат да бъдат формулирани следните основни изводи:

1) изяснена е същността и особеностите на моделирането, ориентирано към обектите и са изведени неговите специфични характеристики като технологично базирани услуги;

2) класифицирани са видовете визуални модели, получени в резултат от приложението на УЕМ и са посочени основните им характеристики, дефиниции, начини за диференциране, особености и примерни модели;

3) посочени са ролята и значението на моделирането, ориентирано към обектите като е акцентирано на неговата функция за развитието на веригата на доставките на МСП.

Литература

1. Димитров, И., (2015) Конкурентни стратегии в международната логистика, Авангард Прима., ISBN 978-954-323-890-3, p. 32, София.

2. Янгъзов, П., Димитрова, А., Yangozov, (2017) Методика за подобряване логистичните процеси като част от логистичната астратегия на организацията, Академично списание „Управление и образование“, Том XIII, кн.2, Бургас, стр. 207-212

3. Димитров, И., Димитрова, А., Янгъзов, П. (2016), Подход за подобряване на снабдителската логистика, Conference proceedings, XI International scientific conference “Management and Engineering’ 16”, Vol. 1, June, Sozopol, Bulgaria.

4. Benton W.C.J., McHenry L.F., (2010), “Construction Purchasing and Supply Chain Management”, McGraw-Hill, London.

5. Das A., Narasimhan R., Talluri S., (2006), “Supplier integration – finding an optimal configuration”, Journal of Operations Management, Vol. 24, pp. 563-82.

6. Dimitrov I., Dimitrova A., Yangozov P., (2017) Approach of assessment the priority of supply logistics sub-processes improvement Central European Review of Economics and Finance, N. 1, vol. 17

7. Dimitrov I., Yangozov, P., (2013) Application of an early warning system in the dynamic model for business processes improvement, Central European Review of Economics and Finance, Vol. 3, No. 1, pp. 27-38

8. Dimitrov I., Yangozov, P., (2013) Optimization Methods Influence Scheme on the Dimensions of the Sub-processes. KSI Transactions on Knowledge Society, Vol. 6, No 2, p.42-46

9. Dimitrov, I., Yangozov P., Dimitrova A., (2015) Approach of assessment the necessity of supply logistics sub-processes improvement. KSI Transactions on Knowledge Society, Vol. 8, No 3.

10. Hadaya P., Pellerin R., (2010), “Determinants of construction companies’ use of web-based interorganizational information systems”, Supply Chain Management: An International Journal, Vol. 15, No. 5, pp. 371-384.

11. Halley, A., Gulihon, A., (1997), Logistics behavior of small enterprises: performance, strategy, definition., International Journal of Physical Distribution & Logistics Management, Vol.27, No 8, pp 56-60.

12. Heinecke A., Brückmann T., Griebe T., Gruhn V., (2010), “Generating Test Plans for Acceptance Tests from UML Activity Diagrams”, 17th IEEE International Conference and Workshops on Engineering of ComputerBased Systems.

13. Jacobsen, I., Christensen, M., Jonsson, P., (1992), Object oriented Software Engineering, Addison-Wesley press, ACM Press, pp 15, 199; ISBN 0-201-54435-0

14. Perry W.E., (2006), “Effective Methods for Software Testing”, 3rd Edition, Wiley.

15. Sarma M., Kundu D., Mall R., (2007), “Automatic Test Case Generation from UML Sequence Diagrams”, 15th International Conference on Advanced Computing and Communications, IEEE.

16. Sarma M., and Mall R., (2007), “System Testing using UML Models”, 16th Asian Test Symposium.

17. Yangozov, P., Dimitrov I., (2013) Method of the Sub-processes Improvement in the Organization, „Recent”, Vol. 14, No 3 (39), November 2013

18. Yangozov, P., Dimitrova A., (2016) Approach of Assessment the Overall Necessity of Supply Logistics Processes Improvement, „Recent”, Vol. 17, No 2, (48), July 2016, p. 116-122

19. Yangozov, P., Dimitrova A., Dimitrov I., (2017) Assessment the requirement of Supply logistics processes improvement, Problemi i perspektivi rozvitku pidpriemnitstva: Zbirnik naukovih pratsy, Harkivskogo natsionalynogo avtomobilyno-dorozhnyogo universitetu. – №1 (16), tom 21 – 2017. – Harkiv: HNADU, str. 128-135

20. Yangozov, P., Dimitrova A., Dimitrov I., (2018) Buyer-supplier relationships impact on supplier’s business processes improvement, International Conference On High Technology For Sustainable Development, Hitech 2018, Proceedings, IEEE, 260-263

21. Yangozov, P., Dimitrova, A., Dimitrov I., (2019) Impact of Buyer-Supplier Relationships on Improving Supplier Sub-Processes, International Conference on Creative Business for Smart and Sustainable Growth (CREBUS), Sandanski, Bulgaria, pp. 1-4. doi: 10.1109/CREBUS.2019.8840069

22. Zukerman A., (2007), “Explosion of options in global supply chain integration”, World Trade, April, pp. 42-6.

Емануила Антонова
e-mail:emanuila.antonova@gmail.com

КРЕАТИВНИЯТ БИЗНЕС – СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СЛОВАКИЯ ПО ЛИНИЯ НА МЛАДЕЖКОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В КОНТЕКСТА НА ЕС

Миглена Ангелова

CREATIVE BUSINESS – A COMPARATIVE ANALYSIS IN LINE OF THE YOUTH ENTREPRENEURSHIP BETWEEN BULGARIA AND SLOVAKIA IN THE CONTEXT OF EU

Miglena Angelova

ABSTRACT: *Present paper is devoted to the youth entrepreneurship in the field of Creative Business through the comparative analysis between situation in Bulgaria and Romania as member states of the European Union. For Creative Business the most important and key element is the creative idea – therefore it is possible that start-up company could equally compete with the company having global reputation and popularity. Our findings show that both countries have to develop special policy supporting focusing the youth entrepreneurship in the field of Creative Business.*

Key words: youth entrepreneurship, Creative Business, supportive governmental policy.

Увод

Креативният бизнес много често е описван от учените, а и от практиците, като “локомотив”, който носи потенциала, силата и мощта да задвижи и други сектори от икономиката. Затова в последните години, особено в последните два програмни периода 2007-2013 и 2014-2020 на ниво Европейски съюз има специална политика, чрез която се насърчават инициативи именно в тези индустрии, като програма “Творческа Европа” е само един от възможните примери в тази посока. От друга страна, за организациите, работещи в сферата на креативния бизнес, най-същественото и важното е наличието на креативна идея. Именно същността на тази идея и заряда, който тя носи, са в състояние да изправят в почти равностойна конкуренция предприятие със сравнително скромна история и бизнес портфолио или такова, което е скоро създадено, с утвърдена през годините мултинационална корпорация. Тук основната конкурентоспособност е именно на полета на идеите, на въображението, на полета на мисълта, на иновациите и неортодоксалното мислене, което може да превърне за изключително кратко време една едва прощаваща компания в световно известна бизнес организация.

От тази гледна точка именно младите хора в голяма степен се възприемат като потенциални носители на тези нови идеи, с помощта на които могат да постигнат и чисто икономически успех, стига обаче да действат като предприемачи. Именно в тази посока е фокусирано настоящото изследване – да разберем значението, същността и ролята на креативния бизнес за националните икономики на двете страни – България и Румъния, а от друга страна – да видим възможностите на младите хора да действат като предприемачи в бизнес сфери, чиито най-големи бариери се явяват творчеството и креативността и чак в последствие идват традиционните ограничения като липсата на достатъчно финансови средства за стартиране на собствен бизнес.

Преглед на научната литература

На младежкото предприемачество са посветени множество научни разработки, разглеждащи различни въпроси и конкретни аспекти на този така важен аспект не само на ниво национална икономика, но също така и на международно и световно ниво. Опитите на учените и изследователите да представят различни модели за младежко предприемачество, както и да проучат в дълбочина от-

делните елементи на това предприемачество, на практика предоставят една изключително разнообразна палитра, която покрива всички познати за момента области (в това число практически и теоретични). Например екип от учени от Иран разработват концептуален модел на предприемачески компетентности и разглеждат в дълбочина тяхното влияние по отношение на намерението и финалното решение на младите хора да стартират собствен бизнес в селските райони. Те провеждат задълбочено представително изследване сред младежи от един конкретен селски район в Иран, като на основата на събраната първична информация извличат следните компоненти, от които според тях зависи предприемаческата активност: предприемаческа бдителност, способност за работа в мрежа, индивидуализъм, толерантност към предложенията и мнението на останалите, способности за правилен анализ на пазара, в рамките на който искат на реализират стопанска инициатива (Ataei и др.; 2020).

Фактът, че голямата тема за младежкото предприемачество е актуална и вълнува в еднаква степен учени от различни страни в света, се подкрепя от една разработка на виетнамски екип от изследователи. Те извършват проучване на 1600 младежи от 10 различни провинции в страната, като целта е да установят факторите, които влияят върху предприемаческите намерения на младите хора във Виетнам. След анализ и обработка на данните, авторите заявяват, че цялостното ниво на предприемачески умения сред анкетиранията младежи по-скоро може да се определи като средно. Техните резултати показват още, че желанието за успех, предизвикателството, както и креативността, младежите в най-голяма степен свързват положително с предприемачеството. Учените извеждат извода, че осигуряването на иновативна образователна подкрепа и организиране на специфични бизнес конкурси в училище и във висшето образование, както и разработването на ориентирани към младежкото предприемачество специфични политики, са жизненоважни за повишаване нивото на младежкото предприемачество в страната (Nguyen и др.; 2019).

Международен екип от американски и китайски изследователи работят да установят взаимовръзката между възрастта на предприемача и успеха на предприемаческата професионална кариера. Те установяват няколко любопитни факти по отношение на това вза-

имодействие: на първо място учените заявяват, че според направения от тях мета анализ на първични данни, са установили слаба линейна връзка между възрастта и професионалният успех в кариерното развитие на предприемача. Второ, учените твърдят, че според техните анализи, ефектът на възрастта се проявява позитивно единствено по отношение на жените – предприемачи. Също така те считат, че ефектът на възрастта е различен по отношение на отделните държави, както и във връзка с предприемаческите дейности (Zhao и др.; 2020).

Друг международен екип, този път сформиран от учени, работещи в американски и австралийски университети, обръщат внимание върху ролята, която т.нар. “милениуми” ще играят на полето на предприемачеството. Авторите заявяват, че навлизайки вече в третото десетилетие на това ново хилядолетие, генерацията, която е родена в началото на хилядолетието, известна като “милениуми”, се очаква да бъде в най-продуктивната си форма от гледна точка на професионална кариера. Същевременно световната икономика се развива бързо, като предоставя различни възможности на тези милениуми. Те апелират учените от различни страни да проучат именно уникалните характеристики на предприемачите – милениуми, тяхното влияние върху предприемаческата мотивация, ориентация, идентифициране на потенциални възможности, както и дори по отношение на глобалната амбиция на техните предприемачески начинания. За пример учените дават Марк Зукърбърг, съзателят на Фейсбук и главоломно бързия растеж на организацията (Liu и др.; 2019).

Olugbola (2017) основава изследването си върху анкетиранията на 490 студенти от университет в Малайзия. Авторът прави проучване относно предприемаческата им готовност, като анализира различни фактори като: идентифицирани възможности, предприемачески дух, мотивационни фактори, възможни ресурси. Също така ученият анализира ефектът от обучението по предприемачество върху готовността на младите хора да се занимават с предприемаческите дейности, като установява че младите хора се чувстват достатъчно подготвени за реализиране на собствена стопанска инициатива.

До интересни заключения достигат учени от международен екип с представители от финландски, германски и австралийски науч-

ни центрове и звена. Те изследват млади хора във възрастовата група между 21-27 години, като се опитват да разкрият кое превръща младите хора в утрешни бизнес лидери и предприемачи. Те достигат до извода, че работните ценности, формирани в началото на кариерното развитие, силно повлияват и в някаква степен са индикатор за по-късните лидерски и предприемачески стремежи. Учените също така установяват, че моделът на отношенията между лидерските и предприемаческите стремежи е сходен, но не и идентичен. Същевременно те установяват разлика и по отношение на половете както и техния стремеж към предприемачество или лидерство (Lechner и др.; 2018).

Младежкото предприемачество както установихме е тема, която вълнува учените по целия свят, а изследванията покриват изключително разнообразни сфери и аспекти, част от които още са дискуссионни. В тази връзка повече по темата за младежкото предприемачество в условията на Европейския съюз може да бъде намерена в изследванията на Димитрова (2020), Димитров (2019а), Димитров (2019б), Sulich, Rutkowska и Popławski (2020), Dias и Franco (2018), Стоянова и Стоянов (2019) и др.

Метод

Настоящото изследване е основано на съпоставителен анализ за развитието на младежкото предприемачество в сферата на креативните индустрии в две държави – пълноправни членки на Европейския съюз. Анализът се основава на данни от две независими изследвания на международно утвърдени институции. Първият анализ е направен от Европейският инвестиционен фонд, който разработва специален пазарен анализ на културните и креативните индустрии в рамките на Европа – този анализ включва общо данни за 31 държави (ЕС-28, както и Норвегия, Исландия и Лихтенщайн). Второто изследване е изготвено от Евростат и съдържа специфична информация по отношение на заетостта в сферата на креативните индустрии.

Сравнението между България и Словакия е избрано изключително целево, имайки предвид следните няколко основни причини:

1. и двете държави имат сравнително сходно историческо минало от гледна точка на бивши държави от т.нар. социалистически блок;

2. и двете държави предприемат след промените целенасочена политика за присъединяване към Европейския съюз и НАТО;

3. и двете държави са със сравнително еднакви и от тази гледна точка съпоставими демографски параметри от гледна точка на брой на населението;

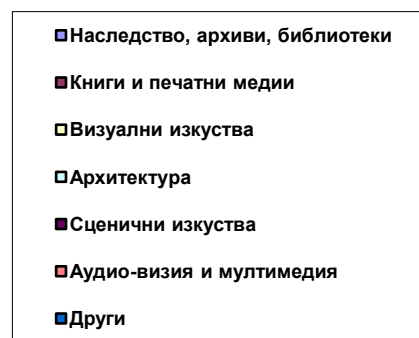
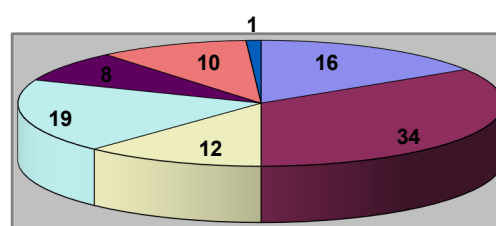
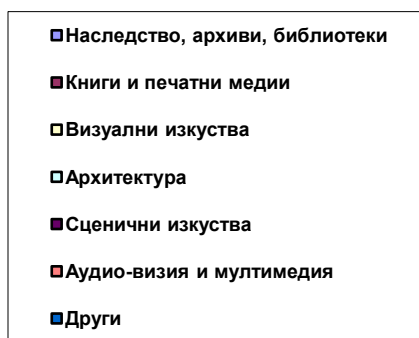
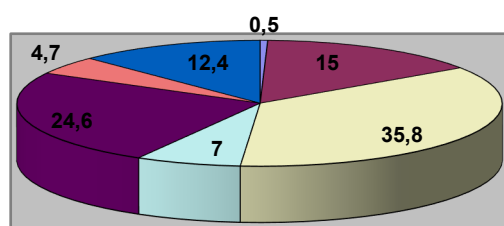
4. и в двете държави следва пълноценно да се използва възможността, която се предоставя по линия на Европейските структурни и инвестиционни фондове, включително и по отношение на развитие на целенасочена политика за подкрепа на креативните индустрии и организациите, работещи в тях.

Към избора за сравнение следва да се отбележи и фактът, че Словакия е държава-членка на ЕС от 2004 г., като в редица документи и изследвания се отбелязва, че тази страна постига една от най-бързо развиващите се национални икономики в рамките на Централна и Източна Европа, което се дължи на симбиозата от няколко основни фактора: целенасочена правителствена политика посредством инвестиции в инфраструктура и благоустройство и умело използване на европейски средства, предоставени от по линия на европейските фондове в страната.

Роля на креативните индустрии в общата национална икономическа рамка и място на младежкото предприемачество в тях – ситуацията в България и Словакия

Данните от изследването на Европейския инвестиционен фонд ни позволяват да извършим съпоставка по няколко основни показатели. Първият, който ще разгледаме, е по отношение на дялът на различните сектори в рамките на креативните индустрии в двете страни.

Фиг. 1. Разпределение на дела предприятия по сектори в рамките на креативните индустрии в България (ляво) и Словакия (дясно), в проценти
Източник: Европейски инвестиционен фонд, 2018

Профилът на секторите и по-конкретно техният дял е изключително различен в рамките на двете страни. За България най-голям дял от 35,8% е реализирал секторът “Визуални изкуства”, следван от Сценични изкуства (24,6%), като на трето място с дял от 15% са книгите и печатните медии. За Словакия първите три места по отношение на дял предприятия е следното: най-голям е дялът на книги и печатни медии – 34%, следван от Архитектура – 19%, а на трето място е секторът, който обхваща наследството, архивите и библиотеките. Същевременно по отношение на един от секторите в рамките на креативните индустрии, който отбелязва най-бързо развитие в световен мащаб, а именно – Аудиовизията и мултимедията, в Словакия той е с дял от 10%, докато за България е достигнал едва 4,7%.

По отношение на заетите в рамките на различните сектори в двете икономики, разпределението е показано на фиг. 2.

Видно от фиг. 2 може да се заключи, че логиката на заетост в рамките на двете държави е почти сходна, като се забелязват няколко интересни различия, които следва да се коментират. В два от секторите Словакия регистрира повече заети лица от България – това са Книги и печатни медии, както и Сценични изкуства. Интересен факт е, че и двата сектора в България са в топ три от креативни-

те индустрии по брой предприятия, но явно по отношение на броя на заети лица в тях, българските компании са с по-малко наети хора. Интересен феномен се наблюдава и по отношение на сектора Аудиовизия и мултимедия, имайки предвид, че в България заетите лица значително превишават тези от същия сектор в Словакия, но от друга страна по отношение на броя на предприятията в Словакия те са значително повече като дял. Това означава, че в България предприятията от този сектор са със значително повече наети лица.

Развитието на секторите от креативните индустрии през годините и по отношение на броя на заети лица, и по отношение на брунтната добавена стойност, е представено в сравнителна таблица между двете страни (табл. 1).

От таблицата е видно, че въпреки по-голямата си заетост, осъществена в България, страната изостава значително по отношение на БВП, генериран от креативните индустрии в сравнение със Словакия. Най-голяма разлика по отношение на БВП е постигната през 2012 г., докато с развитието през годините се забелязва тенденция за достигане на резултатите, получавани от Словакия. Например в рамките на последната съпоставена година – 2016, разликата по отношение на БВП е най-

малка и възлиза на 39 милиона евро. Тук обаче следва да се направи и уговорката, че в България заетите през същия период в креативните индустрии са с близо 4000 повече. Резултатите в сравнение със Словакия еднозначно доказват, че българската икономика в сферата на креативните индустрии, трябва да

се стреми към повече ефикасност и ефективност.

На фона на тези данни е добре да разгледаме и данните на студенти, заети в специалности от сферата на креативните индустрии, като потенциални млади предприемачи в тази сфера. Данните са представени в таблица 2.

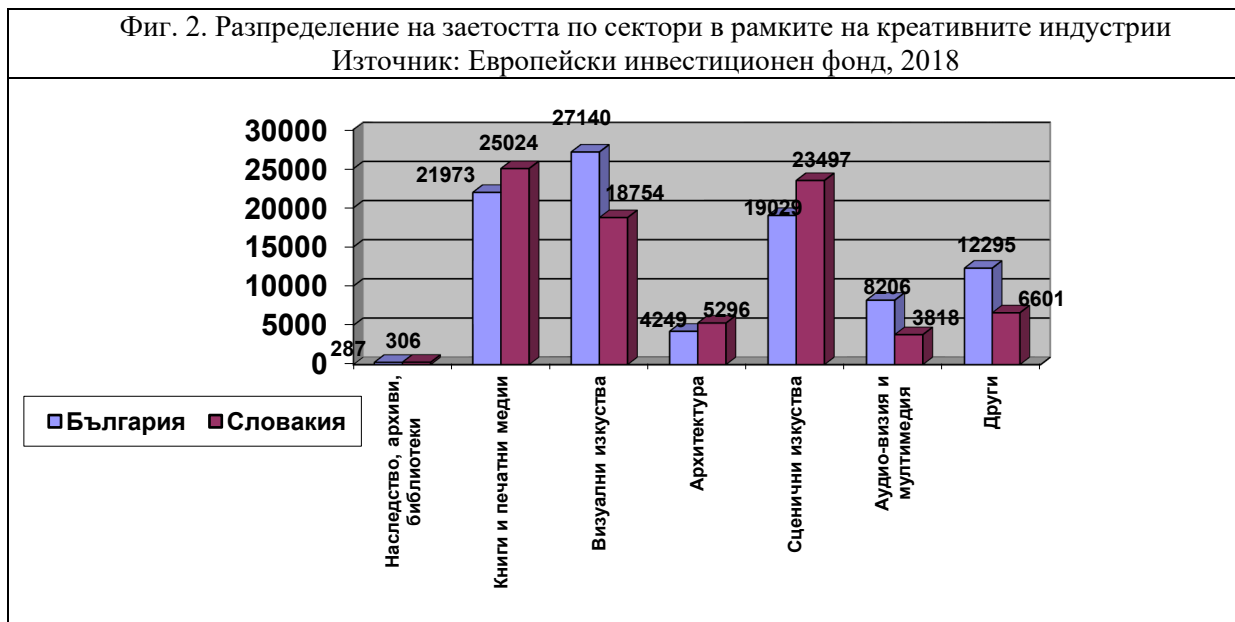

Таблица 1. Сравнение между Словакия и България по отношение на заети лица и БВП по години

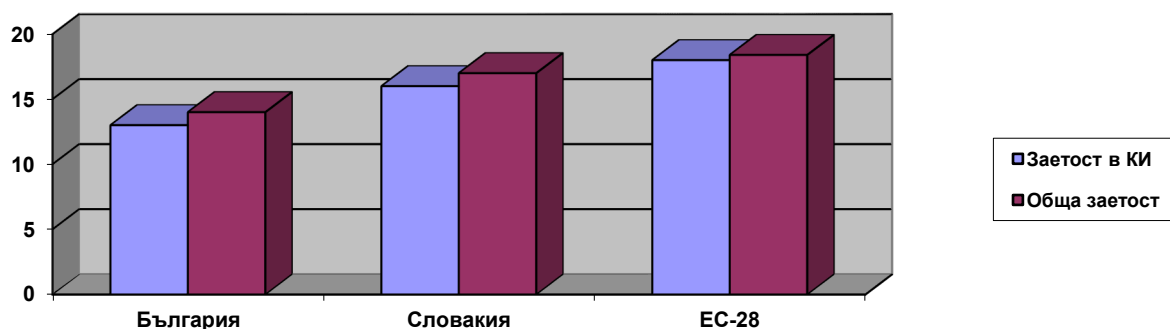
Източник: Европейски инвестиционен фонд, 2018

	2011		2012		2013		2014		2015		2016	
	България	Словакия	България	Словакия	България	Словакия	България	Словакия	България	Словакия	България	Словакия
Брой предприятия	2899 4	2534 3	2962 4	2458 9	2970 9	2474 6	3021 9	2673 5	3121 1	2748 2	3266 3	2877 5
БВП (в млн евро)	630	905	605	1108	631	832	715	821	836	929	921	960

Таблица 2. Сравнение между Словакия и България по отношение на броя на студентите в специалности от креативните индустрии, в хиляди

Източник: Евростат, 2019

Държава	Всички	Изкуства	Хуманитаристика и езици	Журналистика и информация	Архитектура и градоустройство
България	23,4	7,7	10,7	2,9	2,1
Словакия	18,4	3,8	8,0	4,8	1,3

Фиг.3. Дял на младите хора (15-29 г.), заети в креативните индустрии и в общата заетост
Източник: Евростат, 2019, Данни за 2018

Данните от таблицата показват интересно разминаване по отношение на студентите, следващи в специалности, свързани с журналистиката и информацията – в Словакия те са почти двойно повече, отколкото в България. От друга страна – студентите, които в България следват изкуства, са почти двойно повече от тези в Словакия.

Интересен за анализ е дялът на младите хора, заети в сферата на креативните индустрии. Данните са представени на фиг. 3.

Средният дял за ЕС-28 на заетост на младите хора в сферата на креативните индустрии е близо 18%, много близък до този, който е регистриран за дялът на младите хора спрямо общата заетост (18,4%) във всички сектори на икономиката. Същевременно България е с резултат от 13% дял на младите хора в сферата на креативните индустрии, като заема предпоследно място (само преди Италия) по този показател. Словакия постига дял от близо 16% на младите, заети в креативния бизнес. За съжаление, и двете страни са много далече от страните, заемащи първата половина на тази класация, която се оглавява от Естония, отчитаща дял от над 25% млади хора в сферата на креативните индустрии.

Всичко казано дотук дава достатъчно възможност да се направи заключението, че по отношение на ефективност и ефикасност предприятията в Словакия, макар и с по-малко наличен човешки ресурс, успяват да генерират повече БВП, отколкото тези в България. По отношение на политиката за развитие на младите и младежкото предприемачество, и двете страни следва да обърнат специално внимание, като включително разработят специални политики, насърчаващи младежкото предприемачество в тази сфера.

Заклучение

В настоящата статия беше направена съпоставка между развитието и тенденциите за развитие на креативните индустрии в Словакия и в България по линия на младежката заетост и младежкото предприемачество. Данните от Европейския иновационен фонд, както и от Евростат, еднозначно показват, че и двете страни не са разгърнали пълния си потенциал по отношение развитието на младежкото предприемачество в сферата на креативните индустрии. От друга страна, предприятията в Словакия, макар и с по-малко човешки ресурси, успяват да генерират повече БВП, отколкото българските предприятия. В това отношение българските компетентни власти на всички нива – и по отношение на централната администрация, както и по отношение на тази, управляваща европейските програми и проекти, така и органите на местно самоуправление, особено на по-големите общини, които са и областни центрове, биха могли да разработят специални мерки за насърчаване на младежката заетост и младежкото предприемачество в креативните индустрии.

Литература

1. Димитрова, А. (2020), Влияние на поведенческите фактори върху намеренията за предприемачество на студентите, Институт "Общество на знанието", ISBN 9786197128093. София.
2. Dimitrov, I., Davydenko, N., Lotko A., Dimitrova, A. (2019a), "Comparative Study of Main Determinants of Entrepreneurship Intentions of Business Students," 2019 International Conference on Creative

- Business for Smart and Sustainable Growth (CREBUS), Sandanski, Bulgaria, 2019
3. Dimitrov, I., Davydenko, N., Lotko A., Dimitrova, A. (2019b), "Comparative Study of Environmental Determinants of Entrepreneurship Intentions of Business Students," 2019 International Conference on Creative Business for Smart and Sustainable Growth (CREBUS), Sandanski, Bulgaria, 2019
  4. Ataei, P., Karimi, H., Ghadermarzi, H., Norouzi, A. (2020), A conceptual model of entrepreneurial competencies and their impacts on rural youth's intention to launch SMEs, *Journal of Rural Studies*, Volume 75, April 2020, Pages 185-195, <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.01.023>.
  5. Dias, C., Franco, M. (2018), Cooperation in tradition or tradition in cooperation? Networks of agricultural entrepreneurs, *Land Use Policy*, Volume 71, February 2018, Pages 36-48, <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2017.11.041>.
  6. Lechner, C.M., Sortheix, F.M., Obschonka, M., Salmela-Aro, K. (2018), What drives future business leaders? How work values and gender shape young adults' entrepreneurial and leadership aspirations, *Journal of Vocational Behavior*, Volume 107, August 2018, Pages 57-70, <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2018.03.004>.
  7. Liu, J., Zhu, Y., Serapio, M.G., Cavusgil, S.T. (2019), *International Business Review*, Volume 28, Issue 5, October 2019, 101581, <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2019.05.001>.
  8. Nguyen, A.T., Do, T.H.A., Vu, T.B.T., Dang, K.A., Nguyen, H.L. (2019), Factors affecting entrepreneurial intentions among youths in Vietnam, *Children and Youth Services Review*, Volume 99, April 2019, Pages 186-193, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2019.01.039>.
  9. Olugbola, S.A. (2017), Exploring entrepreneurial readiness of youth and startup success components: Entrepreneurship training as a moderator, *Journal of Innovation & Knowledge*, Volume 2, Issue 3, September–December 2017, Pages 155-171, <https://doi.org/10.1016/j.jik.2016.12.004>.
  10. Stoyanova, T., Stoyanov, P. (2019), Strategic Approach On Talent Management In The Organization, *Knowledge International Journal*, Volume 31, pages 247-251.
  11. Sulich, A., Rutkowska, M., Popławski, Ł. (2020), Green jobs, definitional issues, and the employment of young people: An analysis of three European Union countries, *Journal of Environmental Management*, Volume 262, 15 May 2020, 110314, <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2020.110314>.
  12. Zhao, H., O'Connor, G., Wu, J., Lumpkin, G.T. (2020), Age and entrepreneurial career success: A review and a meta-analysis, *Journal of Business Venturing*, Available online 26 February 2020, 106007, <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2020.106007>.
  13. European Investment fund (2019) Market Analysis of the Cultural and Creative Sectors in Europe – A sector to invest.
  14. European Investment fund (2019) Preparation Assessment – Market Fish.
  15. Eurostat (2019), Culture Statistics, ISBN 978-92-76-09703-7.
-
- Миглена Ангелова, д-р – главен асистент
Университет за национално и световно стопанство
Катедра Управление
Студентски град "Хр. Ботев", УНСС
Гр. София – 1700
e-mail: m.angelova@unwe.bg

ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕТО КАТО НОВА ВЪЗМОЖНОСТ НА БИЗНЕСА ЗА КВАЛИФИКАЦИЯ НА РАБОТЕЩИТЕ

Миглена Ангелова

ONLINE TRAINING AS NEW OPPORTUNITY TO THE BUSINESS FOR EMPLOYEES QUALIFICATION

Miglena Angelova

ABSTRACT: *In the time of information era the opportunities that new technologies offer even in the field of education possess huge potential for development. Online training and different types of courses offered by divers organizations and institution give opportunities for the business managers and their employees for better resource planning including in the human resource management and career development. The present scientific paper is devoted namely to the online training for business. We outline the strengths and weaknesses of this type of education in attempt to explore comprehensively this subject focusing on the business needs.*

Key words: online training, online training for business, online education.

Увод

В ерата на информационните технологии, които предлагат различни улеснения на дейности от ежедневиия личен живот до бизнес решения в глобален мащаб, би следвало всяка възможност, която се предоставя като технологично решение, да бъде внимателно проучена, обмислена и включена в практиката. Същото се отнася и до сферата на образованието и обучението, където потенциалът и възможностите на новите технологии тепърва ще се развива в полза както на вече съществуващи модели и форми, така и по отношение на създаването и утвърждаването на чисто нови форми и начини на получаване на нови знания и умения. Тази именно възможност е във фокуса на настоящата научна разработка, като се изследва проблематиката от гледна точка нуждите на бизнеса. Бизнесът винаги действа като авангард по отношение въвеждане на иновации и използване на възможности, които да доведат до ефективност и ефикасност на работата в стопанската организация. В съвременния свят предприятията са изправени пред непрекъснатия процес да търсят и утвърждават свое конкурентно предимство. Имайки предвид, е човешкият фактор е определян като ключов за развитието на предприятието, то въпросът, свързан с възможностите за придобиването на нови знания

и умения от хората, работещи в дадено предприятие, също би следвало да е въпрос от първостепенно значение за мениджмънта на същото това предприятие. От друга страна, онлайн обучението дава на мениджърите редица предимства, които не са по силите на традиционната форма на обучение. Именно ползите и различните ограничения и слабости при онлайн обучението за нуждите на бизнеса са разгледани в настоящата разработка.

Преглед на научната литература

Новите технологии и тяхното приложение в сферата на образованието и обучението са теми, които се радват на значителен изследователски интерес през годините. Подходите на учените за изследване на проблематиката се различават в зависимост от конкретния техен интерес – някои се фокусират върху техническите аспекти на новите технологии, други – по отношение на съдържанието, трети разглеждат по-концептуално въпросът за онлайн обучението. Множество публикации, изследващи различни ползи за провеждането на е-обучение за различни видове медици и медицински работници са налични в литературата.

Учени например от различни италиански университети и изследователски звена проучват възможностите за създаване на различни

курсове, използвайки функционалните възможности на moodle платформата за електронно обучение. Те предлагат усъвършенстване на настоящата платформа от гледна точка на оптимизация на търсенето и подбора на учебни обекти. Същевременно изследователите признават, че ученето посредством повишеното използване на възможните нови технологични решения постепенно се е превърнало в област на научни изследвания и практика на приложението на информационните и комуникационните технологии в сферата на преподаването и обучението (De Medio, Limongelli, Sciarrone, Temperini; 2020).

Международен екип от учени от Мароко и Франция изследват възможностите на системи, чрез които се филтрират и се фокусира търсенето на курсове, предлагани онлайн. Учените смятат, че с експоненциалния растеж на хората, които желаят да посещават различни видове онлайн курсове, би следвало самите платформи за електронно обучение да се адаптират и да приложат иновативен подход включително по отношение на начина, по който се предлагат различните курсове за учащи се. Изследователите казват, че през последните години се използват т.нар. Препоръчителни системи (Recommender Systems), които помагат на потребителите да намерят именно тези стоки и услуги, от които се нуждаят, като намалят времето за тяхното търсене. Според авторите такива филтриращи системи стават все по-важни в редица приложения като електронна търговия, както и по отношение на предлаганите онлайн курсове. На тази основа учените предлагат метод, който се основава на социално колаборативно филтриране, чрез което се определя най-добрият начин, по който обучаващият би следвало да учи, като се препоръчват конкретни курсове, които дават по-добро развитие на неговия профил, съобразно неговите специфични нужди (Madani, Erritali, Bengourram, Sailhan; 2019). От своя страна Михова (2018), макар и от малко по-различен ъгъл, представя различни параметри, чрез които могат да се оценят различните платформи за онлайн обучение.

Чешки изследовател разглежда подходите и ползите от въведеното онлайн обучение по английски език в Бизнес колежа в Прага. След като обяснява подробно начинът, по който е структурирано обучението, авторът заявява, че виртуалната образователна реалност значително разшири обучителния опит

извън познатия и традиционен метод “лице в лице”. Тези нови подходи освобождават обучаемите от ограниченията на конвенционалното преподаване, предоставяйки им изключително голяма възможност за избор на време, място и начин на учене (Helman, 2013).

Задълбочен систематичен анализ и концептуален модел по отношение на онлайн бизнес образованието е предложен от международен екип от учени от САЩ и Индия. Изследователите заявяват, че възходът на онлайн образованието се превърна в световен феномен, обусловен от появата на новите технологии, широкото разпространение на интернет, както и обаче в резултат на засилването на търсенето на квалифицирана работна ръка, която да отговаря на изискванията на цифровата икономика и цифровия бизнес. (Kumar и др.; 2019). От своя страна Weinhardt и Sitzmann (2019) обръщат внимание на масовите отворени онлайн курсове (Massive Open Online Courses), които се предлагат в интернет. Този тип курсове се базират на инструктивен подход, чрез който се позволява на множество (стотици, хиляди) обучаеми да имат достъп навсякъде по света, като обикновено този вид курсове са безплатни. Според авторите в популярната преса има множество публикации, които предвиждат революционизиране в обучението и образованието именно благодарение на този тип курсове, но самите те изказват скептицизъм в това отношение. Същевременно те задават и три много важни и основополагащи въпроси, свързани с този тип курсове: 1. Какъв тип хора се записват на този вид обучение и какви са техните мотиви за включването им в курса? 2. Учащите се в този тип обучения достатъчно самоосъзнати и способни ли са да осъществяват саморегулиране при обучението, което един такъв вид курс предполага? 3. Дали този вид курсове са ефективни и по какъв начин може да се подобри тяхната ефективност? (Weinhardt и Sitzmann, 2019). Малко по-различна гледна точка ни предлагат екип от учени от Нидерландия – те разглеждат ролята на онлайн обучението като мярка за намаляване на въглеродните емисии по отношение на институциите от висшето образование в страната (Versteijlen и др.; 2017).

Приложението на онлайн обучението за нуждите на бизнеса е разгледано от редица автори в тесния контекст на определена професионална сфера, което е обяснимо предвид различната специфика и необходимостта от

придобиване на нови знания и умения в конкретна област на познание. Grossman и Johnson (2017) например разглеждат онлайн обучението и отношението, както на служителите, така и на мениджмънта по отношение на подобни курсове за счетоводство. От своя страна някои автори Петков (2014), Димитров и др. (2014), Димитров и др. (2015), Димитров и др. (2016), Димитров и др. (2017) предлагат използването на специализирани програмни продукти и изясняват приложението на бизнес симулациите в електронното обучение. В Петков (2014) се заявява, че "...бурното развитие и широко разпространение на компютърните и комуникационни технологии предоставя все по-удобни и разнообразни форми на обучение, неизискващ личен контакт на обучаваните с обучаващия. Този контакт лесно се заменя с различни онлайн и офлайн форми на комуникация, базирани на Интернет, който вече има голямо покритие в страната."

В тази връзка онлайн обучението е обект на множество анализи и изследвания както на български, така и на международни учени и екипи, които разглеждат не само техническите параметри на това обучение, но и съдържателните – т.е. по отношение на качеството, което се постига посредством такъв вид обучение.

Онлайн обучение за бизнеса – предимства и недостатъци

Безспорно онлайн обучението следва да се разглежда като една облекчена възможност, която се предоставя от развитието на информационните и комуникационните технологии, която е пряка полза не само на институциите, предоставящи такъв вид услуги, но също така и от страна на организациите, които ги потребяват. В тази връзка безспорен е интересът на бизнеса, особено този, който желае да развива своите сътрудници, включително и посредством онлайн обучение. Следователно е необходимо да бъдат разгледани основните и безспорни ползи и слабости, които подобен формат на обучение неминуемо притежават, за да може на тази основа да се работи от една страна за тяхното преодоляване (по отношение на слабостите) и от друга страна – за тяхното подобряване (по линия на ползите, които носи).

На основата на подробен преглед на наличната научна литература, както и по отно-

шение на допълнително проучване сред практики и от страна на обучаващи организации, и от страна на потребители на такъв вид услуги, могат да бъдат обобщени следните основни предимства на онлайн формата на обучение (фиг.1). Да разгледаме в детайли всяко едно от предимствата.

1. Гъвкавост – изразява се основно в удобството, което онлайн обучението предоставя, свързано със свободата по отношение времеви диапазон, в който се упражнява. В тази връзка онлайн обучението дава много по-голяма възможност обучението да се съобрази с персоналния времеви план на обучаемия. Особено когато говорим за корпоративни електронни обучения, мениджмънтът на бизнес организацията може с изключителна прецизност да състави план график за провеждане на обучение на своите сътрудници, без да бъде нарушен обичайния трудов ритъм на предприятието. Това, особено имайки предвид изключителната конкуренция, в която се развива бизнесът, може да се определи като основно предимство, което онлайн обучението има пред традиционното. Нещо повече – онлайн обучението може да обхване тези групи от сътрудници, които поради една или друга причина нямат възможност или ще изпитат наистина трудности да бъдат обхванати от традиционните форми на обучения – например хора в неравностойно положение, родители на малки деца и др. групи, за които онлайн обучението остава единствената алтернатива за тяхното обучително и образователно развитие.

2. Персонализация – веднъж съставени модулите на онлайн обучението, може самата организация, предоставяща образователни и обучителни услуги, да моделира съдържанието в зависимост от конкретните корпоративни нужди. Разбира се, програмата на традиционните курсове също може да бъде променена, но със сигурност в онлайн среда това става много по-бързо и с много по-малко необходими ресурси за нейното осъществяване.

3. ИКТ възможности – онлайн обучението е безспорен резултат от развитието на информационните и комуникационните технологии. В тази връзка едно от основните предимства на тази форма на обучение е и допълнителните възможности, които се предоставят във виртуална среда – множество допълнителни материали – например видео, аудио файлове, хипер линкове, симулационни онлайн игри и пр. Тук възможностите наис-

тина са изключително големи и зависят от една страна от амбицията и иновативността на организацията, която предоставя обучителната услуга, но от друга страна – и от първоначалните изисквания за различните функционалности, които самата бизнес организация ще предяви към обучителната такава.

4. Актуализация – онлайн обучението, предвид спецификата на носителите на информация, позволява за сравнително лесна актуализация на обучителното съдържание спрямо най-новите тенденции и практики. Това е изключително важно за корпоративни-

те обучения, имайки предвид нуждата от актуалност, която бизнесът обикновено преследва. В този смисъл актуализацията на учебното съдържание е ключова характеристика на онлайн обучението по отношение постигане на базови изисквания за качество на обучителната услуга.

5. Финансови средства – като правило онлайн обучението изисква по-малко средства за осъществяване, което винаги представлява предимство както за индивидуалния обучаем, така и за бизнес организацията, която инициира обучението.

В обобщение по отношение на ключовите ползи от онлайн формата на обучение можем да кажем, че комплексът от положителни характеристики на този вид курсове ги прави привлекателни за бизнеса, тъй като напълно могат сравнително лесно да бъдат вписани в обичайния трудов график, без това да доведе до някакви значими затруднения за предприятието, а от друга страна – могат да бъдат специфицирани съобразно конкретните негови нужди на конкурентна цена.

От друга страна обаче, онлайн курсовете имат и няколко важни недостатъци, които също трябва да бъдат взети под внимание от

мениджмънта, преди да вземе окончателното решение за формата, чрез която ще се обучават сътрудниците в организацията. Графично тези слабости са представени на фиг. 2.

1. Опосредственост – цялата комуникация и цялостното обучение, провеждайки се в онлайн среда, е опосредствено по отношение на техническите средства, чрез които се осъществява. В този смисъл липсата на пряк контакт между преподавател – обучаем не може напълно да се компенсира от възможностите на системата. Понякога включително самата платформа или качеството на интернет връзката възпрепятства качеството на преподава-

не и на комуникация между участниците в обучението.

2. Самоконтрол – този тип обучения изискват голяма концентрация от страна на обучаемия, свързана с отговорност по отношение на обучителния процес. Имайки предвид, че онлайн обучението на практика не ограничава обучаемия – т.е. той може да се намира на различни места (ограничението е единствено по отношение на налична техника и свързаност с Интернет, което може да се осъществи на практика дори от смарт телефон), които биха го разсейвали или биха затруднявали неговото съсредоточаване и фокусиране върху обучителния процес. Именно поради липсата на възможност за контрол от страна на учителя, тук се разчита единствено на самоконтрола на самите обучаеми. От тази гледна точка може такъв тип обучения да не са подходящи за всички видове сътрудници в дадена бизнес организация. Тук трябва да прибавим и възможните затруднения, дължащи се на нивото на техническа грамотност на самите бъдещи обучаеми в такъв тип форма.

3. Групови задачи – предвид спецификата на този вид обучение, групови задачи много трудно се изпълняват, защото времето, през което се обучават, обикновено е асинхронно, което допълнително затруднява координацията и съгласуваността при изпълнението на поставена групова задача. Самите обучаеми признават, че изпитват затруднения при изпълнението на подобен вид групови/екипни задачи при онлайн обучение и предпочитат по-скоро индивидуални такива, за да могат по-добре да си планират времето и ресурсите, които са им необходими за тяхното изпълнение.

4. Начинът на усвояване на знанията и уменията – в голяма степен е свързан и с качеството на самоконтрол. Тук имаме по-скоро очаквана пасивност от страна на обучаемите – т.е. от тях се очаква да бъдат активни слушатели (в среда, която не е обичайна за провеждане на занятия), като в следствие усвоените нови знания и умения приложат в решаването на конкретна задача (индивидуална или групова).

5. Отношение – самото отношение като негативна характеристика може да бъде разделено на три основни вида, в зависимост от източника. На първо място това е отношението на самия работодател към качеството на онлайн обучението. Традиционно се възпри-

ема, че онлайн обучението е по-лека форма, в сравнение с традиционните форми, което не резултира в придобиването на устойчиви знания и умения от самите обучаеми. На следващо място е отношението на самия обучаем – обикновено онлайн обучението не се разглежда като ключово обучение, гарантиращо придобиването на нови знания и умения, които могат да бъдат в полза при бъдещо кариерно развитие, а като нещо, което се извършва допълнително и по задължение. Не на последно място е отношението, което самите колеги имат към придобиването на знания и умения посредством онлайн курсове и обучения.

В обобщение на всички разгледани слабости на онлайн обучението – някои от тях няма как да бъдат изцяло преодолени, като например опосредствеността на комуникацията, но биха могли да бъдат смекчени техните последици чрез разработването на допълнителни функционалности или използването на различни начини за комуникация. Същевременно други биха могли да бъдат напълно преодолени – като например негативното отношение спрямо възприемането на онлайн обученията.

Заклучение

Развитието на информационните и комуникационните технологии дава допълнителни възможности за предоставяне на образователни и обучителни услуги. От своя страна бизнесът е този, който обикновено действа като иноватор и се опитва да се възползва в пълна степен от новите технологични решения, включително и по отношение на предоставяне на допълнителни обучителни и образователни услуги за хората, които работят в дадена бизнес организация. Предимствата, които онлайн обученията предоставят на бизнеса, са наистина конкурентни в сравнение с традиционните форми на обучение, което изисква откъсване от работното място, допълнителни (често сериозни) разходи за работодателя и пр. В тази връзка бизнесът тепърва ще се превърне в един от най-големите ползватели на онлайн образование и обучение, стремейки се по този начин да развие и мотивира своите сътрудници, чрез работата на които ще постигне по-голяма конкурентоспособност. Имайки предвид тази тенденция, обучителните и образователните организации, предоставящи такъв вид услуги, следва целенасочено да работят за справяне с част от

недостатъците на този тип обучения или до смекчаване на тези, които няма как да бъдат изцяло преодоленни.

Литература

1. Димитров Ив., Димитрова, А., Симулационна делова игра за обучение по оперативно бизнес планиране, Академично списание „Управление и образование”, Том X, кн.2, Бургас, 2014 г.

2. Димитров Ив., Димитрова, А., Симулационна делова игра за обучение по стопанска логистика, Академично списание „Управление и образование”, Том XI, кн.2, Бургас, 2015 г.

3. Димитров Ив., Димитрова, А., Програмна система за обучение по бизнес планиране в хотелиерството, Академично списание „Управление и образование”, Том XII, кн.2, Бургас, стр. 182-190, 2016 г.

4. Димитров И., Димитрова, А., Програмна система за обучение по бизнес планиране в ресторантьорството, Академично списание „Управление и образование”, Том XIII, кн.2, Бургас, 2017 г., стр. 193-201,

5. Михова, П. (2018), Параметри за оценка на онлайн обучителни платформи, Нов български университет – София, Годишник “Телекомуникации”, 2018, том 5, ISSN 2534-854X (online) <http://www.telecommunications.nbu.bg/bg/godishnik>, стр. 88-95.

6. Петков, А. (2014), Приложение на бизнес симулациите в Е-обучението, VI Международна научна конференция “Е-управление”, в рамките на “Дни на науката” на ТУ-София, стр. 148-156.

7. De Medio, C., Limongelli, C., Sciarrone, F., Temperini, M. (2020), MoodleREC: A recommendation system for creating courses using the moodle e-learning platform, *Computers in Human Behavior*, Volume 104, March 2020, 106168, <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.106168>

8. Grossman, A.M., Johnson, L.R. (2017), How employers perceive online accounting education: Evidence from Kentucky, *Journal of Accounting Education*, Volume 40, September 2017, Pages 19-31, <https://doi.org/10.1016/j.jaccedu.2017.06.002>.

9. Helman, K. (2013), Online Enhancement of English Language Training at a Business College in Prague, 4th International Conference on New Horizons in Education, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 106, 10 December 2013, Pages 1971-1977, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.225>.

10. Kumar, P., Kumar, A., Palvia, S., Verma, S. (2019), Online business education research: Systematic analysis and a conceptual model, *The International Journal of Management Education*, Volume 17, Issue 1, March 2019, Pages 26-35, <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2018.11.002>.

11. Madani, Y., Erritali, M., Bengourram, J., Sailhan, F. (2019), Social Collaborative Filtering Approach for Recommending Courses in an E-learning Platform, *Procedia Computer Science*, Volume 151, 2019, Pages 1164-1169, <https://doi.org/10.1016/j.procs.2019.04.166>.

12. Versteijlen, M., Salgado, F.P., Groesbeek, M.J., Counotte, A. (2017), Pros and cons of online education as a measure to reduce carbon emissions in higher education in the Netherlands, *Current Opinion in Environmental Sustainability*, Volume 28, October 2017, Pages 80-89, <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2017.09.004>.

13. Weinhardt, J.M., Sitzmann, T. (2019), Revolutionizing training and education? Three questions regarding massive open online courses (MOOCs), *Human Resource Management Review*, Volume 29, Issue 2, June 2019, Pages 218-225, <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2018.06.004>.

Миглена Ангелова, д-р – главен асистент
Университет за национално и световно стопанство
Катедра Управление
Студентски град "Хр. Ботев", УНСС
Гр. София – 1700
e-mail: m.angelova@unwe.bg

КРИТИЧНА ИНФРАСТРУКТУРА И СИГУРНОСТ

Владислав Лазаров

CRITICAL INFRASTRUCTURE AND SECURITY

Vladislav Lazarov

ABSTRACT: *Modern conflicts are seldom manifested only by open opposition of the armed forces to the opposing parties. It is not possible to explain the dynamics of world security policy without taking into account some new aspects that have found a lasting place in modern concepts. Critical infrastructure vulnerability analysis is key to achieving security and addressing risks and threats in both national and allied formats.*

Key words: security, critical infrastructure.

Увод

Защо критичната инфраструктура стана толкова важна, а рисковете и заплахите за нея – толкова актуални? Приемането на една икономоцентристка политика за сигурност неизбежно води до акцентирание върху осигуряването с ресурси поне за държавите, даващи основен тласък на глобалните процеси.

Политиката за защитата на критичната инфраструктура трябва да бъде основана на теорията на сложните системи и теорията на управлението. Правилното им прилагане би спомогнало да се осигури, от една страна, формирането на ефективна защита чрез оптимално използване на механизмите на държавата за взаимодействие със бизнеса и операторите на критичната инфраструктура, както по вертикала, така и по хоризонтала в структурата на системата.

Критична инфраструктура и сигурност.

В много държави се използва терминът „критична инфраструктура“ с цел систематизиране и окрупняване на потенциално рисковите обекти, чието унищожение може да има осезаеми последици. На това понятие години наред различни автори дават собствени дефиниции. В началото определенията изглеждат примерно така:

“Съвкупност от физически или виртуални системи и средства, важни за държавата в такава степен, че излизането им от строя или

унищожението им може да доведе до пагубни последици...”

Корените на понятието „инфраструктура“ според различни източници могат да се открият в САЩ, Англия или Франция. В съвременната история е интересно да се наблюдава еволюцията на термина и свързването му с понятието „критична“ от древността през интензитета на двете световни войни, първите невоенни решения (Куба през 1960 г., края на Студената война), етапа на относително едноличното лидерство на САЩ през 90-те години на XX век, до глобалната епоха на тероризъм, масово ползване на социалните мрежи и т.н.

Терминът „инфраструктура“ е въведен през XIX в. от швейцарския военен теоретик Антуан-Хенри Жомини, който изтъква стратегическото и оперативното ѝ значение за ръководството на бойните действия. Докъм средата на XX в. това е военен термин, с който се обозначава териториалната организация на системата за поддържане и действие на армията.

Още през 1996 г. президентът Бил Клинтън създава Комисия за защита на критичната инфраструктура (President's Commission on Critical Infrastructure Protection PCCIP), която има за цел да анализира нарастващата зависимост на американската икономика и дори на американския начин на живот от състоянието на критичната инфраструктура. През октомври 1997 г. Комисията предава своя отчет, в който акцентът е върху осигуряването на сигурността на САЩ и тяхната все по-

уязвима инфраструктура. Въз основа на резултатите в този отчет президентът Клинтън през май 1998 г. подписва две нови директиви – PDD-62 (Presidential Decision Directive), посветена на противодействието на тероризма, и PDD-63, насочена към защита на критичната инфраструктура. PDD-62 е известна и като „White Paper“ и е свързана с ускореното развитие на информационните и комуникационните технологии.

В Директива PDD-63 уязвимостта на критичната инфраструктура се разглежда както в публичния, така и в частния сектор, а самата критична инфраструктура се свързва с националните жизненоважни интереси. [1]

Защо обръщаме внимание на тези директиви? Защото в научната и популярната литература обикновено се акцентира на факта, че мерките за защита на критичната инфраструктура стават актуални след терористичните атаки от 11 септември 2001 г.

Наистина през последните две десетилетия се случиха ред важни събития. Като изтъкваме ключовата роля на терористичния атентат от 11-ти септември 2001 година в САЩ и направим връзка с атентатите от 23 – 26 октомври 2002 г. в Москва и от 11 март 2004 г. в Мадрид, можем да твърдим, че това са повратни събития не само за националната сигурност на потърпевшите страни, но имат влияние и съществено отражение върху конструкцията на глобалната сигурност. Въпреки това още преди тези съдбоносни събития изследванията и мерките за защита на критичната инфраструктура са сериозни и трябва да се имат пред вид във всеки анализ.

В много страни от Западна Европа преди споменатите атентати са налице изследвания и мерки за идентифициране и защита на критичната инфраструктура. Например през 1999 г. във Великобритания е открит Координационен център за сигурност на националната инфраструктура (National Infrastructure Security Coordination Centre). Основната задача на този център е координиране на дейностите по защита на критичната инфраструктура, като се идентифицират системите, които имат решаваща роля за функционирането на държавата. Към тези системи се отнасят: доставка на енергия и гориво, на вода, храни; обезпечаване на функционирането на транспорта, на обществените служби, включително на здравеопазването, както и на комуникационите и др. [2]

Макар че в бившите социалистически страни не се използва понятието „критична инфраструктура“, сериозно внимание се обръща на „повишаване на устойчивостта на обектите на народното стопанство“ във въоръжен конфликт, дори в ядрена война, както и при стихийни бедствия и аварии.

Светът е в ситуация, при която влиянието и ефектите от ударите върху функционирането на отделните обекти на критичната инфраструктура е жизненоважно за здравето и сигурността не само на отделните хора, но и на цели народи и политико-икономически формирания и съюзи.

Тези и ред други събития и еволюцията на глобалното технологично развитие доведоха до цялостна промяна в подхода за намаляване на уязвимостта на „критичните обекти“. Предизвикателствата пред сигурността в днешно време изискват други решения за гарантиране на сигурността им.

Професор Кирил Ангелов смята, че „в голяма степен ефективното действие на институционалната система за управление ... е факторът, позволяващ гарантиране на законността на провежданите процедури.“ [3]

В исторически план от далечното минало до неотдавна сигурността се явява изключителен прерогатив на държавата и нейната административна организация. Днес до голяма степен обектите на критичната инфраструктура се намират в ръцете на бизнеса, който също носи отговорност за адекватното им функциониране и дейност.

Съдържанието на понятието „сигурност“ само до преди няколко десетилетия като цяло се интерпретира като „способност за военна защита срещу заплахата, идваща от други държави“. При такава парадигма на мислене и действие най-важното за сигурността е изграждане и осигуряване на „отбраната“, на военен потенциал, съпоставим с този на реален или възможен противник, а обект за гарантиране на сигурността е суверенитета на националната държава.

Светът се е променил и се променя до неузнаваемост, но подходите на хората при решаването на кризите и конфликтите са изостанали драстично. Човечеството мъчително търси адекватното поведение, адекватните институции, новите ценности, обременено от миналото. Съвсем осезаемо присъства несигурността, изострят се конфликти, които по своята същност не попадат в познатите ни

рамки, а ние, хората, не разполагаме с време да ги осмислим.

През последната четвърт на 20. век започва интензивно обсъждане на съдържанието на термина „сигурност” и необходимостта то да бъде разширено. Представителите на т. нар. Копенхагенска школа, освен военната, идентифицират още четири ключови области на сигурността: политическа, социална, икономическа и екологична. Към Копенхагенска школа освен Buzan принадлежат още Ole Weaver, Jaap de Wilde (политически и военни аспекти и международни отношения), Lothar Brock, Marc Levi (екологични проблеми), Charles Schultz (икономическа сигурност) и други.

Политическата се дефинира като „организационна стабилност на държавата, ефективно държавно управление и идеологии, които им гарантират легитимност”.

Икономическата област на сигурността е описана като „гарантиране на ресурси, финанси и пазари, необходими за поддържане на приемливо равнище на благосъстоянието на хората и мощта на държавата”.

Социалната сигурност се определя като „устойчиво състояние на традиционните форми на езика, културата, религията и националните традиции на нацията, с осигурени възможности за тяхната еволюция”.

Екологичната сигурност е дефинирана като „съхраняване и поддържане на местната и глобалната биосфера като ключова среда за осъществяване на всички човешки дейности”. [4]

За да открием новите измерения на сигурността в съвременното общество, трябва да тръгнем преди всичко от тезата, че сигурността представлява реално състояние, което е налице в определен момент. То, от своя страна, е своеобразно единство на безопасност и на гарантирана надеждност. [5]

Много важно е да се подчертае, че несигурността е също толкова реално състояние и че не е възможно да се изгради или да съществува система, която е само в състояние на сигурност.

Всички автори, които споделят разбирането на сигурността като състояние, специално подчертават, че става дума за динамично състояние, и то от системна гледна точка. „Сигурността е характеристика на всяка система и тя е в нейната способност да се съхрани при промяна на средата, условията и обстоятелствата, от които зависи...” [6]

Най-важни са такива системи, чиито характеристики са синергетичен резултат от характеристиките на съставлящите ги компоненти. Това е една от характерните черти на обществото като система. При него синергетичният ефект може да се търси в много посоки, но що се отнася до сигурността, несъмнено е, че този ефект е толкова по-осезаем, колкото по-адекватно е задоволяването на потребностите на хората и реализирането на техните интереси. Затова няма сериозен изследовател на сигурността, който да не подчертава изключителното значение на интересите.

Търсейки обективната страна на сигурността, искаме специално да изтъкнем, че тя съществува в пряка връзка с интереса, той, от своя страна, в крайна сметка е осъзната потребност, а какво по-обективно от потребностите. Нещо повече, някои автори, като например Джон Мил, определят сигурността като интерес от висш порядък. [7]

Независимо от различията между отделните автори като че ли се налага т. нар. широко разбиране за сигурността и за националната сигурност, в рамките на което тя се интерпретира като динамично състояние на обществото и личността, при което наличните заплахи се посрещат от надеждна система, т. е. налице са възможности за отразяването на заплахи, гарантирани са правата и свободите на гражданите, икономическия и социален просперитет. [8]

От края на ХХ в. защитата на критичната инфраструктура е съществен елемент от политиката за сигурност на много страни, които отчитат, от една страна, процесите на глобализация, а от друга, борбата срещу международния тероризъм. Другата основна причина за развитието на такава политика е появата и контролът над големите инфраструктурни проекти за производство и пренос на електроенергия, нефт, газ и др.

След 2001 г. в САЩ защитата на критичната инфраструктура става основен приоритет. Първоначално тази дейност се осъществява от Националния център за защита на инфраструктурата, който е в рамките на ФБР. През 2002 г. защитата на критичната инфраструктура се възлага на създаденото Министерство на вътрешната сигурност (Department of Homeland Security).

Законът за вътрешната сигурност (Homeland Security Act) на САЩ възлага на Министерството да координира на национал-

но ниво дейностите по защитата на критичната инфраструктура. По-голямата част от тези задължения се осъществяват от Дирекция „Анализ на информацията и защита на инфраструктурата”, която е в рамките на Министерството на вътрешната сигурност. Съгласно Националната стратегия на САЩ за физическа защита на критичната инфраструктура и нейните ключови елементи: „Министерството на вътрешната сигурност в сътрудничество с останалите собственици и оператори на критична инфраструктура следва да разработи единна методология за идентифициране на съоръжения, системи и функции с критичност от национален мащаб с цел установяването на приоритетите за защита. Чрез тази методология Министерството трябва да изгради цялостна база данни на тези критични съоръжения, системи и функции.”

В периода 2002 – 2004 г. Дирекция „Анализ на информацията и защита на инфраструктурата” изготвя списък с 33 000 елемента от критичната инфраструктура. По-късно списъкът е намален до 1700 елемента, които се считат за най-критични от национална гледна точка. В процеса на изработване на списъка се прилагат оценки на уязвимостта и информация за заплахите. Сред експертната общност в САЩ има сериозни критики относно процеса на съставяне на списъка с обектите от критичната инфраструктура.

След изготвянето на списъка започва процес на оценка на всеки отделен елемент, тя се осъществява от екипи експерти, извършващи теренни проучвания на отделните елементи. Крайната цел е за всеки от елементите в списъка да има изработен оптимизиран оперативен план за защита, който да е неразделна част от Националния план за защита на критичната инфраструктура. Информационната дейност заема важен дял от дейностите по защита на критичната инфраструктура.

Съгласно Закона за вътрешната сигурност от 2002 г. в САЩ се въвежда нова категория информация – информация за критичната инфраструктура, която в редица отношения се припокрива с класифицираната информация.

Във Великобритания дейностите по защита на критичната инфраструктура се осъществяват от две организации – правителствения Координационен център за сигурност на националната инфраструктура и Консултативния съвет за информационно осигуряване, който е публично-частна организация.

В Канада в рамките на Министерството на отбраната през 2000 г. е създадена Експертна група за защита на критичната инфраструктура, която осъществява широкообхватен преглед на националната критична инфраструктура. Същевременно в Канада има организация на частния сектор (CANCERT – Canadian Computer Emergency Response Team), която фокусира дейността си върху защитата на критичната информационна инфраструктура.

След 2004 г. се поставя началото на провеждане на сериозна политика на Европейския съюз за защита на критичната инфраструктура в контекста на борбата срещу международния тероризъм. Политиката на Европейския съюз за защитата на критичната инфраструктура се координира от Главна дирекция „Правосъдие, свобода и сигурност” на Европейската комисия.

През ноември 2005 г. Европейската комисия приема т.нар. Зелена книга за Европейска програма за защита на критичната инфраструктура. В Зелената книга за първи път се дава дефиниция на понятието „критична инфраструктура” с оглед на европейската общност и се предлага препоръчителен списък на секторите от критичната инфраструктура. Освен термина „национална критична инфраструктура”, авторите на Зелената книга утвърждават и термина „Европейска критична инфраструктура”.

На базата на Зелената книга през 2006 г. стартира Европейска програма за защита на критичната инфраструктура (European Programme for Critical Infrastructure Protection – EPCIP).

Другият основен политически документ е предложението за Директива на Съвета от декември 2006 г. относно идентификацията и обезпечаването на Европейската критична инфраструктура и оценка на нуждата от подобряване на нейната защита. В проекта за Директива се предлага леко видоизменена дефиниция на „критична инфраструктура”, дефинират се основни понятия като „уязвимост”, „риск”, „заплахи” и се утвърждава нов препоръчителен списък на секторите от критичната инфраструктура.

На базата на Европейската програма EPCIP всички страни, членки на ЕС, са задължени да разработят Национална програма за защита на критичната инфраструктура и да определят национална точка за контакт.[9]

Заклучение

Преходът от модерност към постмодерност води до преобръщането на съществуващите парадигми на сигурност. То е резултат от цивилизационните промени, глобализацията, преминаването към общество на „знанието“, където информацията е основният ресурс.

Ето защо всяка заплаха за критичната инфраструктура вследствие на природни причини, технически проблеми или преднамерени действия е риск за доставката на ресурси, за работата на ключови служби и в крайна сметка за националната сигурност. Унищожаването или нанасянето на трайни щети би могло да доведе до загуби, съпоставими и дори превъзхождащи резултатите от преки военни съткновения.

Литература

1. Public law 107–56—oct. 26, 2001, Uniting and strengthening America by providing appropriate tools required to intercept and obstruct terrorism (USA PATRIOT ACT) Act of 2001, congressional record, vol. 147 (2001).
2. Kovařík, J. Kritická infrastruktura a ochrana obyvatelstva, In: Ochrana obyvatel, 2007, Ochrana kritické infrastruktury, s. 145-153.
3. Ангелов Кирил, Ефективна организация и управление на процесите по изпълнение, контрол и разходване на средства от Структур-

ните и Кохезионния фондове на Европейския съюз, Институт по публична администрация, С., 2011, стр.6, ISBN 978-954-91217-9-7

4. Buzan, B. People, States and Fear, (Brighton: Weatsheaf), 1983, стр. 19-20.

5. Стефанов, Г. Международната сигурност, С., 1988, с. 11-12.

6. Проданов, В. Вътрешната сигурност и националната държава, сп. Военен журнал, 1995, №2, с.9.

7. Алексеева, Т. Дилема безопасности: американски вариант, П.Ис 1993, №6, с.19.

8. Мичев, С. Философия на сигурността /Хуманност и насилие/. Изд. „Софттрейд“ С., 2015, с. 73

9. Хаджитодоров С. Защита на критичната инфраструктура в националното законодателство на Република България и нормативните актове на Европейския съюз. Сп. „Експерт“, С., декември 2007.

Владислав Лазаров, доктор на науките
Университет по библиотекознание и информационни технологии
Катедра „Национална сигурност“
гр. София, п.к. 1784,
бул. “Цариградско шосе” № 119
e-mail: v.lazarov@unibit.bg

ТЕОРЕТИЧНИ МОДЕЛИ НА НАМЕРЕНИЯТА ЗА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Адиле Димитрова

THEORETICAL MODELS OF ENTREPRENEURSHIP INTENTIONS

Adile Dimitrova

ABSTRACT: *Entrepreneurial intent can be defined as an individual formal or informal decision or plan to start a new business. Entrepreneurship is an activity that is based on intentions. Therefore, intentions play a very important role in predicting planned behavior. The main purpose of the article is to perform a theoretical analysis of the main theoretical models of intentions for entrepreneurship such as the theory of entrepreneurial event, the theory of reasoned action and the theory of planned behavior.*

Key words: entrepreneurship, entrepreneurial intentions, theoretical models of entrepreneurship

Въведение

Предприемаческото намерение може да бъде определено като индивидуално формално или неформално решение или план за започване на нов бизнес в някакъв момент от бъдещето. Този момент от времето може да бъде или да не бъде достигнат в бъдеще. С други думи, индивидите биха могли да притежават или изразят предприемачески намерения, но официалният акт на създаването на нов бизнес се определя от въздействието на различни външни фактори, които често създават бариери срещу формалния акт на създаване на нов бизнес. Предприемаческото намерение не е статична категория. Намерението варира в зависимост от времето и в зависимост от различните индивиди.

Анализирайки същността на предприемачеството, може да се приеме, че предприемачеството е дейност, която се основава на намерения. Това означава, че поведението за стартиране на нов бизнес е преднамерена дейност, а намеренията са най-силните предиктори на планираното поведение. С други думи, намеренията имат ключова функция в прогнозирането на планираното поведение (Ajzen 1991), (Krueger, Carsrud, 1993).

Според Krueger и Carsrud приемането на тезата, че предприемачеството е дейност, която се основава на предприемачески намерения, оказва значително влияние върху изследванията върху предприемачеството. Според авторите моделът „стимули-реакция“ не е

подходящ за обяснение на преднамереното поведение, т.е. на поведение, основаващо се на предварително осъзнати намерения. Авторите твърдят, че „изследванията върху предприемачеството трябва да се основават на по-силни модели, които да са изградени на определена теория“. Според тях правилното решение е да се използват моделите от социалната психология. Моделите от социалната психология са по-силни и прогнозира намеренията с по-голяма обяснителна сила (Krueger, Carsrud, 1993). Проведеният преглед на специализираната литература, в която се третира проблемът за предприемаческото намерение, разкри три основни теоретични модела от социалната психология, както и теоретичния фундамент, върху който те са изградени.

В тази връзка основна цел на статията е да се извърши теоретичен анализ на основните теоретични модели на намеренията за предприемачество като теорията за предприемаческото събитие (ЕЕМ), разработена от Shapero's и Sokol (1982), Теорията за аргументираните действия и Теорията на планираното поведение (ТПВ), разработени от Ajzen (1991) (Linan, Fayolle, 2015).

Теория за предприемаческото събитие

Теорията на Шаперо е по-ограничена и е по-тясно насочена към предприемачеството (Krueger et al, 2000). Според Katz (1992), моделът на Шаперо приема, че човешкото пове-

дение зависи от инерцията, докато не се случат определени промени, например загуба на работа, развод и т.н., когато се случат промени, последствието може да бъде или положително, или отрицателно спрямо човешкото поведение. Моделът на Шаперо счита, че

Фиг. 1. Модел на Sharpe и Sokol за предприемаческото събитие (Krueger et al., 2000).

Освен това, Шаперо определя възприетата полза като привлекателност за започване на бизнес, което зависи от външните и вътрешните въздействия. Възприетата осъществимост се отнася до личното възприемане на собствената способност да се започне бизнес. Склонността към действие отчита личната способност да се действа въз основа на своето решение (Krueger et al., 2000). Моделът на Шаперо има своето емпирично потвърждение в няколко емпирични изследвания (Jakopc et al., 2013; Krueger et al., 2000; Lo, Wang, 2007; Solesvik et al., 2012)

По-късно теорията на планираното поведение намира приложение в изследванията на предприемачеството (Shook, et al., 2003). Други автори обаче считат, че модела на Шаперо е по-фокусиран върху създаването на собствен бизнес, отколкото върху предприемаческото поведение (Fayolle et al., 2006). Други изследвания твърдят, че може да има проблем с описанието на модела на Шаперо (Van Gelderen et al., 2008).

Теория за аргументираните действия

Теорията за аргументираните действия счита, че хората често действат по разумен начин. Хората използват цялата достъпна информация и разглеждат преките и непреките последици от своите действия. С други думи, теорията за аргументираните действия обосновава, че намеренията на индивида да извърши или не извърши определено поведение са основната детерминанта на действието. Следователно основната същност на теорията за аргументираните действия е, че намеренията са основният източник на мотива-

намеренията за стартиране на бизнес зависят от "възприеманата полза", "възприеманата осъществимост" и "склонността да се действа при възможност". На фигура 1 е показана структурата на модела на Шаперо

ция за извършване на определено поведение. Освен това теорията за аргументираните действия предполага, че намеренията са резултат от действията на два основни предиктора (фактора).

Първият предиктор на намеренията е нагласата на индивида към определено поведение. Има разлика между общата нагласа на хората "към институцията човек", което е било част от социалната психология и личното отношение към поведението. Личното отношение към поведението включва индивидуална положителна или отрицателна оценка на поведението. Вторият предиктор разглежда индивидуалното възприемане на социалния натиск, за да се извърши определено поведение. Вторият фактор е посочен като „субективни норми“. Казано с други думи, теорията за аргументираните действия предполага, че хората ще извършват определено поведение, ако те смятат поведението си за положително и когато приемат, че определено поведение се възприема като важно за другите. Фигура 2 (Ajzen, 2005) показва логиката на модела на теорията за аргументираните действия.

Теорията за аргументираните действия предполага, че е възможно относителното значение на един фактор спрямо друг фактор често да се определя от личността на индивида (Ajzen, 2005).

Теорията за аргументираните действия намира приложения в предсказване на поведението според емпиричните изследвания на автори от различни области. Теорията за аргументираните действия заедно с други теории се използва, за да се разбере поведението на поддръжниците (Crawford, Boyer, 1985). В

метаанализ на теорията за аргументираните действия е установено, че теорията има предсказваща полезност (Sheppard et al., 1988). Други изследователи използват теорията за

аргументираните действия заедно с други седем теории, за да разберат как потребителите приемат информационните технологии (Venkatesh et al., 2003).

Фиг. 2. Модел на теорията за аргументираните действия

Важно е обаче да се отбележи, че теорията за аргументираните действия е създадена с основна цел да се разглеждат точно поведението, водещи до определени нарушения. Независимо от това обаче е възможно да настъпят проблеми, в случаите, когато теорията за аргументираните действия се прилага в контекста на липса на пълен „волеви контрол“.

Освен това, в случаите на липса на пълен поведенчески контрол различни вътрешни и външни фактори могат да повлияят на успешното изпълнение на определено поведение. Вътрешните фактори като информация, умения и способности са под човешки контрол, от друга страна, вътрешни фактори като различни форми на силни емоции са много трудни за контрол. Освен това външните фактори като „липса на възможности“ и „зависимост от другите“ оказват влияние върху промените в поведението. Независимо от това, ако има дългосрочни усилия за постигане на определено поведение, тогава въздействията върху намеренията могат да се предвидят. Въз основа на това е възможно да се направи извод, че всички споменати фактори оказват влияние върху връзката между намеренията и поведението. Терминът, който обхваща тези фактори, е действителният контрол или липсата на контрол. Едно от решенията, с които се разрешава проблема с непълния контрол върху поведението, се предлага от теорията за планираното поведение (Ajzen, 2005).

Множество мета-проучвания изследват прогнозната сила на теорията за планираното поведение и теорията на аргументираните действия. Проведен мета-анализът открива превъзходство на теорията за планираното поведение над теорията за аргументираните действия (Hausenblas et al., 1997). По подобен начин друг мета-анализ установява резултатите, които подкрепят възможностите на теорията за планираното поведение за прогнози-

ране на определено поведение (Armitage, Conner, 2001).

Теория за планираното поведение

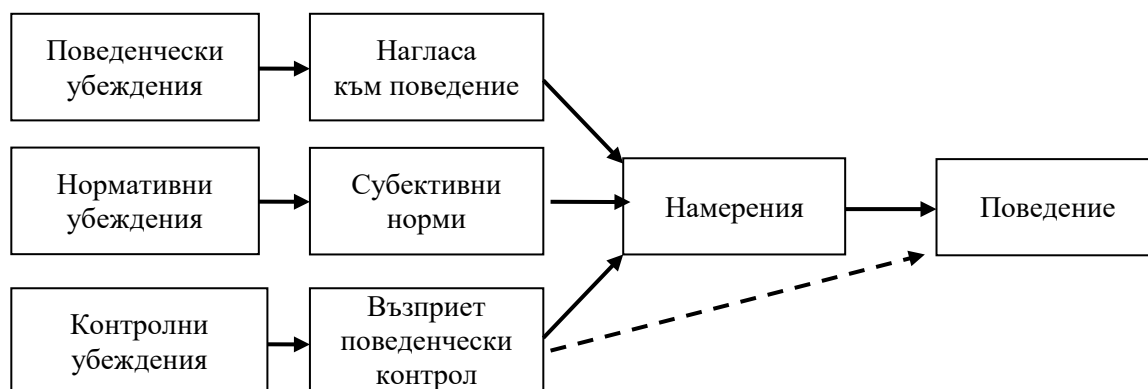
Аналогично на теорията за аргументираните действия, теорията на планираното поведение счита, че хората се държат по разумен начин и те вземат под внимание цялата достъпна информация, преди да извършат определени действия. С други думи, теорията за планираното поведение отразява, че намеренията представляват най-важния фактор на човешкото поведение, както беше при теорията за аргументираните действия (ТРА). Освен това теорията за планираното поведение може да се разглежда като разширение на теорията за аргументираните действия (Ajzen, 1991)

Теорията за планираното поведение счита, че намеренията и поведението са резултат от действието на три основни фактора. За да бъдем по-точни, според теорията за планираното поведение намеренията са функция на три предиктора, а именно нагласата към поведението, субективните норми и поведенческият контрол – фигура 3.

Първият предиктор, нагласата към поведението, взема предвид положителните и отрицателните оценки, които хората дават на определено поведение. Вторият предиктор, субективните норми, като цяло, отразяват социалния натиск върху хората да осъществяват или да не изпълняват определено поведение. Последният, но не на последно място, възприетият поведенчески контрол, отразява способността и възможността на хората да изпълняват определено поведение (Ajzen, 2007). По този начин възприетият контрол върху поведението представлява основен източник на разликите между теорията за планираното поведение и теорията за аргументираните

действия. Като цяло, според теорията за планираното поведение трите фактора описват, че хората са по-склонни да изпълняват определено поведение, ако имат положително отношение към поведението, когато хората

смятат, че това поведение има голямо значение в определено общество и когато установят, че те притежават достатъчно възможности и ресурси.

Фиг. 3. Модел на теорията за планираното поведение (Ajzen, 2007)

Според теорията на планираното поведение важността на един фактор спрямо другите два зависи от типа на намеренията. Освен това, според теорията за планираното поведение понякога са достатъчни два от факторите, за да се обяснят намеренията. Най-общо казано, важността на един предиктор спрямо останалите фактори ще варира според популацията и контекста.

Моделът на ТРВ илюстрира две от най-важните характеристики на теорията за планираното поведение. Първата характеристика на модела показва, че възприеманият контрол върху поведението има мотивационно въздействие върху намеренията. С други думи, теорията предполага, че дори ако хората смятат поведението за социално важно и имат положителна нагласа към него, те вероятно няма да изпълнят това поведение, ако приемат, че нямат нито възможности, нито ресурси. Втората важна характеристика на модела е, че има възможност за пряка връзка между възприетия поведенчески контрол и поведението. Необходимо е обаче да се отбележи, че в случаите, когато хората не разполагат с подходяща информация, ресурси и възможности, точността на измерителя на възприемания контрол може да бъде съмнителна (Ajzen, 2007).

Теорията за планираното поведение обаче е обект на известна критика от множество автори. Някои автори призовават за отхвърляне на теорията за планираното поведение. Според тях тя е достигнала собствения си капацитет и поставят под въпрос нейната валидност и полезност. Авторите предлагат

моделът на теорията за планираното поведение да бъде разширен. За разлика от Sniehotta et al. (2014), други автори твърдят, че моделът на теорията за планираното поведение (ТРВ) трябва да бъде стандарт за психологическите теории, които биха могли да се появят в бъдеще (Armitage, 2015). Авторите на теорията твърдят, че критиците на теорията са пропуснали съществените предположения на ТРВ, както и че не посочват подходящи аргументи за отхвърлянето на теорията (Ajzen, 2015). Според Айзен теорията на планираното поведение е ценна теория за разбирането на човешкото поведение (Ajzen, 2015).

Заклучение

От направения анализ може да се отбележи, че моделът на Шаперо е създаден с цел да проучи конкретното въздействие на намеренията върху създаването на бизнес начинание, от друга страна, теорията за планираното поведение е разработена от психолози с оглед по-широко предназначение.

Описанието на теорията на планираното поведение е по-ясно и тя има по-сериозна емпирична подкрепа според проведените емпирични изследвания (Van Gelderen et al., 2008). Според Линан и Файол (2015) моделът на Айзен е доминиращ модел в литературата за предприемаческите намерения.

Според авторите на теорията за планираното поведение тя има предимства пред теорията за аргументираните действия в условията на свобода на действията. Сравнението на двете теории показва, че теорията за аргумен-

тираните действия има приложение в случаите на поведенчески контрол. В случаите без пълен поведенчески контрол, моделът на теорията за планираното поведение е по-добър в прогнозирането на определени намерения и поведение. В случаите на предсказване на морално поведение моделът на теорията за планираното поведение превъзхожда модела на теорията за аргументираните действия (Chang, 1998).

Литература

1. Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211.
2. Ajzen, I. (2005). *Attitudes, Personality and Behavior*. Backingham Open University Press.
3. Ajzen, I. (2007). *Attitudes, personality, and behavior* (Vol. 2nd ed.): McGraw-Hill Education (UK).
4. Ajzen, I. (2015). The theory of planned behaviour is alive and well, and not ready to retire a commentary on Sniehotta, Presseau, and Araújo-Soares. *Health Psychology Review*, 9(2), 131-137.
5. Armitage, C. J. (2015). Time to retire the theory of planned behaviour? A commentary on Sniehotta, Presseau and Araújo-Soares. *Health Psychology Review*, 9(2), 151-155.
6. Armitage, C. J., Conner, M. (2001). Efficacy of the theory of planned behaviour: A meta-analytic review. *British journal of social psychology*, 40(4), 471-499.
7. Chang, M. K. (1998). Predicting unethical behavior: a comparison of the theory of reasoned action and the theory of planned behavior. *Journal of business ethics*, 17(16), 1825-1834.
8. Crawford, T. J., Boyer, R. (1985). Salient consequences, cultural values, and childbearing intentions. *Journal of applied social psychology*, 15(1), 16-30.
9. Fayolle, A., Gailly, B., Lassas-Clerc, N. (2006). Assessing the impact of entrepreneurship education programmes: a new methodology. *Journal of European industrial training*, 30(9), 701-720.
10. Hausenblas, H. A., Carron, A. V., Mack, D. E. (1997). Application of the theories of reasoned action and planned behavior to exercise behavior: A meta-analysis. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 19(1), 36-51.
11. Jakopec, A., Krecar, I. M., Susanj, Z. (2013). Predictors of entrepreneurial intentions of students of economics. *Studia psychologica*, 55(4), 289.
12. Katz, J. A. (1992). "A psychosocial cognitive model of employment status choice." *Entrepreneurship: Theory and Practice*, Fall 1992, *Entrepreneurship: Theory and Practice*, Vol. 17, Issue 1., p. 29
13. Krueger Jr, N. F., Reilly, M. D., Carsrud, A. L. (2000). Competing models of entrepreneurial intentions. *Journal of business venturing*, 15(5-6), 411-432.
14. Krueger, N. F., Carsrud, A. L. (1993). Entrepreneurial intentions: applying the theory of planned behaviour. *Entrepreneurship & Regional Development*, 5(4), 315-330.
15. Liñán, F., Fayolle, A. (2015). A systematic literature review on entrepreneurial intentions: citation, thematic analyses, and research agenda. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 11(4), 907-933.
16. Lo, C.-M., Wang, J.-R. (2007). The entrepreneurial intention under environmental uncertainty. *Journal of Accounting, Finance & Management Strategy*, 3(1), 21.
17. Shapero, A., Sokol, L., (1982). *The Social Dimensions of Entrepreneurship*, *Encyclopedia of Entrepreneurship*, Vol., p. 72-90, 1982.
18. Sheppard, B. H., Hartwick, J., Warshaw, P. R. (1988). The theory of reasoned action: A meta-analysis of past research with recommendations for modifications and future research. *Journal of Consumer Research*, 15(3), 325-343.
19. Shook, C. L., Priem, R. L., McGee, J. E. (2003). Venture creation and the enterprising individual: A review and synthesis. *Journal of management*, 29(3), 379-399.
20. Solesvik, M. Z., Westhead, P., Kolvereid, L., Matlay, H. (2012). Student intentions to become self-employed: the Ukrainian context. *Journal of small business and enterprise development*, 19(3), 441-460.
21. Van Gelderen, M., Brand, M., van Praag, M., Bodewes, W., Poutsma, E., Van Gils, A. (2008). Explaining entrepreneurial intentions by means of the theory of planned behaviour. *Career Development International*, 13(6), 538-559.
22. Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS quarterly*, 425-478.

Адиле Димитрова

Гл. асистент, доктор
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Икономика и управление“
e-mail: adiledimitrova@abv.bg

ТЕОРЕТИЧЕН АНАЛИЗ НА ОСНОВНИТЕ ПОВЕДЕНЧЕСКИ ФАКТОРИ ЗА ПРОУЧВАНЕ НА НАМЕРЕНИЯТА НА СТУДЕНТИТЕ ЗА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Адиле Димитрова

THEORETICAL ANALYSIS OF THE MAIN BEHAVIORAL FACTORS FOR STUDYING STUDENTS' INTENTIONS FOR ENTREPRENEURSHIP

Adile Dimitrova

ABSTRACT: *Theory of Planned Behavior is applied as a model of prediction in a large number of studies. The main purpose of the article is to consider the main behavioral factors that influence and are predictors of entrepreneurial behavior, as well as to assess the possibilities for their application in studying the intentions of students for entrepreneurship in Bulgaria. In this regard, the main behavioral factors according to the model of the theory of planned behavior are considered and the results of numerous studies in this area are summarized.*

Key words: entrepreneurship, entrepreneurial intentions, predictors of entrepreneurial behavior

Въведение

Според проведените проучвания в специализираната литература конструкцията „намерения“ се явява обща конструкция за теорията на планираното поведение и за теорията за аргументираните действия. Според теорията за аргументираните действия, намеренията са ключов предиктор на поведението. Освен това тя счита, че намеренията представляват мотивационни фактори за извършване на определено поведение. С други думи, ако човек има силни намерения за определено поведение, то има значително по-голяма вероятност да извърши това определено поведение (Ajzen, 2007). Посредством метаанализ е установено, че конструкцията намерения представлява ключов предиктор на бъдещото поведение и може да обясни в определена степен отклонението в поведението (Sheeran, 2002). Освен това, намеренията като изследователска конструкция биха могли да уловят мотивационни фактори в случаите на „нарушен поведенчески контрол“. Въпреки това поведението може да бъде повлияно и от други фактори, като например възможности и ресурси. Тези фактори се обхващат от конструкцията възприет поведенчески контрол (Ajzen, 2007). С други думи, теорията за планираното поведение с тази конструкция е увеличила точността на оценка на намеренията като предиктор на поведението. Изследванията показ-

ват, че между конструкцията възприет поведенчески контрол и конструкцията намерения съществува подходящо ниво на корелация – 0,43 (Armitage, Conner, 2001).

Във връзка с изследването на предприемаческите намерения сред студентите теорията за планираното поведение се прилага като модел на прогнозиране в голям брой от проучванията и в различни условия. Моделът на теорията за планираното поведение е използван да се разберат предприемаческите намерения сред студентите в условията на Русия (Tkachev, Kolvereid, 1999). Констатациите от проучването доказват значението на модела на теорията на планираното поведение като инструмент за прогнозиране на предприемаческите намерения сред студентите. Друго сравнително проучване използва извадка от студенти от САЩ, Норвегия, Швеция с цел тестване на приложението на теорията на планираното поведение при прогнозиране на предприемаческите намерения (Autio et al., 2001). Констатациите подкрепят прилагането на теорията на планираното поведение като еталон за прогнозиране на предприемаческите намерения сред студентите. Моделът на ТРВ е проверен също в Малайзия (Ariff et al., 2010). В Португалия е използван моделът на теорията на планираното поведение, за да се проучат предприемаческите намерения сред студентите (Naia et al., 2017). Друго проучване използва модела на ТРВ за установяване

на предприемаческите намерения в Замбия (Mwiya et al., 2017). Много други проведени проучвания подкрепят с констатациите си надеждността на теорията за планираното поведение за предвиждане на поведението (Aloulou, 2015; Gelderen et al., 2008; Iakovleva et al., 2011; Iglesias-Sanchez, et al., 2016; Lee-Ross, 2017; Malebana, 2014; Samo, Hashim, 2016; Wach, Wojciechowski, 2016; Yang, 2013).

Основна цел на статията е да се разгледат основните поведенчески фактори, които оказват влияние и се явяват предиктори на предприемаческото поведение и да се оценят възможностите за използването им при проучване на намеренията на студентите за предприемачество в условията на България.

Теоретичен анализ на влиянието на нагласата към поведение върху намеренията за предприемачество

Нагласите към поведението вземат предвид положителните и отрицателните оценки, които хората дават на определено поведение. Нагласата към определено поведение се формира от съвкупност от мълчаливи убеждения. Множеството от споменатите убеждения е известен като „поведенчески убеждения“. Убежденията правят връзка между всяко убеждение и възможния резултат. С други думи, ако хората вярват в положителния резултат от определено поведение, те най-вероятно ще заемат особено отношение към човека, който вярва в отрицателния резултат (Ajzen, 2007). Проведени изследвания са установили, че корелацията между поведенческите убеждения и нагласата към поведението е 0,50 (Armitage, Conner, 2001).

По отношение на предприемаческите намерения сред студентите, емпиричните проучвания са установили целесъобразността на наличието на нагласи като предиктор на намеренията. Изследователски колектив е провел проучване с цел да се установи разликата в предприемаческите намерения сред студентите в развитите и неразвитите страни (Iakovleva et al., 2011г.). То установява, че наличието на нагласите е важен фактор за предприемаческите намерения на студентите, въпреки че студентите в неразвитите страни отбелязват по-високи резултати при всяко наличие на нагласи. Резултатът от друго проучване също потвърждава значимата важност на наличието на нагласи като предиктор на

предприемаческите намерения на студентите (Samo, Hashim 2016). При проучване на предприемачеството сред студентите в Малага е установено, че нагласите имат значимо влияние върху намеренията за предприемачество (Iglesias-Sanchez et al., 2016). Подобни резултати са били открити в проучванията на (Ariff et al., 2010; Autio et al., 2001; Tkachev et al., 1999; Wach et al., 2016).

Теоретичен анализ на влиянието на субективните норми върху намеренията за предприемачество

Субективните норми отразяват социалния натиск върху хората да изпълняват или не определено поведение. Конструкцията субективна норма изпълнява специфична роля в рамките на модела на теорията за планираното поведение. Субективните норми се определят от съвкупност от убеждения (вярвания), наречени „*нормативни убеждения*“. По принцип човекът вярва, че социалната среда или други индивиди считат или не считат, че те трябва да изпълняват или не трябва да извършват определено поведение. С други думи, хората със своята оценка на убежденията, на които държат „*референтите*“, изпитват социален натиск да изпълняват или не определено поведение (Ajzen, 2007). Освен това проведените проучвания са установили, че корелацията между нормативните убеждения и субективните норми е 0,50 (Armitage, Conner, 2001).

Според проведения метаанализ на Armitage и Conner (2001), средната корелация между конструкцията „субективни норми“ и конструкцията „намерения“ е била значително по-слаба от трите поведенчески фактора, формиращи поведение. Авторите твърдят, че възможната причина за това би могла да се дължи на факта, че предходните проучвания са измервали конструкцията с еднородна позиция. Освен това Ajzen (1991) предполага, че възможно обяснение за слабите резултати може да се търси в допускането, че вътрешните проблеми на хората са по-важни от въздействията на социалния натиск (Ajzen, 1991).

По отношение на предприемаческите намерения сред студентите проведено емпирично изследване отчита несъответстващи резултати по отношение на присъствието на субективни норми (Naia et al., 2017). Резултатите от това проучването показват, че единствено

наличието на субективни норми сред трите поведенчески фактора са имали отрицателно или слабо въздействие върху предприемаческите намерения на студентите. В проучване на Autio et al. (2001) е потвърдена адекватността на теорията на планираното поведение, но въпреки това силата на прогнозиране на субективните норми се констатира като слаба. Тези изводи са в съответствие с вече отбелязаните по-горе резултати от метаанализа на Armitage и Conner (2001). От друга страна, изследването на Tkachev and Kolvereid (1999) установява, че субективните норми заедно с други два фактора са важен предиктор на предприемаческите намерения сред руските студенти. Други автори са установили, че както наличието на субективни норми, така и другите два предиктора, са изключително важни за предвиждане на предприемаческите намерения на студентите в Малайзия (Ariff et al., 2010). Подобни резултати са докладвани и от други автори (Wach. Wojciechowski, 2016).

Теоретичен анализ на влиянието на възприетия поведенчески контрол върху намеренията за предприемачество

Както вече беше споменато, конструкцията възприет поведенчески контрол отразява възможността и способността на хората да изпълняват определено поведение. Нещо повече, възприеманият поведенчески контрол представлява основната конструкция, която е допринесла за разширяването на теорията за аргументираните действия и за развитието на теорията за планираното поведение (Ajzen, 1991). Възприеманият поведенчески контрол е резултат от убежденията (вярванията), наречени „контролни убеждения (вярвания)“. Най-общо казано, контролните убеждения постулират възприемане на наличието или липсата на възможности или ресурси за извършване на определено поведение (Ajzen, 2007).

Нещо повече, метаанализът, проведен от Armitage и Conner (2001), е установил, че корелацията между контролните убеждения и възприетия поведенчески контрол е 0,52. Конструкцията на възприемания поведенчески контрол е свързана с концепцията на Бандура за собствената ефективност (самоефективността) (Bandura, 1982). Той определя самоефективността (преценка на собствената ефективност) като „преценки за това доколко

добре човек може да изпълнява действия, необходими за справяне с бъдещи ситуации“ (Ajzen, 1991).

Конструкцията възприет поведенчески контрол обаче е всеобхватна концепция и обхваща конструкцията „собствена ефективност“ с нейната концептуализация (Ajzen, 2002). Според теорията за планираното поведение възприетият поведенчески контрол има важно значение за модела на теорията на планираното поведение в два аспекта. Първо, възприетият поведенчески контрол има косвено влияние върху поведението чрез мотивиращо въздействие върху намеренията. Второ, възприетият поведенчески контрол има също директно въздействие върху поведението.

Възприеманият контрол върху изпълнението на дадено поведение може да отчита значително различие в намеренията и действията. Последните изследвания показват, че всеобхватната концепция на възприемания поведенчески контрол, както обикновено се оценява, се състои от два компонента: самоефективност (занимаваща се до голяма степен с лекотата или трудността при извършване на поведение) и контролируемост (степената, в която резултатите зависят от действащия) (Ajzen, 2002).

Въпреки че факторните анализи на съставляващите на възприетия поведенчески контрол дават ясни и последователни доказателства за определени различия, могат да се посочат достатъчно общи характеристики между самоефективността и контролируемостта. В тази връзка се предлага йерархичен модел на две нива. Така възприеманият поведенчески контрол се разглежда като всеобхватна макроструктура, която се състои от два компонента от по-ниско ниво: самоефективност и контролируемост. Този подход предполага, че измерителите на възприемания поведенчески контрол трябва да съдържат елементи, които оценяват самоефективността и контролируемостта. В зависимост от целта на изследването може да се вземе решение за агрегиране на двата елемента като възприетият поведенчески контрол се разглежда като унитарен фактор или за разграничаване на елементите самоефективност и контролируемост чрез въвеждане на отделни индекси в уравнението на прогнозата.

Психологическата концепция за локализацията (локус) на контрола описва как хората интерпретират житейските събития като за-

висими или от собствените си действия, или от външни фактори (Rotter, 1966). Rotter твърди, че хората с вътрешен локус на контрола смятат, че съществува причинно-следствената връзка между техните действия и произтичащите от тях резултати; докато тези с външен локус на контрол смятат, че почти нямат контрол върху случващото се с тях (Rotter, 1966)

През последните 15 години много проучвания показват значението на локуса на контрола за резултатите в различни области, като резултатите от образованието и пазара на труда (Coleman, DeLeire, 2003; Cebi, 2007; Barón, Cobb-Clark, 2010), стратегии за търсене на работа (Caliendo et al., 2015) и избора на предмети и място на обучение (Mendolia, Walker, 2014; Piatek, Pinger, 2015). Общото за всички тези изследвания е, че наличието на вътрешен локус на контрол води до положителни резултати при много различни области от живота

Необходимо е обаче да се отбележи, че при наличието на обстоятелства, при които хората не разполагат с подходяща информация, ресурси и възможности, точността на измерителя възприет поведенчески контрол може да бъде незадоволителна (Ajzen, 2007). Значението на възприетия поведенчески контрол за теорията на планираното поведение е потвърдено в множество проучвания и мета-анализи на различни автори (Ajzen, Driver, 1992; Armitage, Conner, 2001; Chang, 1998; Godin, Kok, 1996; Hausenblas et al., 1997). Някои автори обаче са установили, че прогнозната на поведението е значително подобрена с включването на възприетия поведенчески контрол като негов предиктор (Ajzen, Driver, 1992). Това се потвърждава и от други изследвания, които са установили, че възприетият поведенчески контрол е важен предиктор на определени намерения и поведение дори и в случаите с очевидно нисък поведенчески контрол (Madden et al., 1992). Освен това други изследователи са използвали теорията за планираното поведение, за да предскажат свързано със здравето поведение (Godin, Kok, 1996). Проучванията също така показват, че възприеманият поведенчески контрол заедно с нагласите за поведение се явява най-важният предиктор на намеренията. Мета-анализът на Armitage и Конър (2001) установява, че възприеманият поведенчески контрол има най-голям принос за обяснение на различията в поведението. Според тях възприетият

поведенчески контрол средно допринася с 6% повече от другите две конструкции за формиране на намерения. Според изследователите, включването на възприеманият поведенчески контрол прави теорията на планираното поведение значително по-ефективна от теорията за аргументираните действия.

По отношение на предприемаческите намерения на студентите, емпиричните проучвания отчитат устойчиви резултати относно конструкцията възприет поведенчески контрол. В проучването, проведено от Tkachev and Kolvereid (1999), възприеманият поведенчески контрол е важен предиктор на предприемаческите намерения сред студентите в Русия. Възприетият поведенчески контрол се явява най-важният предиктор сред студентите в Малайзия (Ariff et al., 2010). Изследването на Aloulou (2015) установява също, че възприетият поведенчески контрол има решаваща сила при прогнозирането на предприемаческите намерения сред студентите в Саудитска Арабия. Значението на възприетия поведенчески контрол като ключов предиктор на предприемаческите намерения е потвърдено и в проучването на Wach и Wojciechowski (2016). Подобни резултати са докладвани и от други учени в рамките на техните изследвания (Iakovleva et al., 2011; Mwiya et al., 2017; Samo, Hashim, 2016).

Заклучение

Резултатите от посочените емпирични проучвания показват, че теорията на планираното поведение има своето значение при прогнозирането на предприемаческите намерения при различни социални и икономически условия. Като се вземе предвид успешното използване на модела на теорията на планираното поведение в различни икономически и социални условия, считаме че този модел предлага необходимата адекватност за прогнозиране на предприемаческите намерения на студентите в бизнес специалностите от България.

Въз основа на анализа на специализираната литература може да се формулира хипотезата, че нагласата към поведение би могла да има значително влияние върху предприемаческите намерения също така и при извадката от студенти, обучавани в бизнес специалностите на университети в България.

В резултат на проведения литературен обзор на влиянието на фактора субективни нор-

ми върху намеренията на студентите за предприемачество може да се направи заключението, че конструкцията субективни норми би оказала значително влияние върху предприемаческите намерения за извадката от студенти от бизнес специалностите в университети в България.

Обобщавайки резултатите от проведения анализ на литературните източници, може да се формулира хипотезата, че концепцията възприеман поведенчески контрол би трябвало да има значително влияние върху предприемаческите намерения сред извадката от студенти от бизнес специалностите на университетите в България.

В заключението може да се направи извода, че основните поведенчески фактори, които оказват влияние и се явяват предиктори на предприемаческото поведение в рамките на теорията за планираното поведение могат успешно да се прилагат като модел за оценка и прогнозиране на предприемаческите намерения сред студентите от бизнес специалностите в условията на България

Литература

1. Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211.
2. Ajzen, I. (2002). Perceived behavioral control, self-efficacy, locus of control, and the theory of planned behavior. *Journal of applied social psychology*, 32(4), 665-683.
3. Ajzen, I. (2007). *Attitudes, personality, and behavior* (Vol. 2nd ed.): McGraw-Hill Education (UK).
4. Ajzen, I. (2007). *Attitudes, personality, and behavior* (Vol. 2nd ed.): McGraw-Hill Education (UK).
5. Ajzen, I., Driver, B. L. (1992). Application of the theory of planned behavior to leisure choice. *Journal of leisure research*, 24(3), 207.
6. Aloulou, W. J. (2015). Entrepreneurial Intention among Freshmen Students—Application of the Theory of Planned Behaviour in Saudi Context. *Journal of Enterprising Culture*, 23(04), 473-500.
7. Aloulou, W. J. (2015). Entrepreneurial Intention among Freshmen Students—Application of the Theory of Planned Behaviour in Saudi Context. *Journal of Enterprising Culture*, 23(04), 473-500.
8. Ariff, M., Husna, A., Bidin, Z., Sharif, Z., Ahmad, A. (2010). Predicting Entrepreneurial Intentions Among Malay University Accounting Students in Malaysia. *UNITAR e-Journal*, 6(1).
9. Armitage, C. J., Conner, M. (2001). Efficacy of the theory of planned behaviour: A meta-analytic review. *British journal of social psychology*, 40(4), 471-499.
10. Autio, E., H. Keeley, R., Klofsten, M., GC Parker, G., Hay, M. (2001). Entrepreneurial intent among students in Scandinavia and in the USA. *Enterprise and Innovation Management Studies*, 2(2), 145-160.
11. Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, 37(2), 122-147
12. Barón, J.D., Cobb-Clark, D. (2010). Are young people's educational outcomes linked to their sense of control?, IZA Discussion Paper No. 4907.
13. Caliendo, M., Cobb-Clark, D., Uhlen-dorff, A. (2015). Locus of control and job search strategies, *Review of Economics and Statistics*, 97(1), 88-103, DOI: 10.1162/REST_a_00459.
14. Casson, M. (2006). *The Oxford handbook of entrepreneurship*. Oxford: Oxford University Press.
15. Cebi, M. (2007). Locus of control and human capital investment revisited, *Journal of Human Resources*, 42(4), 919-932, DOI: 10.3368/jhr.XLII.4.919.
16. Chang, M. K. (1998). Predicting unethical behavior: a comparison of the theory of reasoned action and the theory of planned behavior. *Journal of business ethics*, 17(16), 1825-1834.
17. Coleman, M., DeLeire, T. (2003). An economic model of locus of control and the human capital investment decision, *Journal of Human Resources*, 38(3), 701-721, DOI: 10.3368/jhr.XXXVIII.3.701.
18. Gelderen, M. v., Brand, M., Praag, M. v., Bodewes, W., Poutsma, E., Gils, A. v. (2008). Explaining entrepreneurial intentions by means of the theory of planned behaviour. *Career Development International*, 13(6), 538-559.
19. Godin, G., Kok, G. (1996). The theory of planned behavior: a review of its applications to health-related behaviors. *American journal of health promotion*, 11(2), 87-98.
20. Hausenblas, H. A., Carron, A. V., Mack, D. E. (1997). Application of the theories of reasoned action and planned behavior to exercise behavior: A meta-analysis. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 19(1), 36-51.
21. Iakovleva, T., Kolvereid, L., Stephan, U. (2011). Entrepreneurial intentions in developing

and developed countries. *Education+ Training*, 53(5), 353-370.

21. Iglesias-Sánchez, P. P., Jambrino-Maldonado, C., Velasco, A. P., Kokash, H. (2016). Impact of entrepreneurship programmes on university students. *Education+ Training*, 58(2), 209-228.

22. Lee-Ross, D. (2017). An examination of the entrepreneurial intent of MBA students in Australia using the entrepreneurial intention questionnaire. *Journal of Management Development*, 36(9), 1180-1190.

23. Malebana, J. (2014). Entrepreneurial intentions of South African rural university students: A test of the theory of planned behaviour. *Journal of Economics and behavioral studies*, 6(2), 130-143.

24. Mendolia, S., Walker, I. (2014). The effect of personality traits on subject choice and performance in high school: Evidence from an English cohort. *Economics of Education Review*, 43, 47-65, DOI: 10.1016/j.econedurev.2014.09.004.

25. Mwiya, D., Wang, Y., Shikaputo, C., Kaulung'ombe, B., Kayekesi, M. (2017). Predicting the entrepreneurial intentions of university students: Applying the theory of planned behaviour in Zambia, Africa.

26. Naia, A., Baptista, R., Biscaia, R., Januário, C., Trigo, V. (2017). Entrepreneurial intentions of Sport Sciences students And Theory of Planned Behavior. *Motriz: Revista de Educação Física*, 23(1), 14-21.

27. Piatek, R., Pinger, P. (2015). Maintaining (Locus of) Control? Data combination for the Identification and Inference of Factor Structure Models, *Journal of Applied*

28. Rotter, J. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. In: J. Rotter, J. Cance, and E.J. Phares (Eds.), *Applications of Social Learning Theory of Personality*, 260-295, New York: Holt, Rinehart and Winston.

29. Samo, A. H., Hashim, N. (2016). The Impact of Entrepreneurial Alertness on Entrepreneurial Intentions. *Journal of International Business Research and Marketing*, 1(6), 7-11.

30. Sheeran, P. (2002). Intention—behavior relations: a conceptual and empirical review. *European review of social psychology*, 12(1), 1-36.

31. Tkachev, A., Kolvereid, L. (1999). Self-employment intentions among Russian students. *Entrepreneurship & Regional Development*, 11(3), 269-280.

32. Wach, K., Wojciechowski, L. (2016). Entrepreneurial Intentions of Students in Poland in the View of Ajzen's Theory of Planned Behaviour. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 4(1), 83.

33. Yang, J. (2013). The theory of planned behavior and prediction of entrepreneurial intention among Chinese undergraduates. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 41(3), 367-376.

Адиле Димитрова

Гл. асистент, доктор
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Икономика и управление“
e-mail: adiledimitrova@abv.bg

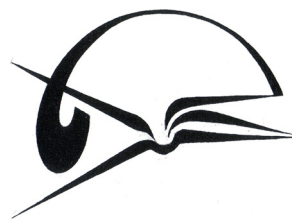

УПРАВЛЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ

Технически редактор
Иван Димитров

Художник на корицата
Красимир Николов
Издателство

Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Формат – 206 / 290

MANAGEMENT AND EDUCATION

Technical Editor
Ivan Dimitrov

Cover Design
Krasimir Nikolov
House Press

Prof. Dr Assen Zlatarov University
Format – 206 / 290